

4011
(Bo)
Indk 2121

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1203.

भाट्टादीपिका ।

BHĀTTĀ DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀMSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY
BY
KHĀNDA DEVA

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. II, FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	4
*Advaita Brahma Siddhi, Fosc. 2,4 @ /10/ each	...	...	1	14
Advaitachintā Kaustubha, Fosc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fosc. 3-14 @ /10/ each	...	...	7	8
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fosc. 1-5; Vol. II, Fosc. 1-5; Vol. III, Fosc. 1-5, Vol. IV, Fosc. 1-8 @ /10/ each	...	...	14	6
Aitareyalocana	...	...	2	0
*Anu Bhāṣya, Fosc. 2-5 @ /10/ each	...	...	2	8
Aphorisms of Sāndilya (English), Fosc. 1 @ 1/-	...	...	1	0
Āśṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fosc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
*Atharvāna Upanishad, Fosc. 3-5 @ /10/ each	...	...	1	14
Ātmatattvaviveka, Fosc. I	...	...	0	10
Aṣṭavāaidyaka, Fosc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fosc. 1-6	Vol.			
II, Fosc. 1-5 @ 1/ each	...	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarasa, Fosc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
Bālam Bhattī, Vol. I, Fosc. 1-2, Vol. II, Fosc. 1, @ /10/ each	...	...	1	14
Baudhāyanā Sranta Sūtra, Fosc. 1-3; Vol. II, Fosc. 1 @ /10/ each	...	2	8	
*Bhāmatī, Fosc. 4-8 @ /10/ each	...	...	3	2
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fosc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
Brahma Sūtra, Fosc. 1 @ /10/ each	...	...	0	10
Brhaddevatā, Fosc. I-4 @ /10/ each	...	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fosc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Ķāntideva, Fosc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
Qatadūṣanī, Fosc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fosc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fosc. 1-7; Vol. II, Fosc. 1-5	Vol.			
III, Fosc. 1-7; Vol. V, Fosc. 1-4 @ /10/ each	...	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fosc. 1-2 @ 1/4/ each	...	...	2	8
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fosc. 1-12 @ /10/ each	...	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fosc. 1-25; Vol. III, Part I, Fosc. 1-18, Part II, Fosc. 1-10; Vol. IV, Fosc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14	
Ditto Vol. IV, Fosc. 7, @ 1/4/ each	...	...	1	4
Qlokavartika, (English), Fosc. 1-7 @ 1/4/ each	...	...	8	12
*Qrauta Sūtra of Āpastamba, Fosc. 9-17 @ /10/ each	...	...	5	10
Ditto Ķānkhyāvana, Vol. I, Fosc. 1-7; Vol. II, Fosc. 1-4; Vol. III, Fosc. 1-4; Vol. 4, Fosc. 1 @ /10/ each	...	...	10	0
Qri Bhāṣyam, Fosc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fosc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fosc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Ditto Acārasāra, Vol. II, Fosc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
*Gobhilīya Grhya Sūtra, Fosc. 4-12 @ /10/ each	...	...	5	10
Ditto Vol. II, Fosc. 1-2 @ 1/4/ each	...	...	2	8
Kāla Viveka, Fosc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Kātantra, Fosc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fosc. 1-14 @ 1/4/ each	...	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fosc. 3-9 @ /10/ each	...	...	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fosc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
*Lalitavistara, Fosc. 3-6 @ /10/ each	...	...	2	8
Madana Pārijāta, Fosc. 1-11 @ /10/ each	...	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fosc. 1-9; Vol. II, Fosc. 1-12; Vol. III, Fosc. 1-8 @ /10/ each	...	...	18	2
Manuṭīkā Saṅgraha, Fosc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fosc. 1-9 @ 1/- each	...	...	9	0

भादृदीपिका ।

उत्तरपटकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अतिप्रमाणवात् ॥ एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुमा तद-
धीनशिद्विरतिदेशो निष्ठयते । अतिदेशोनाम, थः पदार्थ-
यादृशोपकारदारा यदङ्गलेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्समन्वि-
तेन रूपेण तादृशोपकारदारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिविद्विज्ञतिः कर्मयेत्येवमादिवाक्यं प्रवाजादिपदार्थानां
वादृशोपकारदारा आग्नेयादृशङ्गलेनावधारितानामाग्नेयादिसमन्वितेन
रूपेण तादृशोपकारदारा सौर्यादृशङ्गलबोधकम् । एतद्वाच्चाणान्येव पञ्च
इवौचौत्यपि च तदौयत्राद्युष्मवच्छापनदारा तदौयधर्माणां ब्राह्म-
सार्थभूतानामुक्तरौत्यैव विज्ञात्यङ्गलबोधकम् । मासमेकमग्निहोच-
मित्यग्निहोचनामापि तदौयधर्मवस्तुत्वाद्यथा गौण्यैव चोक्तविधाङ्ग-
लबोधकम् । एवं स्वामापत्यतिदेशो आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च
स्वच्छसम्बन्धो बोध्यः ।

अत च दर्शपूर्णमाशादीनां खर्गादृशङ्गलेनावधारितानां तेजैव
दारेण पापचयादृशताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारकाच
तस्मन्वन्वितरूपेणेति विशेषणम् । न हि दर्शदेः खर्गसमन्वितेन
रूपेण पापचयार्थता । प्रमाणभावात् । अपि तु दर्शवादिनैव ।

प्रकृते तु प्रथाजादीनामाग्नेयेतिकर्तव्यतालेनैवानुगमान्तदेव विष्णुति-
सम्बन्धितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपात्रादेशं पुरोडाशसम्बन्धिते-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वान्तद्वोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय ताहृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधि-
करणेन तुषोपवापे करणेनेति* तच द्वारभेदात् । केचित्तु
साहृस्कर्त्तिवाक्यत्वमतिदेशलमित्याङ्गः । तदतिदेशान्तरेष्वयाप-
कलादुपेच्छितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्वातलेन चेदं निरूप्यते । किं प्रथाजा-
दीनासुपदेशेन प्रकृतिमाचार्थत्वसुत प्रकृतिविष्णुतिसाधारण्यमिति ।
साधारणे हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्वातता । तच यद्यपि प्रथा-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेविशेषविषयत्वं, तथापि
तत्कस्यस्य वाक्यस्य प्रथाजादिभिर्यजेतेत्यताहृश्चैव कन्त्रम्, न तु
प्रथाजादिभिराग्नेयादिः कार्यं इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य-
कर्त्तव्यनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति । तथाते तु उहेष्व-
वाक्यकस्य विधिवाचकस्य पदद्वयस्य च कर्त्तव्यनापत्तेः । तच च
यागत्वैवोद्देशतावच्छेदकत्वात्पर्वार्थत्वमित्यहितः ।

न हि तच प्रथाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्यज-
विशिष्टक्रयविधिवत्प्रथाजादीनां प्रकृतभावनायामेवाक्ययात्पार्षिका-
च्छेऽपि प्रकृतयाग एवाक्यय इत्याग्नेत । भावनानां द्रूत्यन्ति-
वाक्यादेव प्राप्तत्वात् विशिष्टविधाग्नेत । उत्पन्निवाक्येव तु

* पुरोडाशे स्वप्रयोजकौभूतरूपाधिकरणेन तुषोपवापे स्वाप्रयो-
जकौभूतोपवापकरणेनेति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

प्रथाजादिवैश्चिं भिन्नवाक्यवादेवासभवि । न हि तत्त्वाक्षार्थ-
कोधवेक्षायामनन्वितस्य प्रथाजादेवाक्षैकवाक्यतावेक्षायामन्वयसभवः ।
यज्ञदुर्बलितस्य विधेरैकहृष्णैकग्राह्योधजनकमिति नियमात् ।
अतो न प्रथाजादीना प्रहतिमाचगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभावं स्खर्गकामो यज्ञेतेति वाक्यं न स्खर्ग-
सम्बन्धपरम् । सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु समिदादि-
वाक्षैकवाक्यतया वागोहेश्चेन प्रथाजादिविधिपरम् । अतस्य तत्त्व-
वागलक्ष्येवोहेश्चतावच्छेदकत्वासुर्वार्थता ।

न च तत्त्वदर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकनेत्र
वाऽक्षिति ग्रन्थम् । विशिष्टोहेश्च वाक्यमेदापत्तेः । धातोद्देश्य-
परत्वे सम्भवति उपपदस्ताऽन्यायलाभ । अतस्य तत्त्वदर्शपूर्णमासपदं
स्ख्या कालपरनेत्र सत्सर्वथागेषु य इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणस्यापि करणामात्रं तत्त्वै । तथा स्खर्गकामपदं
चावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वसुपदेशेनेवेति
न क्षिदितिदेशः । एवं च समानमितरत् श्वेतेत्याश्रयानुवाद एव ।
अशिष्टोचमित्यादि नामापि चिंहो देवदत्त इतिवस्त्रिद्वादृशं
तत्प्रस्त्रन्यायमेव वाऽदायानुवादकमिति प्राप्ते ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिस्तथापि अनुवादस्य सन्ति
सम्भवे समिहितगामित्वनियमाद्वौहिभिर्यजेतेतिवप्रहतिमाचगामि-
त्वम् । विशेषतस्य नवमाच्छन्यायेन यागस्त्रहपे आनर्धक्षादपूर्व-
साधनत्वस्तुच्छार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्त्रत्यन्तिवाक्येवाकाङ्गावलेष्टसामान्यस्य भाष्यत्वकल्पन-

वदितिकर्त्तव्यतासामान्यस्थापीत्वमिति पदकस्यनाथाऽन्यथस्त्रीकारात्मगादिवाक्यवच प्रथाकादिवाक्यानां विशेषमर्पकतया तददेव वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेरंश्चविशिष्टविज्ञातीत्वभावनाथा एव विधानात्पार्षिकात्मये च प्रकृत एव तद्वावनाकरणीभूते यागेऽनुयाइकलकस्यनाम सर्वार्थमौपदेशिकम् । उत्पन्निवाक्ये इतिकर्त्तव्यतासामान्यान्यथाच न बहुदुर्बरितस्य विरूपानेकस्योधजनकता । वाक्यैकवाक्यताजन्यवोधस्य न अतग्राह्यवोध इति न सरूपनामावोधजनकलमयेकस्य । अतः पारिष्ठवकलाभावादधर्मकाणामैक्षाग्रादीनां धर्मकाङ्कायामतिदेशसिद्धिः ।

यस्मु मूले अतिदेशसिद्धिर्थं चित्प्रयुक्तलं वा धर्माणां अपूर्वप्रयुक्तलं वेति चिन्मानरं छातं, तस्यचित्प्रयुक्तलेऽपि प्रकृतयचित्प्रयुक्तलोपपत्तेरितरथाऽपूर्वप्रयुक्तलेऽपि तदनापत्तेर्वभिकेन पौनहस्तापत्तेस्योपेचितम् । च चातिदेशोद्दिविधोवचनातिदेशोनामातिदेशस्येति । आश्चोऽपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽनुभितवचनातिदेशस्येति । असुभितवचनातिदेशोऽपि चिविधः । सादृश्यकस्थितवचनातिदेशः । स्थानापत्तिकस्थितवचनातिदेशः । आश्रयोपस्थितिकस्थितवचनातिदेशस्येति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

समान ॥ तच प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते । इषुर्नामैकाश्चोतिष्ठोमविकारः । तच प्राहते साक्षि वषट्कारणिधनमात्रात्म । प्राहतविष्टुतौ च इव्याकारलं, स्तोचे प्राहते सप्ताहात्मं साम । ततः समानभितरच्छ्वेनेनेति अतम् । तत्किमनुवाद उतातिदेशविधिरितिचिन्मायाम् । इतरञ्चस्य समिहितवचनलेन स्तोके प्रसिद्धता-

आत्म अविहितस्थेनैश्चेष्ठिकधर्मवाचिलम् । तेषामसचिहितत्वात् । अपि तु चे ज्ञोतिष्ठोमातिदेशेन सचिहितासात्परत्वमेव । तेषां च शेनैप्यतिदेशप्राप्तेन शेनसादृशोपपत्तेरनुवाद एवाधिनिति न शेनैश्चेष्ठिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य सचिहितवाचिलवत्पूर्वोक्तेरतस्तदृशवाचिलमपि सोकसिद्धम् । चैषमैचयोः कम्बलकौशेये देवे इतरहिष्णुनिचावेत्यच सचिहितपूर्वोक्तेरतस्तदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः । अतस्य वार्तिक-कारीया पूर्वोक्तसादृशस्य अवाच्यतोक्तिरपेक्षणौयैव । ततस्य अत्य-सचिहितं प्राक्षतं, न तत्पूर्वोक्तस्तदृशम् । अप्राक्षतानां सप्ताहादीनां पूर्वोक्ततात् । यस्य सहशं शेनैश्चेष्ठिकं अप्राक्षतत्वसाधर्म्यत् न तस्मचिहितम् । ततस्यावस्थावहेद्ये अन्यतरस्त्रियस्त्रियवस्थाय सचिहितं हित्वा सादृशपरिपथेण शेनैश्चेष्ठिकाणामेव इतरशब्देन ग्रहणम् । न इत्यथा विध्यतराशेषभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं सम्भवति ।

ततस्य शेनसादृशवस्थत्पूर्वोक्तस्तदृशं पूर्वोक्तभिन्नं, तदिष्ठौ कुर्यादितिवाक्यार्थः । शेनसादृशं च शेननिष्ठाङ्गुष्ठचिहितधर्मसमानजातीयधर्मवत्त्वम् । भवति हि शेननिष्ठाङ्गानां कण्ठकवितोदनादीनां चे धर्माः कण्ठकवितोदनलादयस्तस्मान्जातीयास्त एव तदन्तं कण्ठकवितोदनादौ । अतएव शेनपदं शेनाङ्गुष्ठपरम् । न तु यथाश्रुतम् । न हि शेनप्रतियोगिकं सादृशं कण्ठकवितोदनादौ सम्भवति । अतस्य फलतः शेनधर्मा एव पूर्वोक्तस्तदृशः पूर्वोक्तभिन्नात्मा कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तसादृशं साप्राक्षतत्वेन प्राक्षताङ्गुष्ठस्त्रियविहितत्वेन वा । तेन शेने चे अपूर्वाधर्माः कण्ठक-

वितोदनादयस्त इहाष्टतिदिश्मने । ये वा शेने प्राह्णताङ्गानुवादेन
विहिता सोहितोष्णीषादयस्त एवातिदिश्मने ।

बत्समिन् पचे नैतेषामेव नियम इति तत्त्वरत्नोक्तं, तदवा-
न्नरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावादुपेचितम् । अस्मिंस्य पचे रघु-
यागोहेशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पदद्येन लक्षणया शेनीषप्राह्ण-
ताङ्गसम्बन्धिविकारमाच्छेषुहेशेन विधानम् । यदा इतरपदे शक्षि-
तित्यागे प्रमाणाभावात्प्राह्णताङ्गानामपि सोहेश्चत्या पूर्वमुक्त्वा-
त्पूर्वोक्तप्राह्णताङ्गभिज्ञतस्तु ग्राह्णताङ्गान्नराणामेवेतरपदेन* यह-
एम् । तेषामतिदेशेन शक्षितित्वात् । तादृशप्राह्णताङ्गोहेशेनैव च
शेनसादृश्यविधिः ।

सादृशं चास्मिन् पचे शेनीषप्राह्णताङ्गदृच्छिधर्मसमानधर्मवस्तम् ।
म च धर्मः शेने प्राह्णताङ्गानुवादेन विहितो विकारो सोहितो-
ष्णीषादिः । अतएव सादृशं न शेननिरूपितम् । अपि तु शेनीष-
प्राह्णताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसमन्वेन शेनदृच्छि-
धर्मस्य सोहितोष्णीषादेशेनैव समन्वेन प्राह्णताङ्गेष्वभावात् । उप-
मानतावच्छेदकसमन्वेनोपमेयदृच्छित्वे एवोपमानियमात् । अतएवा-
स्मिन् पचे शेनपदं शेनीषप्राह्णताङ्गपरम् । ततस्य फलतस्तादृशधर्मा-
एव इष्वपूर्वसाधनौभूततादृशप्राह्णताङ्गोहेशेन विधीयने ।

अतएव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन शेने यो विकारो थप्राह्णताङ्गे
विहितस्ताप्राह्णताङ्ग एव सोज्ज विधीयते । इतरथाप्राह्णतकार्य-

* प्राह्णताङ्गान्नराणामितरपदेन,—इति चा० पुस्तके पाठः ।

कारितापत्ते । अतोऽस्मिन्नपि पञ्चे विवितगत्या रघुसम्बन्धिले-
नैव तादृशस्थेनीयविकारविधिः । न चैवमस्यातिदेशस्य कस्तित्वा-
भावादासुमानिकवचनातिदेशपेत्यथा प्रावच्छेऽपि स्थेनेन समान-
मिति पदद्वये तादृशविकारसंबलाया आवश्यकतासामातिदेश-
पेत्यथा प्रावच्छे प्रमाणाभावः । नामातिदेशस्यलेऽप्यहोचपदेनान-
भिहितानामेव धर्माणां संख्या, वचनातिदेशे तु समानपदे-
नोकानामेव तादृशधर्माणां विषेयतावच्छेदकौभूतस्थेनीयप्राकृताङ्ग-
दृष्टिविकारत्वावस्थित्वसिद्ध्यर्थं संख्येति तस्य तदपेत्यथा प्राव-
च्छात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चसञ्चरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
इवौचि सधर्मकाणि विधाय वहणप्रधावेषु विहितानि । तेषां
च विजिगमनाविरहेण अभ्यासात्कर्मान्तरत्वम् । वहणप्रधावस्य
इविःस्त्रिधौ चैतन्नाश्राणान्येव पञ्च इवौचि चन्नाश्राणानीतराणि
इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अत च ब्राह्मण-
स्त्रैवातिदेशः ।

यदपि चान्यतोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चाति-
देशो न तु पदार्थबोधकग्रास्त्राणां प्रयोजनाभावात्तथापीह संख-
याणां प्रमाणाभावाच्चास्त्रस्यैवातिदेशः । न च ग्रास्त्रस्यैवातिदेशे
तद्वोधितपदार्थानां प्राकृतोपकारभावे उपकारान्तरकस्यापत्ते-
स्यवाधासुपयस्तः । ग्रास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीय-
पदार्थप्रतिपादकतया गिर्हपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकस्य-
नानुपपत्त्वोइवाधोपयस्तः । वस्तुतस्य ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाच्च-

स्तोऽन्नत्वासाचवा* दपेचित्तत्वास्त्राचार्थर्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश-
स्त्राचमपि नाशकृतम् ।

तदिह इविर्विधाचकवाक्यस्यैवेह ग्राह्यपदेनोऽन्नत्वासार्थवादक-
स्यैव विधाचकत्वादाकाङ्क्षाभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्फुति-
माचस्त्रातिदेशो न लक्षणाम् । तेषां सख्याऽविधिविधेयलेन इवि-
र्विधिविधेयताभावात् । अतएव वहणप्रचारेषु अग्निं मन्त्रस्ति
प्रसुत्वो भवति, इत्यादिविधेयोऽयुपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तवेन वैष्णव्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामयेतद्दुविःसमन्ध्यङ्गविधाचकत्वेनैतद्वाह्यपदोपपक्षे
ग्राह्यस्त्र भद्राविषयत्वसिद्धार्थं अङ्गानां स्फुतेस्त्रातिदेशः । न
चापेचाकनेणैव सर्वचाच्यादर्थभावनाया इतिकर्तव्यतापेचाचा-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्याभद्रिश्चिद्वार्यभावनाया विधिसमन्वयवग-
मोऽस्तरं तस्य स्फुत्यपेचाचां स्फुत्यतिदेश इति विरत्य आपारत्वा-
पत्तिः । इष्ट्यामान्वयद्वितिकर्तव्यतापेचामान्याचेषादेव तद्विश्चिह्न-
भावनाविधिसिद्धुः स्फुत्यपेचावेचाचायाभेवातिदेशप्रदृशः । अतएवात्म-
मानिकवचनास्त्रातिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या त्वेवं सति
विश्चिति आतिदेशिकार्यवादिकपदकर्त्तव्याप्रसक्तिः, सा कौस्त्रभे
एव निरसा ।

वस्तुतस्य वाचनिकातिदेशस्य भिजवाच्यविधेया प्रमाणत्वादुत्प-
त्तिवाच्ये इतिकर्तव्यतापेचामान्याचेप चावशक एव । न च प्राग-

* लाज्जवाद्,—इति चा० पुस्तके नास्ति ।

स्वातिदेशे तस्य निष्काङ्गसे प्रमाणभावा ॥ दत्तिदेशसंश्लेष्यात्याप्तिः ।
 सच्चेऽङ्गलपदेन भावनेतिकर्तव्यतालेनान्वितत्वस्य विविजितत्वात् ।
 अतस्मार्थभावनेतिकर्तव्यतालेन तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य ग्राह-
 भावनेतिकर्तव्यतालेन च इच्छयां तत्करणोपकारजनकान्विषय-
 त्वाख्यस्य द्विविधस्य सद्गुहः । अन्वितपदोपादानाकार्यकप्राप्तिको-
 पकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावनान्वितत्वात् ।
 तस्मादुभयातिदेशः । अग्निमन्त्रनादीनां तु दक्षिणविशारे प्राप्त्य-
 भावादुक्तस्तदर्थं पुनर्विधिः । अतएव नवप्रथाजनादेरतिदेशादाजिनो-
 वजति आडतीनां सम्यतै चिंश्चावेति लिङ्गमयुपपत्तये । इत-
 रथा चिंश्चालुपपत्तेरिति सूचकारभाव्यकारौ ।

वस्तुतस्य माहतीषागस्यापि वैश्वदेविकामिषायागविकारत्वा-
 च नवप्रथाजनादिवदेवाग्निमन्त्रनादीनामपि प्राप्तिसंश्लेष्यात्य वैश्वर्य-
 परिहारः । आमिषैककपाणासुरोधेनैव च नवप्रथाजनादिविष्टे-
 स्त्रियस्तायुपपत्तिः । न च भूयवाऽ दर्शपूर्णमासविकारत्वात्तदनु-
 दोधेन पञ्चप्रथाजनवम् । पञ्चपुरोडाशवस्त्रवाट्प्रावपि पञ्चत्वाविरो-
 धत् । अतो भाष्मनादृश्य सूचनेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्त्र-
 नादिवाप्तानामौचित्येनातिदेशविधिसुख्यर्थत्वात्तेतरार्थत्वादिति सूच-
 विधायकत्वातिरिक्तसावकत्वरूपप्रथोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

* निष्काङ्गत्वाभावेन,—इति सो० एक्षके पाठः ।

† इच्छरूप,—इति नात्ति सो० एक्षके ।

‡ भूवतां, —इति चा० एक्षके पाठः ।

देशवाक्षसाङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूचसार्थः । अतः
सिद्धं अङ्गानामप्यतिदेश इति । न चामिषैककपालवागानुरोधेनैव
वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेशविधानर्थक्षम् । यत्र धार्माविरा-
जादिविद्वाधर्मविषये सुखलभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्षिण्यदिव्ये
वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थकात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एककपाल ॥ एवं साक्षेष्वे अत्यवोरैक्षाग्रैकपालयोरपि एत-
द्वाहण ऐक्षाग्रो यद्वाहण इतरः, एतद्वाहण एककपालो यद्वाहण-
इतर इति वाक्याभ्यां सार्थवादकपालविधिकाण्डसातिदेश इत्युत्तर-
विवरणा सार्थते ॥ ७ ॥ ९ ॥ ४ ॥

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वादस्य-
प्रधासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वस्त्वमाणा-
त्मैर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धे ।
चनन्यस्त्वाभ्यक्तिपदधर्मप्राप्त्यर्थं वादस्यप्रधासिक एव । एवं चैक्षाग्र-
प्राप्त्यपाठोऽयुपपस्ते । तत्र हि न दार्शिकैक्षाग्रातिदेशविधिः ।
चोदनालिङ्गातिदेशादेव चिह्ने । नायैक्षाग्रामराणाम । अनु-
पस्तित्वात् । अतएव चातुर्मासप्रकरणस्त्वेनोपस्तित्वादैश्वदेवे
चैक्षाग्राभावाद्वाद्वाप्रधासिकस्यैव । अतस्याप्तपाठादपि साक्षेष्वैक-
कपालस्य वादस्यप्रधासिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्मात्म विराज्य-
स्तुतो भवन्तीत्यादयः सामान्यविद्विता इति भावकारः ।

वस्तुतस्तु साक्षेष्वप्यस्त्वस्त्वेषु अतिदेशविधिरसि न वा ?
अन्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेभूषोऽनुग्रहाद्य न विराज्यत्वादि-
प्रसक्षिः । आदेऽपि एतदधिकरणन्याप्तस्त्वान्यस्त्वभवत्वसाभावाद्वार्मभूत-

सप्तमोऽध्यायः । वैश्वदेविकपद्मसङ्कराणामेव धर्मातिदेशान्तर्घेव वारण-
प्रधासिकहिरण्यगत्याचाप्राप्तिः ।

वस्तुतस्य वाचिकाचाराणन्त वर्षप्रधासेषु सुगन्तरोत्पत्ति-
प्रसक्तिःसाचैव हिरण्यगत्यमीमवलादेविधौचित्येन दच्छिविहार-
एव तस्मिन्देशादैक्षाग्रैकपालयोरपि न हिरण्यगत्याचाप्राप्तिदेशः ।
स्यु वा सः, तथापि यदेक्षाग्राचाप्राप्तिदेशविधिवैष्टर्यभिघैव भूत्यसा-
मनुप्रदायन्त्रौक्षत्य हिरण्यगत्याचाप्राप्तिदेशेत, तत ऐक्षाग्रैक-
कपालयोर्मध्येन्यतरातिदेशेनैव तत्राप्राप्तिसिद्धेरितरानर्थक्षमम् । अतो-
इव ततदिग्गेषविहितधर्मप्राप्तिसिद्धर्थमेवेदमतिदेशदर्थम् । विग्रेष-
विहिताचैक्षाग्रे याव्यादयः । एककपालेऽपि केचिच्छाखालारेष्वनु-
सन्देशा इति छ्येयम् ॥ ० ॥ १ ॥ ५ ॥

इति श्रीसप्तदेवस्तौ भाष्ठदीपिकार्थं
सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वाचिकसप्तमाध्यायात् यत्र सामान्यविहिता सुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः,—
इति सोऽपुल्लके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ।

साप्तः ॥ प्रकृतौ अोतिष्ठोने अभिवत्यासुत्यजं रथनरं विष्णुति-
विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यलेन शूष्टते, कवतीषु रथनरं
गाथतीत्यादिना । तथा अद्विन्यां गाथति तदुत्तरथोर्गाथतीत्यादि-
च श्रुतम् । तच रथनरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टाणां अचि-
प्रबोगादिशिष्टवाचिले प्रसे । आङ्गत्यधिकरणन्वाचेनैव गौति-
विशेषमाचं विजातीष्मीतिलमाचं वा वाच्यम् । एवं बामशब्द-
स्थापि गौतिमाचं गौतिलमाचं वा वाच्यम् । न तु गौतिलहि-
शिष्टा वा अच्च । तस्या अक्षिन्यावेगारस्थपद इव यति मुख्यार्थवाधे
वाचण्या बोधोपपत्तेः ।

आङ्गत्यधिकरस्यैव तु प्रयोजनकथनार्थानि सूचाणि । अदि हि
स्तम्बाचिलं भवेत्तदा अचि स्त्रितिदेशासम्भवात्* कवतीशब्दः
कार्यसच्चार्थः । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं सच्चणादिना अभिवत्या कुर्या-
दितिकवतीकार्ये स्त्रगन्तरस्थातिदेशः । देशसच्चार्थी वा । कवती-
देशे अभिवतौ पठेदिति । जघन्यं रथनरपदं वा तद्वर्मसच्चार्थं
सद्वर्मातिदेशार्थं कवतीषु सम्मीलनादौन् रथनरधर्मान् कुर्यादि-
त्यर्थः । अन्ये तु भाव्यस्थाः पञ्चा असम्भवदुक्तिकलाम् लिखिताः ।

---

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अचि अचोऽतिदेशासम्भवात्,—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति ।

विद्वान्ते तु सप्ताशार्थं प्रमाणाभावादृच इह बोधस्यैवाभावेन
गौतिमाचस्यैव कवतीष्वन्तिदेश्च इति । प्रथोजनम्, प्रसङ्गादाकृत्यधि-
करणविद्वस्यैव गौतिवाचिलस्योपदेशकानि कानिचिलिङ्गदर्शन-
सूचाणि इति इष्टश्चम् ।

न च यद्योन्याङ्गायतीत्यादौ बोगिसम्बन्धिलेन रूपेण विधेष-
त्वादन्तिदेश्चस्योपपत्तावपि कवतीषु रथमरं गायतीत्यादौ रथ-
नारबस्यैव विधेयतावच्छेदकलादन्तिदेश्चत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्त्वापि धर्मयाहककृप्तोपकारसाभार्थमभिवतीसम्बन्धिलस्यैव विधेष-
तावच्छेदकलात् । वस्तुतस्तु गृहनेधीये आव्यभागविधेरन्तिदेश्चत्वा-
भाववदस्यायतिदेश्चत्वाभावे न काचित्क्षतिः । आघवेनाभिवतीषु येन
रूपेणोपकारकलं तेनैव रूपेण कवतीषु उपकारकत्वस्यौकारेणो-
रोपपत्तेः ॥ ७ ॥ २ ॥ १ ॥

इति श्रीखलदेवकलौ भाष्टदीपिकाशार्थं
सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ रहानौ नामातिदेशः प्रस्तुवते । मासमग्निहोत्रं
बुहोतीत्यादौ नैषमिकाग्निहोत्रचाचिनोनान्तो न तावस्त्वर्माण्डर-
वाचकलम् । अनेकशक्तिकरणापत्तेः । दर्विष्टोमत्वेन चोदनाचिङ्गा-
तिदेशाभावाजामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकले प्रमाणाभावेन तत्प्र-
ख्यात्यातुपपत्तेष्व ।

न च यदाइवनीष्टे बुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तवादम्यधिकरणकलेन
योगोपपत्तिः । तत्यातिप्रस्त्रलेन इवादिकरणे पुनर्गार्हदत्ता-
दवस्थात् । अन्नोदात्तस्तरस्य सप्तमौवड्डत्रौहावनुपपत्तेष्व । सप्तमी
तत्पुरवस्त्र ग्रौष्ठादिग्ने पाठाभावेनानुपपत्तेष्व । अदि तु नित्या-
ग्निहोत्रे इवाग्नेहर्षां होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं वच्छर्वमङ्गौ-
ष्ठात्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आश्रीषेत, तथापि प्रचुरप्रथोगादग्नि-
होत्रपदस्य निरुद्धवच्छण्या नित्याग्निहोत्रे ग्रथोगान्तस्तात्त्वं ग्रस्ति-
तुस्तलेन मासाग्निहोत्रे तदसम्भाङ्गैषलमावश्यकम् । अनवैव च
दिग्ना मासं दर्शपूर्णमासाभावित्यादौ गौणलोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इष्टेत्यादिना पौर्णमासीकालकलप्राप्तेष्वभवत्प्र साच-
स्त्रिकलाविशेषात् । दर्शादिकालाप्राप्तावपि वा एकत्र सुखस्त्रापरम्
गौणलनियमात् । प्रसिद्धदर्शादौ निरुद्धवच्छण्या आवश्यके च
सौभिकचोदनाचिङ्गातिदेशेनैव रूपसाभोपपत्तौ तदभावस्थाप्त्यचा-

साधकताम् । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकलसादृशेन
चोदनाचिङ्गातिदेशादेवाग्निहोचधर्मस्त्राभद्रत्यपास्तम् । उभयत्र नि-
रुद्धस्त्रष्णायां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वाचिह्नेः ।

न च तथापि देवताकालादिरूपगुणविधायकलेनैवोपपत्तौ
गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्प्रत्याधिकरणोक्तकौसुभरीत्या समाप्तासम्भ-
वेन देवताबिध्यनुपपत्तेः । कालस्य प्राप्ततादिना विध्यनुपपत्तेषु ।
अतस्माग्निहोचादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तच वत्यर्थरूपधर्म-
स्त्रष्णापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राप्तः । तस्मिद्द्विसूक्तोक्तकौसुभ-
रीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोचीयधर्मविशिष्टकर्मा-
न्तरशब्दोधलमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तच च सिंहो देवदत्त-
रतिवत्प्रमाणान्तरसिद्धसादृशेन गौणत्वासम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये
तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन साधसादृशेन गौणत्वोपपत्तिनि-
रिति चिद्गो नामातिदेशः । पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूप-
स्त्रैवातिदेशादूहवाधचिद्ग्निः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ दादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकं विधाय
गवामयने वैश्वानरो च्योतिष्ठोमः प्रायणीयमहर्मवतीति श्रुतम् ।
तदेते दे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निर्णीतं प्रकरणान्त-
राधिकरणे कौसुभे । तदेव गवामयनिकप्रायणीयपदं पूर्वन्यायेनैव
दादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनाचिङ्गाति-
देशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेनामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वसाम्बेऽपि दादशा-
हान्तरं तदशाहस्रैव चोदनाचिङ्गातिदेशेन धर्मप्राप्नेवस्त्रमाण्डा-
दिति प्राप्ते ।

तेनैव प्रथममध्यनेगेति व्युत्पत्त्या प्राप्तस्तुलयोगेन दाद्वा-
हिकेऽइनि प्रदृशिसेनैव गावामध्यनिकेऽपीति प्राप्तस्योगेनोभ्य-
चापि सुख्यतयैव प्रदृश्नौ गौणले प्रमाणाभावः । न चाच पूर्व-
वद्वादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तच्चैव रुद्रिनिरुद्रस्त्वसा वा
अन्यत्र तु गौणीयाश्रीयेत । अतोऽच न नामातिदेशः प्राप्तस्तीष-
पदे । वैशानरपदं तु प्रकरणे वैशानरस्तविधानाभ्यन्तरस्यावेन
नामधेयमपि वैशानरसंज्ञकस्य सधर्मकस्य कर्मन्तरस्याप्रयिद्वै-
वानिदेशकम् । ज्योतिष्ठोमपदं तु ज्योतिष्ठोमधर्मप्रतिप्रथवार्थं सम्भ-
वत्येवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्सुत्यादां* विरोधे न गणत्वामान्याद्वादशाहिकद्विती-
यार्थर्थाः । अपि तु ज्योतिष्ठोमिकाः । साधारणाद्व भूयोऽत्यन्तात्
दादशाहिका एव । इदं चाधिकरणं गावामध्यनिके प्रथमेऽइनि
प्राप्तस्तीषपदस्य भाव्यकारादिभिर्स्तुलगत्वाद् । चदा तु
रुद्रोगसूचातुसारेण प्राप्तस्तीषपदस्य गावामध्यनिके द्वितीये चतु-
र्विंश्टेऽइनि प्रयोगस्तादाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ २ ॥

विश्वजिति ॥ विश्वजित्सुर्वप्राप्तोऽतिरात्र दृत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽत्त-
वादोऽथवा वाङ्हिकानां रथन्तरवृहदैरुपवैराजश्चाकररैवतानां
सादां विधिरिति चिनायाम् । शृणुश्वस्य सोचवाचिलात्मामपरते
विधौ चचक्षापत्तेच्चातिष्ठोमे च पृष्ठैः स्फुवत दृत्यनेन चर्चां पृष्ठसो-
चाणां विधानस्य चिचाधिकरणे कौसुभे व्युत्पादितत्वादिहातिदेशे
वड्डलप्राप्त्युपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात्त्वाद् एवाथमिति प्राप्ते ।

* तेनैतत्सुतादां,—इति सो० पुल्लके पाठः ।

अनुवादे वैयर्थ्यापिन्नेः । पवमाने रथनरमार्भवे शृहभृत-
दत्तराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैचावश्च रैवतं ब्राह्मणाच्छिन्न-
ग्राहकरमच्छावाकस्तेति सज्जिवेगमाचविधिरूपतात्पर्यग्राहक्षेन सर्व-
शृहशब्दस्य निरूढलचणया वाङ्गिकरथनरादिसामपरत्वावगतेस्तेषां-
मेव विधिः । निरूपितस्य पृष्ठशब्दस्य निरूढलचणात्मार्थाऽर्थ-
वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकस्थिकयोर्दृश्य-
त्वाद्योः समुच्चरविधिरित्यपाप्तम् । होतुः पृष्ठे वैरूपस्तौपदेशिक-
त्वेन तत्त्वोर्धात् । सर्वशब्दस्य वज्रत्वापेक्षत्वेन दद्योरसम्भवात् । अतः
वाङ्गिकानां विधिः । यत्तते तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोऽन्तं पृष्ठद्वय-
वा, तत्तते अप्राप्तत्वादपि नानुवादः ।

यद्यं च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठशब्दस्य वज्रत्वाचित्वा-
भावात् विशिष्टिं वज्रत्वाचित्वैव प्रकृतेगौलत्वाभावात् । न चायं
वक्ष्यनातिदेशः । स्त्रहसेधौषे आत्मभागौ यजतीतिवदेव वज्रत्व-
त्वस्य विधेयतानवच्छेदत्वात् । तथापि उपदेश एवायं रथनरा-
दीनाम् । अतहव न वज्रत्वमानन्तराणामिह करणम् । अन्य-
कर्माङ्गलस्तैतदाक्षयप्रवृत्तेः पूर्वावगमस्यात् । कर्मसमानाधिकरण-
पदमन्त्रत्वस्यात् । सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे समारम्भः । प्रधानं
नौथमानमिति न्यायेनैव च रथनरादिधर्माणां आवश्यकस्तोभा-
दौनां च पवमानादिकार्यान्तरोपयोगिरथनरादिसाधनलेऽपि प्राप्ति-
द्विरुद्धा ॥ ७ ॥ ३ ॥

तत्त्वावस्थः । वद्यप्रधासेषु वाहस्तानिष्काशेन तुष्टेषावस्थं
यत्तीति शुतम् । तत्र दार्शपूर्णमाधिकमर्पा व्युत्सेकमवस्थयपदेनागूष्य

सार्ववाचुषनिष्काशौ विधीचेते । पठीवदात् । चश्च निषात-
मात्रं परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तिं न विधेयानेकता दोषात् । अस्मि
तापां व्युत्पत्तेऽप्यवभृत्यपदप्रथोगः, एव वै दर्शपूर्वमासकोरवभृत्य-
इत्यादौ । अतो नाच विशिष्टकर्मान्तरविधिः । अवभृत्यश्च च
विधौ गौणलमङ्गीहृत्य नामातिदेशकलमिति प्राप्ते ।

अवेकशक्तिकरणाभिया अपां व्युत्पत्तेऽप्यवभृत्यश्च
जस्तवभित्तिलक्षादृशेन गौणलात्मासकर्मानुवादेनानेकशुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेष्व कर्मान्तरविधिरेवाथम् । सत्यामपि च निषात-
स्वोपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थदद्यत्यस्य परस्परान्वयव्युत्पत्त्यभावा-
दिधेयानेकता स्तैव । अतस्य गुणात्मकरणान्तरादाऽन्त कर्मभेदः ।
वारषीनिष्काशस्य वैभृत्यव्याख्येन पदान्तरकरणमध्या संख्यार्थलात् ।

एकादशे वल्लभाण्डमर्घकर्मलं परं तुषांश्च इत्युक्तं प्रकरणान्तरा-
धिकरणे कौस्तुभे । अतस्य तत्त्वावभृत्यनामा सौभिकावभृत्यधर्माति-
देशः । अतएव, नायुदीच्छुहोति, न साम गाचति, न गमनमन्तं
जपतीत्यादिनिषेधोऽपि बहुप्रते । अतिदेशेऽपि च न तदौच्छ्रव्य-
स्खैककपात्तस्तातिदेशः । औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुष-
निष्काशद्वयेण सार्वाणिकस्य सामान्यविहितस्तातिदेशप्राप्तस्य इत्यस्य
वाधात् ॥ ० ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुणविधिस्तु ॥ सोमे आतिषेष्टिवैर्व्यवो नवकपात्त इत्यनेन
वैश्वेषिकधर्मयुक्ता विहिता । राजसूये च वैश्वेषिकपात्त इति
श्रुतम् । तच वैश्वेषिकश्च न धर्मातिदेशकलम् । सत्यपि उत्पत्ति-
श्चिह्नुशावरोधादिनोभयकर्मविधिले वैश्वेषिकश्चोभयतापि देवता-

विधायकलेन धर्मातिदेशकलानुपपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः
प्राप्तिसम्भवेन वक्ष्यर्थसाभाय धर्मातिदेशकलाङ्गीकरणम् । गौणत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यर्थसाभाय जचन्यद्यग्नीकारे अतिप्रबङ्गात् ॥
३ ॥ ३ ॥ ५ ॥

निर्मन्त्रादिषु चैवम् ॥ अग्नौ निर्मन्त्रेनेष्टुकाः पश्चनि, पश्चौ
वर्द्धिका यूपावटमवसृणाति, चाल्येन पश्चुमनक्षि इति श्रुतम् । तच
पूर्वदेव निर्मन्त्रशब्दो मन्त्रम्*क्रियाविधायकलेन गौणत्वाद्योगात्
पाश्चुकानां मन्त्रधर्माणामतिदेशार्थः । वर्द्धिरात्मशब्दौ च इष्य-
विधित्वाच दार्शपूर्णमायिकवर्द्धिरात्मधर्मातिदेशार्थौ । न च
चिकपात्तस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन
निराकाङ्क्षात्वाच गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्मकाङ्क्षेव गौण-
त्वाङ्गीकाराभामातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । खोकतोऽपि मन्त्र-
नादिधर्माभेन श्रुत्यर्थत्वागे प्रमाणाभावात् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६ ॥

सौमिकन्तु ॥ चातुर्मुखेषु वैश्वदेववद्यप्रधारणाकमेष्टुगा-
षीरीयाक्षाणि चत्वारि पर्वाणि । तच, दद्योः प्रणथनि तस्माद्
हाभानेतीति श्रुतम् । तच भावकारः सप्तभिः सौपैरधिकरण-
दद्यमेवं याचक्षौ । तथाचे तावसौमिकं सधर्मकं प्रणथननिदं, उत-
प्राह्णतमधर्मकं गार्हपत्यादाशवनीयं प्रतीति चिन्ताद्याम् ।

प्राह्णतस्य चोदनेनैव प्राप्त्वेन विधिवैयर्थ्यपत्तेवर्त्तमार्थवत्त्वाय
प्रष्ठवतिरियं सौमिकप्रणथनपरस्यादिधानार्थः । अतएव तथोप्तरवेदः

* मध्यन,—इति खो० एष्टके पाठः । एवं परच सर्वच ।

सत्त्वेन तप्ताप्तौ, न वैश्वदेव उच्चरवेदिसुपवपन्ति* ग शुणाष्टीरीय-
इति तत्पर्युदासोऽपि सङ्कृते । तेन तथोऽन्तरवेदिव्यतिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यनु खपाच वपन्तीत्युच्चरवेदे-
हत्पञ्चिवाक्यं, यज्ञोन्तरवेदामग्निं निदधातौति तस्मा विनिषेग-
वाक्यं, तत्पर्यमयोः पर्वण्णोः प्राकृतप्रणयने एवोन्तरवेदिविधायक-
मिति प्राप्ते ।

न प्रणयतिः सौमिकप्रणयनस्यैव विश्विष्योपस्थापकः । सच्चि-
हितलान्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्यस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या
विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसंख्या,
चैदोषाद्यापन्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरम्बभावेन यागानुप-
पत्तेषु । नार्थवादोपपन्तिः, विधभावे अर्थवादस्यैवानुपपत्तेः ।
तथायुन्नरवेदिरूपगुणार्थं पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्ब्द्यपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशपेचायासुन्नरवेदिविधानं चतुर्ब्द्यपि प्राप्तु-
यात् । एतस्यते तु पर्वदयवृत्तिप्रणयनस्यैव विश्विष्योपदेशोपस्थित-
लान्तचैवोन्तरवेदिस्तदीयाग्निधानमेव च दारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोन्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽथमनुवादः प्रथमोऽस्मद्बोर्मध्यमयोर्वेति
सिन्नाद्याम् । मध्यमविषयत्वे तचैवोन्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोऽस्मद्बो-
र्मध्युदासानुपपन्तिप्रमङ्गाग्रथमोन्तमविषयत्वमेव । ततस्य तचैवो-
न्तरवेदिप्राप्तौ तचैवायं लिषेध इति तथोऽन्तरवेदेर्विकल्पः ।

* सुपवन्ति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

दाभ्यामेत्यूरु वा एतच्चक्ष स ददर्शप्रधासाः साक्षेधासेति प्रणय-
वार्षवादस्तु सच्चाया प्रथमोक्तमपर इति प्राप्ते ।

सच्चाया विकल्पस्थ चान्याव्यत्वात्प्रधमविषय एवायमनुवाद-
उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोक्तमयोहत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तच
तपतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं चोपाच वपनीत्यादैर्वदण-
प्रधासावाक्तरप्रकरणवाधः । एतद्भावे हि तदवाक्तरप्रकरणे पठि-
ताच्च उत्तरवेदेसन्नाचाङ्गतप्रसक्तौ तदितरेषु चिषु पर्वस्तु नित्यानु-
वादः स्वाच्च इयोः । अतो दशोर्मित्यानुवादवस्तादवाक्तरप्रकरणवाधेन
महाप्रकरणात्सर्वाङ्गतप्रसक्तौ इयोः प्रणयनीत्यनेन मध्यमयोहत्तर-
वेद्युपसंहारोक्त्यते ।

न ऐवमपि प्रथमोक्तमयोः पर्युदासवशेनावाक्तरप्रकरणवाधव-
क्षमाचविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्थयोः
प्रणयनीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निधातै-
त्यनेन हि न निधानानुवादेनोक्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नायग्निनिधानानुवादेन, विश्विष्टोदेशापत्तेः । नायग्निमाचोहेशेन,
गार्हपत्यादावष्टुत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविश्विष्टप्राप्त-
विधानमेवान्युहेशेन विधीयते उत्तरवेदिमाचफलकम् । अतस्मैप-
देशिकप्रणयनविधिभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपाल-तापार्चाग्नि-
विधानेऽपि तदापत्तिः । चैपदेशिकप्रणयनविधिस्त्वे तु तस्मैव
पुरःखूर्तिकस्य देशपेच्छायामातिदेशिकविधितः पूर्वसुत्तरवेदिरूप-
देशविधानाच्च तापार्चाग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्तापत्तिः । अत-

एवौपदेशिकप्रणयनविधिस्तेऽपीतरथोरातिदेशिकप्रणयनस्त्वादुक्त-
रवेष्यापन्निरित्यपास्म् । चैपदेशिकप्रणयनस्त्वं पुरःस्फूर्तिकलेन तच्चे-
वोक्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्तिकोक्त-
द्बूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं लेवम् । सप्तमिः सूचेश्चिपचमेक-
मधिकरणम् । तच्च प्राकृतं सौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पञ्चद्वयं
स्त्वा । अपूर्वं प्रणयनान्नरमणं विधीयते । न तु सौमिकम् । तस्या-
नुपस्थितलात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्त्वाहवनीयोत्पादक-
लेनाहवनीयापादानकल्पादभवात् । आहवनीयाह्वावद्वी प्रणयनो-
ऽन्नरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्नरविधानावगतेः । साकमेष्टेऽपि
च वौधायनादिकस्यसूचानुशारेणैतत्समानार्थकस्त्वाहवनीयापादानक-
प्रणयनान्नरविधायकविधेः कल्पनेन प्रणयनान्नरविधानावगतेः ।
तदुभयसमानार्थकतया इयोः प्रणयनीयस्यापि आहवनीयापादानक-
कप्रणयनान्नरविधायकलस्त्वैव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकलानुप-
पत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयणोन्नरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्नर-
मपूर्वं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्नरथमयोरेव । तस्य चापेष्ठितो देशविश्वेष-
उन्नरवेदित्यन्निविजिष्ठोगविधिभाँ विधीयतरति तावपि मध्यम-
विषयावेव । एवं च प्रथमोक्तमयोक्त्वात्प्रतिषेधोऽपि नित्यानुवाद-
एव, भाष्यकारमते इवान्नरप्रकरणवाधार्थ इति सर्वमनाङ्गुष्ठम् ।
चाञ्छिकास्तु पश्यत्वंवस्त्रौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उन्नरवेदि-

परिमाणं परं ग्रन्थामाचमौपदेशिकं कुर्वन्ति । तत्त्वते प्रणथन्तीति
वज्ञवचनमयि ब्रह्माहोचादिसङ्गावादुपपश्यत इति छेषम् ॥ ७ ॥ ३ ॥
७, ८ ॥*

खरसाम ॥ पूर्वं उत्तरवेदिप्रतिवेधस्यपेण लिङ्गेन सौभिकप्रणथ-
नातिदेशे निरसेऽधुका लिङ्गाद्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवाहः प्रस्तु-
ते । गवामयने चतुः खरसामानः सप्तदशसोमकलादिधर्मका-
वागाः समाजाताः । अन्यथापि दौ खरसामानाविति । तथा वैश्व-
देवे पर्वति, वैश्वदेवामिषा, यावाष्टथिव्य एककपात्त इति सधर्मकौ
वागौ । अन्यथापि मैत्रावदशामिषा काय एककपात्त इत्याद्या-
मिषैककपात्तद्यकावागाः श्रुताः । ते किं खरसामानो गवामय
निकखरसामविहतयः† । अन्ये आमिषाद्यागाद्य वैश्वदेविकामिषा-
वागस्य । अन्ये एककपात्ताद्य वैश्वदेविकैककपात्तस्य । उत नेति
लिङ्गावाम् ।

महत्वादिनैव कस्यितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः खर-
सामादिप्रस्तानां च खराखसामादिरूपगुणविधायकलेनागति-
देशकलाचोक्तवागप्रकृतिकलमिति प्राप्ते । गणत्वादिषादृश्यापेचत्वा
खरसामकलादिविशेषवादुष्मेन लिङ्गोपहंहितेनातिदेशकल्पनाङ्कोद-
नालिङ्गातिदेशेन तप्रकृतिलम् ।

लिङ्गानि च, खरसामसु तावत्पृथ्यः वडहो दौ खरसामाना-
विलुक्ता वडहे यज्ञतीयं सप्तदशमस्तदन्यस्य चयस्तिंश्लोमकस्य

* वार्तिककारमते नात्राधिकरणदयं किंत्वेकमेवाधिकरणम् ।

† खरसामप्रकृतिकाः,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

स्त्रानेऽमिपर्वाहरन्ति चक्षाणां सप्तदशानामनुचौगताथा इति इथोः
खरसाक्षोः सप्तदशसोमकलदर्शनम् । मैत्रावदस्त्रामिच्छाक्षात्तु च
वाजिनेन प्रचरक्षीति प्रतिषेधवचनम् । आयथणे द्यावापृथिव्यैक-
कपाणं विधाय अत्युर्वड्तं युहोति सा लेका परिच्छाङ्गतो झुतः
पर्वावर्तते सा द्वितीया आव्यस्यैव द्यावापृथिव्यै वजेतेति एक-
कपाणस्थागे सर्वङ्गतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकस्त्रिकाव्ययाम-
विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशसोमकलवाजिनेव्यासर्वङ्गत-
त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अयं च तत्तदसाधा-
रणधर्माणां द्याधारणधर्माणां च नवप्रथाज्ञत्वप्रसूतमयत्वादीनां
चातिदेशः । सुख्यानां भूयसां च प्रधानामराणामनुरोधेन तु
क्षचिद्दिरोधे द्याधारणधर्माणां वाधः । याज्ञिकास्तु असाधारणा-
नामेवातिदेशं मन्यन्ते ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ ॥

कर्मजे ॥ कर्मनामधेयानामग्रहोत्तरादिपदानामतिदेशकल-
सुक्षम् । तददेव च संखारनाकामपि यूपादिशब्दानां खसेवाचौ
यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकलम् । तदनु अनोवासः
प्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तत्वसुत आतिनिमि-
त्ततेति अतिदेशसिद्धार्थं विचार्यते । तच तत्तणादिक्रियाभावे
तत्तद्वप्रयोगाभावात्तत्त्वक्रियानिमित्तका एवैते शब्दाः । निर्मल्य-
यूपादिशब्दवत् । अतस्य तददेवानोददातिवासोददातीत्यादौ तत्तच-
वानरूपक्रियाविश्विष्टद्वयस्यैव दानाङ्गतया विधानात्तचणं वानं च
प्रयोगमये कल्पा अनोवासस्य देयम् । अच च तत्तक्रियाया वस्तुत-

उपदेशेऽपि अन्यच सोकादौ कृपाया एव विधानादतिदेशत्वव-
शरोभाक इति खेयम् । सर्वथा तच्छादि प्रयोगमधेऽनुष्ठेयमिति
प्राप्ते ।

क्रियानाशोक्तरमपि जातिदशायां प्रयोगासाधवायौगिकत्वा-
भावाच आतावेव ग्रन्थिः । जातिस्तु परं क्रियाभियज्ञा तत्त्वनित-
सर्वोभविशेषादिरूपफलाभियज्ञा वेति तदुत्तरमेव ग्रन्थप्रयोगः । अ-
त्वेतावता ग्रन्थः क्रियावाचीति तस्या अविधेयतेभानुक्त्वायौगिकत्वेव
यिद्युमनोवादस्य देवम् । निर्बन्धग्रन्थस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य
मध्यमक्रियाविधायकत्वम् । यूपग्रन्थे तु क्रियानाशोक्तरं प्रयोगेऽपि
तत्त्वन्यादृष्टविशिष्टकाङ्क्षाचिलाक्ष शुद्धजातिवाचिलमिति* युक्तं एव
तत्त्वं संखारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्ये खलेवाखीविधानाश्यूपग्रन्थस्य न संखाराति-
देशकत्वम् । संखारातिदेशस्तु स्थानापन्त्येति पूर्वपक्षासूचोक्त्यूपपद-
शृष्टान्तोऽप्यकृत एव ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

विवेच ॥ गर्गचिराचे आच्छदोहानि सामानि प्रकृत्याग्नि-
सुपनिधाय सुवीतेति श्रुतम् । तत्राग्निः किं वैदिको सौकिको-
वेति चिन्मायाम् । चद्यपि द्वादशे आश्वनीथादीनां वोग्यतवा-
सौकिकपाकार्यत्वं निरस्त्विष्यते, तथापि वैरस्यधिष्ठनोदयांस्य ग्रन्थे
प्रयोगाकुमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममाचार्यत्वावगतेर्वैदिक एवेति
प्राप्ते ।

* शुद्धजातित्वमिति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वपक्ष,—इति नास्ति आदर्शपुस्तक ।

आहवनीचे युहोतीत्यादिविशेषवचनानासुपराचक्षले प्रमाणा-
भावासैरस्यधिक्षत इत्यस्य च होममात्रविषयलेऽपि सार्वज्ञा-
दुपनिधानविधेयं सौकिकाग्निप्रहणेनापि चरितार्थतत्त्वा आहव-
नीयादीनां, वि वा एष इश्विषेण वीर्येण अर्थते वस्ताहिताग्नेरग्निर-
प्राचाचतौति वचनेन निषिद्धस्यायतनाचाचनस्यादेसुमग्निलाहौकि-
काग्नेरेव यहस्मृतम् । अतएव धिष्णाग्नीनामपि आधारचमात्रप्रवो-
जनलादयहस्मृतम् । अदि परं आधारणोपरं सौकिकलाविशेषा-
दुपस्थितलान्तेषामेव यहस्मित्याग्नेत्वेत, तदाऽनु नाम तत् ॥ ७ ॥
६ ॥ ११ ॥

संखातम् ॥ यूपैकादशिन्वां यूपसमीपे एकं काढं स्नापनीय-
मिति विधायोपग्रयो यूपो भवतीति श्रुतम् । तचोपग्रये काढे
यूपधर्मान् जोषणादौन् संखारनिमित्तलादस्यत्यपि स्नानापस्थिति-
देशे यूपपदं नामातिदेशविधषाऽतिदिग्नेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौच्छा शत्रैव वा धर्मविधायित्वे वास्त्रभेदापमेष्टपश्च-
स्तुत्यर्थस्य तदिष्ठेकवाच्यतापञ्च इस्य पृथमिधित्वानुपपत्तेर्थप्राप्त-
कतिपथक्षेदनादिधर्मयोगेन गौच्छा दृश्योपग्रयस्तुतिरेवेदं न तु
नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ १२ ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैर्षपतिष्ठत इति श्रुतम् । तच पृष्ठग्रस्तेज
किं विधौषत इति चिन्मायाम् । पृष्ठग्रस्तस्य सोचविशेषवचनस्या-
स्य च वज्रलाभावेन स्वनाङ्गतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
हितभावनान्तराग्नेव पृष्ठधर्मकाणि धाद्रूपात्मसमीपावस्थानेतिकर्त-
व्यताकाणि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकवाच तेषां सोचरूपताहित्तिः ।

धार्दपात्तमपि च समीपावस्थानमकृभकार्यत्वात्कर्मान्तराङ्गमेव । अथ-
वा पाद्याधिकरणन्वाचेन वज्रवचनानुरोधेन पृष्ठप्रातिपदिके
गौचक्षीकारस्याद्युक्ताहुङ्गवचनैकत्वादि सच्चित्वा चयनाङ्गतया
ब्यौतिष्ठोमिकपृष्ठविभिरेवाथम् । समीपस्थितिसु पूर्ववत्पृष्ठसोच-
स्यैवाङ्गम् ।

वसुतसु पृष्ठवज्रवचनापि ब्यौतिष्ठोमे साधितत्वात्पुर्वाश्लेव पृष्ठ-
सोचात्पि चयनाङ्गतया विधीयते । न तु पृष्ठमन्ताणां रथनरा-
दिसाणां वा विधानम् । उपकमस्यपृष्ठपदे सच्चयाप्रसङ्गात् । एवं च
चब्बन्नमात्मनेपदमेव वाञ्छकतया साधुत्वार्थं व्याख्येचमिति प्राप्ते ।

पृष्ठशब्दस्य ग्रन्तीराववदेऽपि ग्रन्तमेन तत्करणकस्मीपापस्थिते-
रपि विभिसम्बवेन सोचविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
त्वाच्चिरन्विग्रहात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्वया नेत्रमुचितम् ।
तथा हि । उपाक्षम्बकरण इति कृत्या आत्मनेपदवचासस्मी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणलावगतेः साक्षात्प्रभेनाभिधानातिरिक्ते
शापारे मन्त्रस्य करणलासम्बवेऽपि समीपावस्थानप्रबोधनीभूताभि-
धानदारा समीपावस्थानं प्रति करणलाङ्गीकाराभद्रुरोधेन पृष्ठ-
शब्दस्य मन्त्रपरलावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंर्गेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणलमिति नाभि-
धानस्थानाऽपि ।

वसुतसु ऐश्वर्याधिकरणस्यकौस्तुभोक्तव्यावेन सच्चया अभिधान-
मेव प्रकृताग्निकर्मकं धातुना विधीयते । तचेव पृष्ठपदार्थस्य करण-
स्यम् । समीपावस्थानं परम्परा अभि स्तेयादिमन्त्रजिङ्गादेव प्राप्त-

मनुष्यते । पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठसोचसाधनीभूता-
मन्त्रा सञ्चार्यते ।

वस्तुतस्य वाऽहिनेषु रथमरादिषु षट्सु शामसु पृष्ठशब्दस्या-
न्वास्यानार्थवादवशेन निरुद्धसंचाणाच्चिचाधिकरणे कौसुभे अव-
स्थापितत्वात्तान्येवाभिधानं प्रति करणेन विधीयन्ते । मन्त्रवति
त सोच इवाभिधानं प्रति शास्त्रः करणम्बं चूगचराभिष्टकिदारा ।
अतएव तदाधारभूतानां बोन्तृकामयभिधानाङ्गस्यम् । उपरथोसु
एकं शाम दृष्टे ज्ञिते सोचीजमिति सोच एव विनिषेदा-
न्वाभिधानाङ्गस्यप्रयतिः । अतस्य बोन्याधारकरथमरादिषाऽहिक-
स्यमविशिष्टाभिधाननेवाच लक्ष्मिष्वसंस्कारकालेन विधीयत इति
चिह्नम् । शामान्त्रे उपदेशोऽप्यथं अन्वाङ्गस्य पूर्वावगममानेह
चित्तिः ॥ ० ॥ ३ ॥ १४ ॥

इति श्रीखण्डदेवकतौ भाद्रदीपिकार्था
सप्तमाध्यायस्य द्वतीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ तदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निष्पितः ।
इदानौ कस्यितवस्त्रातिदेशो निष्पयते । अच उद्दिष्टौर्धादौ
नेवेतिकर्तव्यताऽऽज्ञाता, अच वा इवदेवतोपहोमादिष्पा समाचा-
ताऽपि न निराकाश्चौकरणसमर्था, तच भावनास्त्राभावेन तस्माः
करणाशुग्या इकम्बापारस्तपेतिकर्तव्यताकाश्चायां वस्त्रमाणवादृश्चेन
प्रकृतिभावणोपस्थितौ तदंग्रन्थस्त्राषुपस्थितेः, तच ए पक्षकर-
णोरनपेचितवादिनाऽतिदेशस्य निराकरिष्यमाणस्यादितिकर्तव्यतैव
प्रकृतिवदित्येवं कस्यितेन विज्ञतिवास्त्रग्रेष्वरूपातिदेशेन विज्ञत्यज्ञ-
तया विधीयते । न ए प्रवक्ष्यप्रमाणेन प्रकृत्यज्ञतयाऽवगतायाः कथं
विज्ञत्यज्ञस्यमिति वाच्यम् । प्रवक्ष्यस्यापि विज्ञतिविधेरितिकर्तव्यता-
काश्चाशास्त्रभावेनानर्थक्षप्रसङ्गादुर्बलप्रमाणवाधकत्वाशुपपत्तेः ।

अतः एवंचालाकातेतिकर्तव्यताकस्त्वे आवातेतिकर्तव्यताया-
चतिदेशः । आवातेतिकर्तव्यताकाश्च बोमदर्शपूर्णमासाद्यः औताः
औताग्निशाखाः । पार्वणस्त्राष्ट्रौपाकाहयस्य स्त्रात्माग्निशाखाः । त एव
मूले औक्षिकपदेनोच्यन्ते । तत्त्वाविशेषास्त्रौर्धादावुभ्योरप्यतिदेशः ।
यदि तु प्रकृतावेककस्याः प्रत्येकं निराकाश्चौकरणसमर्थकस्य इव
सप्तमेन मिलिताया निराकाश्चौकरणसामर्थ्यकस्यने प्रमाणा-
भावादेकस्या एवातिदेश इत्याश्चेत् । ततोऽस्तु औक्षिक्या एवा-
तिदेशः । तस्याः कस्यसूचकारादिवस्त्रेतायश्चौकर्मदावतिदेशस्य
क्षुप्तत्वेन दृष्टप्रदृशिकतया और्ध्यादावपि तस्या एवातिदेशात् ।

यन्तु सौर्यादौ, प्रथाजे छत्त्वाचं नुहोति, ऐक्षावार्हते अर्धे वर्हिष्ठो-
चुनाति, पितृघ्ने न होतारं वृषुते, वृहमेधोचे आच्चभागौ अवनि
इत्यादिक्षिण्डर्शनम् । तद्यच नित्यानुवादवचनानि चुरित्वें परि-
हर्तव्यम् । तथा हि । यत्र प्रथाजा दर्शपूर्णमासादौ, तच छत्त्वाच-
होमविधिरिति तत्त्वरक्तकारः ।

वस्तुतस्तु प्रथाजोहेऽग्ने छत्त्वाचहोमाकारविधावारादुपकारकल्पे न
मर्दप्रथाजार्थं तत्त्वेणानुष्टुपायस्ते: प्रथाजे प्रथाजे इति वीषानु-
वादानुपपत्तिः । प्रथाजीवहोमोहेऽग्ने छत्त्वाचमार्चविधौ विभिष्ठो-
हेशः । होममार्चोहेऽग्ने तदिधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रथाजोहेऽग्ने
छत्त्वाचमार्चं पूर्वपञ्चे आज्ञेन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा
विधीयते । चिह्नान्ते तु तदाधकल्पे । प्रथाजास्य पूर्वपञ्चे दर्श-
पूर्णमासीयाः चिह्नान्ते सौर्यीया इत्येतावान्विशेषः । नुहोतिस्तु
संख्यारकल्पे प्राप्तोऽनुष्टुते ।

अत एव भाष्मकारोऽप्तमस्य वचनोदाहरण्यमपि यस्मविधि-
प्रकारापत्तेरयुक्तम् । चाश्चिकास्तु आज्ञेनैव प्रथाजहोमे छत्त्वाचप्रज्ञेप-
मधिकं कुर्वन्ति । एवं अर्धे वर्हिष्ठ इत्यचापि यत्र दर्शादौ वर्हि-
संवन्म तच छवनानुवादेनार्थत्वविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
वादः । आच्चभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति इष्टव्यम् ।
यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र द्वतीयविधिप्रकारज्ञोऽग्ने
यजेत्यस्त्रोदाहरणं भवेत् वचनस्य । अस्तु वा तत्र* प्राकरण्डिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्र,— इति तु भवितुमुचितम् ।

रुक्षावद्दे गुणान्तरस्य प्रतिनिधिसादिगापि कथस्त्रियेशायस्य-
तादचनोदाहरणम् । सर्वातिदेशाभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरितिप्राप्ते ।

स्त्रप्रत्यक्षपठितवेदविहितसादृशादैतानिकाग्निसाध्यसादृशास्य-
वेदिक्षा एवातिदेशः । अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्यादीनां ग्रह-
सूर्येभ्यसुक्षमाणं सार्तांग्निसाध्यस्य । अतः सामान्यविहिताह-
नीयादिक्षास्यले वाधकाभावासादृशोपपत्तिः । अत एवं जातीयवेषु
दर्शपूर्खमासादिधर्माणामेवातिदेश इति चिह्नम् । चिह्नान्यथेवं
सत्युपपज्ञानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणवाधो वाक्यानर्थक्षं वा
प्रसर्वते ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

इदं ग्राहिकम् ॥ तदेवं निरूपितस्त्रियिधोऽतिदेशः । तच
प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यतिदेशात्मावस्त्रं धर्माणासुपात्मां-
दाक्षयैवर्णपत्तेभ्यं पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम् । अतसादृशविषये
चोदनाचिङ्गातिदेशस्य नैव कर्मणा । नामस्तु यदि समानविषयत्वं
तदा प्रत्यक्षवचनापादितचिह्नसादृशमादायैव नामो गौणत्वोपपत्ते-
र्णातिदेशकलम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृशसन्यन्तिसदादा
नामोऽप्यविहितदूर्धर्मातिदेशकलमवधेयम् । एवं नामातिदेशस्त्वेऽपि
समाने असमाने वा विषये चोदनाचिङ्गातिदेशस्य नैव कर्मणम् ।
नामः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः । अतएव गवा-
मदने ज्योतिर्गौरायुरित्येवमादिव्यरःसु एकाहकाष्ठपठितज्योति-
रादिधर्माणां नामा प्राप्तिः । न तु गणत्वसादृशादृशादं ग्राह-
धर्माणाम् ।

न च अहरनारार्थमवश्यकस्येन गणत्वसादृशादृशादामवनिष्ठ-

दादश्चाहिकातिदेशेनैव तद्भर्मप्राप्तिरावश्यकी । तत्तद्दृष्ट्यन्ति-
वाक्येष्वेव भावमाथा इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाङ्गणाम्नगतलयादृश्मेण
चातुर्मासाम्नगतायेषादिवप्रत्येकमेवातिदेशकस्यनेन च्छोतिरादौ
नामातिदेशस्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकस्यनात् । न च लाघ-
वाङ्गवामधने एक एवातिदेशः । गवामयन्तव्य प्रत्येकदृष्टिस्त्वेन
प्रत्येकमेव फलास्यन्यात्माधमानां समुच्चेऽपि तत्त्वाधमानां प्रत्येक-
मेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्त्वस्यनात् । अतो च्छोति-
रादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु अयुपस्त्वस्यैव प्राप्तेद्वाभ्यां सोमावस्ति दात्यां आंष-
मित्यादिष्टदिकान्वनुकम्ब्य यद्वादशोपसदो भवन्तीति दादश्चाहिक-
दादशोपस्त्वदर्जानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरकरात्मागुरोधेन नामा-
तिदेशप्राप्तिचिलवाधकलोपपत्तेः । दादशसु तिस्त्वामयुपकारक-
लोपपत्तेश्च । तस्यान्तत्सुत्याकाङ्क्षानामम्भेषां वा चिलाद्यति-
रिक्तानामेव नामाऽतिदेश इति शिद्धम् ।

नन्देवमयेकादशिन्या विश्वरद्दर्शनानुपपत्तिः । तथा हि ।
च्छोतिष्ठोमे चौत्येऽहनि वैकस्त्विकी एकादशिनी समाचाता ।
तस्याच्च दादशाहे विश्वरः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने
एकपञ्चधिकश्चत्त्वयसुत्यात्मके प्राप्ताविदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादशिन्यामासभेरक्षाप्रियं भाद्रव्यमतिरिक्तेताथ यद्वौ द्वौ पश्च
समस्येयः कनौय आयुः कुर्वैरन्वयेते ग्राह्यणवल्लो नवपश्चव आस-
भम्ने नाप्रियं भाद्रव्यमतिरिक्तते न कनौय आयुः कुर्वत इति ।
गवामयने हि चम्पूर्णेकादशिन्याः द्वाचिंशदारमाष्टांशौ दिपद्वाग-

दधिकशतक्यमहानि पूर्यन्ते । अवशिष्टानि नव । तच मुमरेका-
दशिनीकरणे अतिरेकः समाख्यो वा आपद्येत । अतो ब्राह्मण-
वतां तेषु विधानम् । तथदि चोदनालिङ्गातिदेशेन व्योतिरादि-
स्मृत्यास्तपि विहारः प्राप्यते, तत एतलिङ्गसुपपद्यते । यदि तु
नामातिदेशप्राप्यत्वं, तदा तद्देशेन व्योतिरादिस्मृत्यासु सम्पूर्णाया-
एकादशिन्वा एव प्राप्तेर्विहारदर्घनामुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादशिनीविहारस्यानारभ्याद्यात्मस्य गवामयने औप-
देशिकत्वेन तदंशे नामातिदेशवाधात् । तथाहि । यथाहि प्रभवः
पश्चवः चुक्षानेताननूचीनानालभेरकाशेयमेव प्रथमेऽहन्यास्तभेरक्षा-
रक्षतौ भेषौ दितीये सौम्यं बभुं दत्तीये वार्षणमन्ततोऽय पुमच्छ्याति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याध्यगारभाधीतस्यैका-
दशिनीविहारस्य प्रक्षतौ व्योतिष्ठोमे दादशाहे वा व्योतिरात्यहः-
समूहाभावेन निवेशात्पुपपत्तेस्तूतीयप्रक्षतौ गवामयने निवेशः ।
अन्ततः एकादशेऽहनि । अतस्मैपदेशिकत्वाद्यामातिदेशस्तदंशे एव
वाध्यत इत्युपपत्तं लिङ्गम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवहावौ भाष्टदीप्तिकायां
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ विशेष ॥ तदेवं चिविधोऽतिदेशोनिरूपितः । तचापि
प्रत्यच्चवचननामातिदेशयोः कात्स्वर्णं चिन्ता वृत्ता । शोदणालिङ्गा-
तिदेशस्य यामान्यतोनिरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
आरभते । तचैकस्मिन् सौर्यादौ एकविधमेनैव निराकाङ्क्षासाक्षर-
विष्णुमाससुच्यायोगेऽपि नियामकाभावात् अनिष्टमेनानेकप्रकृतिक-
विष्णुमप्राप्तिरितिप्राप्ते ।

अष्टदुष्टविकल्पापन्तर्याख्यैव सादृशविशेषेण ग्रीष्मोपस्थिति-
क्षत एव धर्मातिदेशः । तस्य सादृशं ग्रन्थघटितमर्थघटितं वोक्त-
रच प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यच कथमपि न सादृशस्य नियाम-
कता, यथा यावाण्यिष्वीकादशकपाले, तचाग्रीषोमीयैश्वराग्रह्योर्बिं-
कर्षणैव प्रकृतिलम् ॥ ८ ॥ १ ॥*

प्रथमलात् ॥ यच इव्यदेवतादिष्विष्णुपत्योपकारकाङ्क्षासामयी-
साकल्पामरूपं छत्रं विधानं, तचाग्रीषोच्चदर्शपूर्णमासव्योतिष्ठो-
मादौ न परस्यरं धर्मातिदेशः खस्थिधौ यावदाक्षातेरङ्गैरेवेति-
कर्तव्यताकाङ्क्षाग्राह्येः । सादृशस्यापि तादृशस्य नियामकस्थाभा-
वाच । व्योतिष्ठोमे तु तस्यैकशतं प्रथाजानूयाजा इति प्रकृतिप्राप्त-
प्रथाजाधनुवादेन ग्रन्थसंख्याविधानस्तिष्ठाद्वैष्णीयादिषु दार्शिक-

---

* भाष्यकारेणात्र दे अधिकरणे लिखिते ।

धर्माणां प्रवृत्ततया तत्पर्यवर्त्तनि सोमेऽपि दार्शकविधानप्राप्तिं
अन्यमानसोच्चरम् ।

दीप्तशीषादिषु विद्यमानानामेव प्रथाजादौनां परन्परया
सोमसमन्वयादाजपेयस्य यूप इतिवृत्तस्येति षष्ठ्यनुवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
त्वस्य इतोराकाङ्क्षानिवन्धनेन तदभावे असाधकत्वात् सोमेऽपि-
देशः । अत एव, उतं वै देवावज्ञं कृत्वा सोममङ्गल् सुचौ बाह्य तस्मात्
सुचि सोमहविर्णासाद्यते नाम्येनाभिधारयतीति दर्शकासादना-
स्यभावानुवाद उपपद्यते । न च्छयं पर्युदासविधिः । अदाहांशुरंशुर्से
देव सोमायाथतानिवेतदिष्येकवाक्यलेन तदर्थवादसाद्य स्तम्भ-
विधिलानुपपत्तेः । किं च अद्युपोक्त्रं प्रथायादृपीववद्यनेनमसु-
ग्निन् सोके नेत्रीयेरन्, तस्माद्युपोक्त्रं प्रथायात् इति उपोक्त्रविधि-
रप्यनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तप्तास्तिथिद्वैर्विधिवै-
चर्यात् । तस्माच्च कस्यायतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ ९ ॥

इष्टिषु ॥ शौर्यादिषु इष्टिषमाख्यातेषु इष्टिषमाख्याकल-
सामान्यात् निर्वपतिधातुमदाक्षसमन्वितात्तद्वितपदविहितदेवता-
कलात् दर्शपूर्णमासविकारलभेव । अतएव प्रथाजे प्रथाजे इति
किङ्गम् । एवं पश्चावयग्नीषोमीये दैत्यसंज्ञके, तद्वितपदविहितदेवता-
कलादेव । न च तज्ज्युपादिवज्ञतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वा-
दनतिदेशः । तथायावाहनासादनकुम्भादिवज्ञतरहृष्टार्थधर्मानाशा-
नेन साकाङ्क्षत्वात् ।

किं च क्रयसमिधावाक्यातोनिर्धर्मकोदैशः प्रथमं तावदतिदेशं
कस्ययत्येव । ततस्य प्राहृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्ष्य एव श्रौपवस्थे-

इति इत्यनेन श्रीपवस्थेऽहन्वतुष्टानेऽवगतेऽलुठानसादेष्वादुपहोम-
न्यायेन धूपादिपश्चेऽपि जातिदेवकस्यनाप्रतिष्ठन्वः । एकादश-
प्रथाजान्यजति, औहव*माघारमाघार्यं पशुमनकौत्यादिपिङ्गलम-
प्येवसुपपश्यते ।

अन्येषु तु सवनीयादिपश्चुपि दैषस्थातिहेषः । आकृभतिसो-
दणाकल्पशुद्धव्यक्त्वाद्यधिकतरसादृशात् । धूपाद्यधिकधर्मसाभाव ।
अतएव वपथा प्रातःसवने चरन्ति, चौदुम्बरो धूप इत्यादिपिङ्गलम् ।

एकादशिनेषु तु स्फृत्यादिनस्थालस्थाधिक्यात् प्रचारविप्रकर्णादि-
रूपधर्माधिक्याव यवनीयपश्चुविकारलम् । अग्निष्टादृ दे हे रथने
आदाय दाभ्यां दाभ्यां रथनाभ्यामेकैकं धूं परिष्वयतौत्तेतद्यि
दैरथन्यरूपसवनीयधर्मानुवादकसुपपश्यते । न इयं विधिः । अग्नि-
ष्टाधूपादित्यस्थाविधेयसाङ्गिङ्गलोपपत्तेः ।

पशुगणेषु तु सौत्येष्वसौत्येषु वा पशुगणान्तर्गतलसादृश्यादृश-
धर्माधिक्याभावैकादशिनविकारलम् । अत एवासौत्येषु प्रचार-
विप्रकर्णाद्यप्राप्तावपि मण्डधर्मान्तरप्राप्तिरविशद्वा । अतएव सौचा-
मण्डा प्रतिपश्च वैकरिके धूपानेकले प्राप्ते तत्पतिविध धूपैकल-
नियमविधिरेकधूप आसमेत्यसुपपश्यते ।

उद्दिदादिषु तु अव्यक्तलसादृशात् षोत्रिष्टोमविकारलम् ।
अव्यक्तलं च साप्तुतयाऽविहितदेवताकलम् । यहणाङ्गभूताद्या ऐश-

* छौव,- इति सो. एुल्के पाठः ।

† पशुषु सवनीयादिषु,- इति सो. एुल्के पाठः ।

वाचवादिदेवतायाः प्रष्ठेन सोमयागोपकारकलेऽपि ज्योतिष्ठोमाङ्ग-
त्वाभावात् । अतस्याव्यक्तलेन तदतिदेशे चिह्ने शातिदेशिकयहणा-
चक्रभूतदेवताया उद्धिदाद्युपकारकलक्ष्यनेन रूपसामानः सुखभः ।
अतएव श्वेते दीचणीयादिप्राप्तौ दीचणीयाद्यां दादशमानं हिरण्यं
दचिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति दचिणादानविधिः
सङ्कर्षते ।

एवं गवामयनादिसचेषु दिराचाद्यहीनेषु च सूत्यागणेषु दाद-
शाइविकारलम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपद्वाच्यलसामान्यात् । अच
हि राचिग्रव्योऽहःशब्दसाहोराचिसाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
क्षर्वर्त्तिलसाहृष्टाच दादशाइविकारलम् । अतएव गवामयनादौ
दाभ्यां सोमावस्थतीत्यादिना दादशोपसन्नानुवादोविधमरसूत्यर्थः
सङ्कर्षते । स्थिते च दादशाइविकारले प्रथमोप्तमौ वर्जयित्वा
दादशाइसैव प्रदृष्टिरिति वक्ष्यते ।

तचापि सचेषु सचात्मकस्याहीनेब्यहीनात्मकस्य दादशाइसा-
वान्नरसाहृष्टादित्यपि वक्ष्यते । सचेष्यपि यानि संवलरसाधानि
सचाणि तेषु संवलरसचलसामान्यादथनश्ववत्सामान्याच संवलर-
विधमादिधर्मसाभाव गवामयनस्य विधमः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहाव्रतिकं पद्मय उपगायन्तीति धर्मं विधमरसूत्यर्थं
संवलरसचान्नरेऽनुवदति ।

ये तु साहस्राः साध्यका इत्येवं एकसंज्ञायोगिनो यागास्ते
सहातरूपनिकाययोगान्निकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्याधर्मकेषु प्रदृष्टिः । एकसंज्ञायोगिलसाहृष्टात् । न चाच

नावैवातिदेशः । सर्वेष्यपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एकच मुख्यस्त्र
हि नावोऽपरच गौणत्वे नामातिदेशः । न तु सर्वेच प्रष्टुति-
निमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्त्रेऽप्येकसंज्ञायोगा-
दतिदेशापत्तिः । तस्य प्रायम्यसिद्धार्थत्वेन द्वादशाहिकद्वितीयाह-
धर्मदर्शनेनानतिदेशकलात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैक-
संज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः ।

अच च, य एव धर्मवास्त्राधर्मकेषु प्रष्टुतिः । स पूर्वावा
उत्तरो वा, युक्तिसाम्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूचादौ
तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्ते
उत्तरोत्तरेषु प्रष्टुतिः । अतएव पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं विधायो-
भरस्मिन् वावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौः समाहिता भवति
तावदसाज्जोकादसौ खोक इति सहस्रं दण्डिणां दर्शयति । सादस्ये
च पूर्वस्मिन् साप्तं सोमक्रयणं विधायोत्तरस्मिंस्त्राप्तासौ खौ गौः
सोमक्रयणी व्याघ्रता शेषां स्तर्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्तर्धिता-
व्याघ्रस्यनुवादस्य सङ्ग्रहते ॥ च ॥ १ ॥ ६ ॥*

कर्मणः ॥ एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्त्तृसुदाध-
ायांगे तेषां न प्रकृतिलभतस्तेषामनन्तिदेशः । तथा हि प्रकृतिफलं
तावत् प्रकृतेरनन्तिदेशादेव नातिदिष्टते । न हि प्रकृतिरथतिदेष्टुं
ग्रन्था । विष्णुतिभावनायाविष्णुतिकरणेनैव निराकाङ्क्षलात् । न च
सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ छते सादृशेन

* भाष्यकारेणाच दश अधिकरणानि लिखितानि ।

प्राकृतभावनोपस्थितौ तस्मव्यन्धिकरणस्यैव प्रथाजादिवदतिदेशोप-
पत्तिरितिवाच्यम् । अनुभितिसामग्यावस्थावत्तेन सूर्यादिदेवतया
जागानुमानस्यावश्यकतया ग्राव्यबोधे विजातीयथागस्यापि
भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

न च तथापि तदैजात्ये आग्रेष्यभेदकस्यने गौरवात्तथागे आग्रे-
यत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहस्यहृतविधिपुनःअवणेन वैजात्यानां
भेदस्थित्वे । अन्यथाऽग्रेष्येऽपि सौर्यत्वापत्तौ सूर्यादीनां साहस्र्या-
पत्तेषु । अतः सौर्यादीनां भिजानामेव करणानां साभाष्य तेषा-
मतिदेश इति चिह्नम् । अतस्य तदभावात् तच्चन्यफलातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवदित्ततः फलाकाङ्क्षाऽस्ति । ग्रहावर्त्तसादित्तपद्मेनैव
गिराकाङ्क्षाभात् ।

यथापि विश्वजिदादौ न फलश्वरणं, तथापि न तदतिदेशः ।
स हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिजेन वा ? नायः ।
एकेनैव प्रकृतिवदित्ततिः कार्यतिवाक्येन विश्वयुहेश्वराङ्गविधानं
फलोहेश्वरेन विश्वतिविधानमिति वैरूप्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमाच्य विश्वतिविधानकार्येष्वलकस्यनया अंगचयविश्व-
विश्वतिभावनाविधानेनावैरूप्यमित्याशङ्कृते । तथापेकप्रकृतिवच्छब्द-
माच्यस्थाङ्कांशेविधेयस्मर्पकलं फलांश्च उहेऽप्यस्मर्पकलमिति वैरूप्या-
पत्तिस्तदवस्थैव । नायः । स्वविश्वुपस्थापितविश्वजित्यायैनैव
फलकस्यनोपपत्तावतिदेशकस्यने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलस्थातिदेशः ।

नियमोनिमित्तम् । तस्य तु विष्णुतिभावनया अग्रेचितत्वादेवान्तिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रथाजादिवदतिदेशोभवेत् । प्रमाणाभावात्कारकलाभावात् न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि यदि प्रष्ठतिरतिदिश्वेत ततो भेदनवदिष्ठतावेव निमित्तसञ्जिपाते नैमित्तिकं विष्णुत्याङ्गतया प्रष्ठत्यनुष्ठानं प्रसन्न्येत । भेदनहोमानुष्ठानवत् । न लेतदस्मि । सर्वथा न निमित्तान्तिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विष्ठतेः ।

कर्ता अधिकारी । तस्यापि प्रष्ठतावनङ्गत्वात् । अतस्य तदिशेषणां खण्डकामत्वादिताग्निलादीनामन्तिदेशः । अतएव खण्डतीव्यादावादिताग्निलक्ष्मामन्तिदेशः । राजलादेषु कर्तृविशेषत्वात्स्य च प्रष्ठतावनङ्गत्वादिष्ठतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रष्ठतावधिकारिविशेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिवोधितत्वपच्चे* उद्देश्विशेषणस्य राजलादेरविज्ञापत्तेः । वस्तुतस्य प्रथमापेचितत्वेन खाराच्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वात्पत्तेरधिकारी आर्थिकविधिवोध एवेति तत्र न शाब्दस्य राजलादेरस्यसम्भव इति राजलादेः कर्तृविशेषत्वमेव । अत एवादिताग्निलादेर्थैन्तिकस्यार्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणलक्ष्यमम् । याज्ञिकासु राजलादेरधिकारिविशेषणमङ्गीष्ठत्यान्तिदेशं मन्यन्ते ।

समुदायोऽग्नीषोमीयादिप्रधानात्मरसाहित्यम् । तस्य प्रष्ठतावङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतियोगिकलात्मदभावे विष्ठतौ नातिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

* शाब्दविधिवोधत्वपच्चे,— इति सो. पुस्तके पाठः ।

गुणकानेषु ॥ चे प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषाम-
नङ्गलाद्भुपकारकलाच्च यद्यपि नातिदेशस्थापि तत्त्वगौभूत-
गोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकलेनातिदेशे विहृतावपि काम-
नाथां सत्यां फलोत्पत्तौ न किं चिद्वाधकम् । न चाङ्गमेव
विहृतावतिदेश्चमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
साकाङ्गाद्याविहृतिभावनायास्तत्त्वमकापेक्षायामुपकारकमाच्छैवाति-
देशात् । न हि विहृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः खादिरलादिवदेव गोदोहनादीनामथतिदेशः फलोत्पत्ति-
येति प्राप्ते ।

सत्यम् । विहृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि चादृश्यात्
प्रकृतिचोदना तदर्थं एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वित-
मुपकारकम् । तदन चोदनार्थभूताथां प्रकृतिभावनाथां यदन्वितं,
तदतिदिश्यते । अनन्वितस्त्रोपस्थित्यभावेनातिदेशाद्योगात् । अन्वितं
चापश्चुकामप्रयोगे चमस्तविशिष्टं प्रणयनम् । पश्चुकामप्रयोगे प्रण-
यनमाचम् । तद्ययोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीविलेन
इत्यानाचेपकलेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनात्ययात् । अङ्गमेव प्रधान-
भावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतस्य
फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विहृतावपि सत्त्वान्तचैव
क्रामनाथां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठैचर्चर्या-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकलशक्तिकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमाचस्याश्रयस्याश्रयलानुपपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्व-

साधनीभूतप्रणथनलेनेवाग्रयत्वात् । विज्ञानौ तदभावेन गोदोहगानु-
डानासुपपत्तेः । अतएव चादिरत्वादेः संयोगपृष्ठक्षम्यादेन छलर्थ-
स्थापि सन्नादितिदेशोपपत्तावपि आग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतचूपा-
भावात् तेन बौर्यादिपक्षोत्पत्तिः ।

भावकारस्य तु एताहृष्टविषये पक्षोत्पत्तिं मन्त्रमानसाभिग्राहं
न विद्यः । अच तु नामयापेक्षा विज्ञातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
चायुरादिपक्षं प्रति साधनलम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
खप्रकाशफलज्ञयनकलेन प्रहरणाङ्गलम् । तच भवत्येव विज्ञानावपि
तस्मात् पक्षोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ५ ॥

एककर्मणि ॥ बौर्यादिरौषधद्रव्यकलैकदेवताकत्वाभर्ता आग्नेय-
विकार इति वस्तुते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
कास्यकमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । बौर्यस्य विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यथविवादम् । बौर्यं च य इष्टेति
वस्तुनाईकस्थिकः पौर्णमास्यमावास्याकास्यः । तदचाग्नेययोः किं
पौर्णमासीकासीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकासीनग्नेयस्यमावास्या-
कास्यीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकासीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतिलम्सु-
न्नायवस्थितविकल्पेनेतिस्तिन्नायाम् ।

तस्मल्कास्यलक्ष्यपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्दीना
पौर्णमासीमभिक्षुग्रेत्यंशेषोचाऽमावास्याभितिविहिततस्मद्भूमन्त्यो-
रपि व्यवस्था । अच हि पौर्णमास्यादिष्टं इकप्रधानसम्बन्धिइविरेव
पौर्णमास्यादिपदेन सद्विला तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभि-
मर्जनं तु आशक्षानि इवौव्यभिक्षुग्रतौति वाक्यान्तरप्राप्तं आश्रयत्वे-

नानु शते इति साधितं हतोये । अतस्य मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपत्तेः प्रकृतिलब्धवस्तेति प्राप्ते ।

भावनायाविजातीयथागलावस्त्रिक्षम्य वाऽनुग्राहकरूपेतिकर्त्त-
व्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतस्मैक्षातीयस्य सौर्यस्य वैक-
स्त्रियोभयकालादैकस्त्रियोभयविकारलावगतेरव्यवस्थयैव तत्तदा-
ग्रेयप्रकृतिकलं मन्त्राणांश्चाव्यवस्थेति चिह्नम् ।

अनु पार्थसारथिना वार्त्तिकस्तारस्यादग्रेयैकलमभ्युपगम्य मन्त्र-
योर्बृह्ष्टार्थवेन विकस्यादेकस्त्रियाग्रेये प्रधानामरसाद्विद्यानुरोधेन
प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विज्ञतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद-
व्यवस्थितविकस्योमन्त्रयोरिति चिह्नान्तितम् । तत्त्वमविकल्पयस्त्रिया-
यादादग्रस्त्रियादिततया १तिदेशविचाराभावेनाथायस्त्रियभावापत्तेराग्रे-
यभेदस्य च स्थापितलेनैक्यानुपपत्तेऽपेचितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

चिह्न ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रदृष्टिरित्युक्तम् । तत्त्वापि
सौर्यादिषु औषधद्रव्यकलविशिष्टैकदेवताकलरूपविशेषसादृशादग्रेय-
विकारम् । अत च साक्रान्त्य*स्त्रैकदेवताकलेऽपि औषधद्रव्यकला-
भावादाध्यं विशेषणम् । अग्रीषोमीयादेरौषधद्रव्यकलेऽप्यनेकदेवता-
कलादपरम् ।

अत यद्यपि एकदेवताकलं नाम नैकदेवतालकलम् । अग्री-
षोमीयादावपि व्यासव्याघृत्येद्वतालस्त्रैकलेनातिप्रसङ्गात् । नाये-
कदेवतालाधिठानकलम् । देवतालस्य ग्रन्थिष्ठलेन देवतालीयरूप-

* साक्रान्त्य,— इति सो० पुस्तके पाठः ।

सम्बन्धेन प्रत्येकाचरणामेव तदधिष्ठानतथा आग्नेयेऽप्यवाप्तेः । पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधिष्ठानत्वविवराचारामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेश्च । सम्बन्धद्वयातिरेकेण पदमाचाधिष्ठानकल्पस्त्र वकुमशक्यत्वाच्च । तथापि देवतालाङ्ग्रहप्रतिपाद्यार्थेकलमेवैकदेवताकलम् । एकलमेकसंख्याकलम् ।

अर्थस्त्र देवतालपञ्चे तु देवतालाधिष्ठानैकलमेव तत् । अस्मि चेदमाग्नेये शौर्यं च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनान्तेनैव तद्वितवियहात् । अग्निमेव स्नेन भागधेयेन समर्द्धयति, असुमेवाद्वित्यः स्नेन भागधेयेनोपधावतीत्याद्वर्थवादाच्च । अग्निर्मूर्धा, उदुत्यं जातवेदवित्ति मन्त्रवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैक्षाग्रयोक्तु तदभावाच्चैकदेवताकलम् । अतएव माहतं सप्तकपाण्डमित्यादौ, महतो यस्त्र हि चये इति मन्त्रवर्णादनेकदेवत्यलावगतेः सत्यपि पदैक्ये नाऽग्नेयविकारलम् । अग्नेये चामवते चहनित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणान्तरेणार्थेकलावगमादाग्नेयविकारलम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषोमीयैक्षाग्रयोः । तत्त्वाग्नीषोमदेवत्यस्त्र सोमपदघटितानेकदेवत्यस्त्र चतुरचरानेकदेवत्यस्त्र वाऽग्नीषोमीयविकारलमेव । इक्षाग्नीदेवत्यस्त्र-पदघटितानेकदेवत्यस्त्र अचरानेकदेवत्यस्त्र चैक्षाग्रविकारलमेवेति व्यवस्था । तथैक्षाग्ने शाखाभेदैनैकादशकपाण्डलद्वादशकपाण्डलयोर्विकस्याद् द्वादशकपाण्डायां तदधिकसंख्याककपस्त्रायां वा विकलावैक्षाग्रविकारलमेव । तत्त्वूनसंख्यकपाण्डायामष्टाकपाण्डभिक्षायां तु विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे । अष्टाकपाण्डकायां तु सत्यपि नेकदेवताकले इक्षघटितपाण्डस्त्र वस्त्रवस्त्रादाग्नेयविकारलमेवेत्य-

शूद्रम् । आव्यद्यकायासु पांशुवाजस्य । दधिपयोरूपसाक्षाव्य-
कायां तत्तद्व्यक्षेत्यादिविशेषतः प्रकृतिलं बोधम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपन्नौ ॥ एवं सादृश्नियामकले निरूपितेऽधुना तथोर्वि-
रोधे बलावस्त्रमित्यते । तचापि इव्यषटितदेवताघटितसादृश्यो-
र्यं च विप्रतिपन्निर्यथा । ऐश्वः पुरोडाशः आग्रेयं पथ इत्यादौ ।
तच कस्य बलवत्तमिति चिन्तावाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितलेन
सुख्यलात् प्रधानलाङ्ग तस्यादृश्यमेव बलवत् । दृप्त एवैश-
मिश्चः प्रजया पशुभिस्य तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्वि यागोदेवता-
राधनार्थः । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानलम् ।
देवतासादृश्यस्य यद्यपि निरूपैकदेवताकलरूपं इव्यसादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानशब्दर्थकलरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त-
मितिप्राप्ने ।

प्रथमोपस्थितलेऽपि कर्मविधुत्तरकालमतिदेश्चकर्मनान्तरा च
इव्यस्यैव प्रत्यासम्भवेन शौचोपस्थितेस्त्वादृश्यस्यैव बलवत्तम् । यागो-
हि वृद्धवशारात् देवतोदेशविशिष्टद्व्यत्यागरूपः । तच इव्यस्य
प्रधानभूते त्यागे विशेषणलं, देवतायास्तु विशेषणौभूते उद्देशे ।
अतो इव्यं यागप्रत्यासम्भम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
श्यागस्य फलसाधनले दारलं कर्मयते । तथापि देवतायाः शाव्य-
दोधे यामं प्रति इव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत इव्य-
स्यैव पार्ष्टिकान्वये विशेष्यलेन प्राधान्यावगतेर्न देवतासामान्यस्य बल-
वत्तमागद्वा । वस्तुतस्तु च देवताप्रसादस्य दारलमिति जैमिनिमतं
वस्त्र्यत एव । अतोऽन्नरङ्गलवशादेव इव्यसादृश्यस्य बलवत्तम् ।

एवं च धर्मानुग्रहोषास्त्वेन सङ्गचते । इतरथा पुरोडाशादौ ग्राहार्जेदादीनां वाधापत्तेः । एवमन्यचाप्यमरक्षुलादिगा र्द्वच सादृश्योर्बस्त्रावसं द्रष्टव्यम् । यच तु न्यायेनान्यादृशं वस्त्रावसं, कस्य-सूचयाज्ञिकाशाराशान्यादृशास्त्रं तस्मूलभूतश्रुतिरूपवस्त्रातिदेशेन न्यायकस्थातिदेशस्य वाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यस्त्रहरि-त्यादौ ग्रन्थार्थगतस्मान्तररूपसादृशस्य निरुक्तैकदेवताकलरूपसा-दृश्यापेचया अन्तरक्षुलेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि लाग्नेववि-कारत्वमेव । एवमाग्नेयएकादशकपासादृत्यादौ देवतासामान्यस्य कपाससंख्यासादृश्यापेचया अन्तरक्षुलेऽपि नाग्नेवविकारत्वमपि लग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्तेऽपि नाग्नेवविकारत्वमेव । द्रष्टव्यनिष्ठसाधनतावर्जेदकोटिप्रविष्टलात् द्रष्टव्यसादृश-घटकलमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥ ८ ॥

हिरण्य ॥ द्रष्टव्यनिष्ठसादृश्यापि: परस्यरविरोधे तु देवतासादृशो-पष्टव्यस्यापि द्रष्टव्यसादृशस्य औतस्त्रिष्ठोपष्टव्यसादृश्यापेचया दुर्ब-स्त्रावम् । घथा प्राजापत्यं दृते चरं निर्वपेष्ठतत्त्वाणस्त्रमायुष्काम-इत्यच छण्डानान्दौप्तिमन्त्रस्त्राणतेजस्त्रिलसादृशस्य प्रजापतिदेवता-कलसादृशोपष्टव्यस्यापि कठिनत्वापरपर्यायविश्वदत्तसादृश्यापेचया दुर्बस्त्रावम् । तेज नायं यागसेजस्त्रिलसादृश्यादुपांशुयाजविकारोऽपि तु कठिनत्वादृश्यादाग्नेयविकार एव । चरणव्यप्रयोगात् । दृते अपयतीति अपणविधानात् । यद्यपि नायं विकृत्यभावेन सुख-स्त्रः । तथापि चरौ चरणव्यादुवादस्त्रधर्मयोगादुपपत्तत इति औषधधर्मप्रापकं भवति जिज्ञम् ।

न चाग्रेये चरोरभावादाग्रेयधर्माणां चहगतत्वाभावेन कथं
चहग्न्धस्त्रौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्यचरोराग्रेयविकारले-
नाग्रेयधर्माणामपि चहगतत्वाच्चहग्न्धस्य तत्प्रापकलसम्भवात् ।
एवं अपणवाक्येऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन इतविधिः । अपण-
स्याग्रेयविकारले�पि विकृत्तिरूपप्रयोजनाभावेन वाधात् । इत-
स्योत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च । तथायग्निसंयोगमाचरूपं अपणं ग्रन्था-
वाच्यप्रयया वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच इतविशिष्टं इद्द्वं
वेत्यन्वेतत् । क विशिष्टविधिलभित्यच नियामकाभावात् उत्प-
त्तिवाक्ये इतस्य परम्परासम्बन्धेन यागाच्ये तस्य विज्ञापनस्थिति-
कलादैव विशिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पश्चामः ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारले�पि प्रतिप्रसवविधिलं
युक्तत एव । आब्देऽप्यग्निसंयोगसङ्घावात् । तथापि द्रव्यान्तरसंयोग-
स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारले विधेयलापत्तेराग्रेयविकारले
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र इतविधाने ज्ञाघवभिति लिङ्गत्वोप-
पत्तिः । एतदस्तरस्यैव वा भाव्यकारेण तस्मिंश्च अपणश्रुतेरिति
स्मृतस्य इतद्रव्यकलसादृशादुपांशुयाजविकारलमाग्नश्च इतस्याधि-
करणलश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यानान्तरं कृतम् । सर्वथा
श्रौतलिङ्गोपष्टुभ्यस्य सादृशस्य बलवत्त्वाद्विरक्षयाग चौषधविकार
एव । एवं च यत्र हिरण्ययागान्तरे लिङ्गाभावस्त्रच देवतासादृश्या-
त्तदभावेऽपि आच्यधर्माणां भूयसामनुप्रहात्तेजस्तिलसादृशेनाच्य-
विकारलमेव । चहग्न्धस्य वा स्वाक्षीपुष्टाकन्यायेन गमकत्वादौषध-
विकारलम् । क्षणस्त्रैष्टिविकारलं वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

मधूदकम् ॥ चिनेष्टावनेके यागः इत्युकं चिचाधिकरणे
कौस्तुभे । तत्र दधिष्टपयोधानातएष्टायागानास्त्रिणीतैव प्रकृतिः ।
मधूदकयोस्तु वर्णसाम्यादुपांशुयाजविकारलम् । प्रकृतोदाहरणे
देवतासामान्यस्थाधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवलसाहृश्चात्पयो-
यागविकारलम् । सत्यपि साहृश्चदये छिङ्गविशेषस्य निर्णयकत्वा-
भावे बङ्गतरात्यधर्मानुप्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवल-
स्थाच्चेपि सत्त्वाच्च । अतस्य सर्वयागानामेकफलकलेनैकतन्त्रलाहूय-
सामनुप्रहाय चयाणां मधुष्टोदकानामुपांशुयाजधर्मस्त्रिचानुष्ठौय-
मानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आदृच्यानुष्ठौयमानद्रव्यसंखारविषये
तु तन्त्राग्नीयधर्मस्त्रित्र्येषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवष्टतौ भाष्टदीपिकायां
अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनथागस्तामिक्षाऽनुनिष्ठक्षवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यक्षापेक्षायां किं सौमिकातिदेश उत दार्शिक इति चिन्यते ।
सौमिकामशक्षदेवतासंखारार्थसुरायहेषु चैवमेव चिन्ता । तच सोमो-
वै वाजिनं सुरा सोम इत्यसोमे सोमशब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः ।
न सोपश्योषूपो भवतीतिवदर्थवादस्त्वादनतिदेशकल्पम् । तददिह
चिद्धसादृश्वाभावेन नामातिदेशावश्वकल्पात् ।

अतएवानुवषद्कारमन्त्रौ समुपद्धथ भच्छणमुभयत्र दर्शयति ।
सुरायां सौमेन क्रयणं, कुवलासकुभिः अयणं, एका पुरोहक्, एका
थाक्षा, उपयामेतिमन्त्रो मृहीलासादनं, सौमे वासस्युपनहनं
दर्शयति । यहशब्दसैवं सति सुतरासुपपश्यत इति प्राप्ते ।

आर्थवादिकस्य सोमशब्दस्य प्रकृष्टफलावच्चरूपसिद्धवादृग्देनोप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । यहशब्दस्य प्राय-
णीयवद्वहणस्यौपदेशिकवेनैवोपपत्तेचिक्षानास्त्र वाचनिकतयाषुपप-
त्तावप्रतिबद्धेन चोदनासिक्षातिदेशेन दार्शिकविधन्त एव । तचापि
वाजिने पश्चप्रभवत्वद्रवत्त*सादृश्वात्पयोयागविधन्तः । सुरायां पौरो-
हाशिक वैष्णवद्रव्यकलात् । अतएव शब्देरेव दीक्षणीयामाप्नोतीति
दीक्षणीयाप्निवचनं सङ्कर्षते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यद्वेन
प्राप्निवचनेन स्तुतिरसङ्गतैव स्थात् । तथा नैतेषां पुरोडाशाविधने,

---

* इवत्व,-इति नात्ति आदर्शपृक्तके ।

यश्चपुरोडाश्च चेते पश्चव इति यज्ञेषु पुरोडाश्चशब्दानुवादस्तु-
र्मंकले सङ्गच्छते ।

यद्यपि चैतेषां यज्ञयागम्भराणां वार्त्तिककारमते पश्चुपुरो-
डाश्चकार्थपञ्चलस्य दश्मे वच्छमाणलात् स्खानापन्न्यैव पुरोडाश्च-
शब्दोपपत्तिस्त्रियापि स्खानापन्न्यापि तावत् पश्चुपुरोडाश्चधर्मप्राप्ते-
र्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेचायामङ्गघटितसादृश्यैव पुरः-
स्खूर्त्तिकलेन स्खानापन्न्यतिदेशापेचया चोदनालिङ्गातिदेशस्य वस्तु-
वस्त्रादौषधद्रव्यकलेन सर्वप्रकृतिभृतदर्शपूर्णमासविकारलभेव । अतएव,

“एषामसम्बवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरौ बुधः” ।

इत्यादौ चैधात्यादौचणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्ठोमादिधर्माः ।
थदा तु दाश्चमिकसूचभाष्यकाररीत्या प्राहतपश्चुपुरोडाश्चथाग एव
सुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरित्याकौयते । तदा सोमादिशब्दस्तु
नामातिदिशनिराकरणमाचार्थमिदमधिकरणम् । न तु चैषध-
द्रव्यकलसिङ्गकातिदेशसिद्धार्थम् । एतदभावेऽपि पश्चुपुरोडाश्चस्य
दर्शपूर्णमासविकारलसिंहेरिति ष्ठेयम् ॥ ८ ॥ १ ॥

पश्चः ॥ दैवः पश्चदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तथापि क्षि-
मग्नीषोमौषपुरोडाश्चविकार उत साक्षात्यविकार इति चिन्तायां,
घनत्वसादृशात् पुरोडाश्चविकारः । न च पश्चप्रभवत्वसादृशस्य
द्रव्यगतस्य साक्षात्ये सत्त्वालियामकाभावः । घनत्वस्य सिङ्गोपष्टभ-
वात् । अङ्गस्त्रौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोच्चामौति पश्चं
प्रोचतीति हि प्रोच्चणं पुरोडाश्चधर्मः । तथा पश्चं पर्यग्नि करोतीति
पर्यग्निकरणं पुरोडाश्चविकारले लिङ्गम् । न च पश्चप्रभवत्वसादृश-

स्थापि उखादर्शनरूपसिङ्गोपष्टभवान्नियामकाभावः । तथात्रेऽपि
देवतासादृशस्यैवाग्नीषोमीषविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपष्टभव्यापि इत्यसादृशस्यान्वयाचिह्निङ्गोपष्ट-
अन्वेषणन्वयाचिह्निङ्गोपष्टभव्यसादृशापेचया दौर्बल्लात् साक्षा-
विकार एव पश्यः । तथा हि नाम प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो-
विधीयते । येनेदं खिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात्
प्रोक्षणभावनैवाचापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्य-
ग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मलेन प्रकृतौ कृतम् । नेह प्रदेय-
प्रकृतिभूतपश्यस्यारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि त्वपूर्वमेवेति
न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृशं न लिङ्गोपष्टभव्यम् । अदि-
पष्टदक्षार्या पच्यमानः स्कन्देदिति उखादर्शनं तु अनूशमानत्वा-
दन्वयाचिह्निं लिङ्गम् । अतः तदुपष्टस्य पश्यप्रभवत्वमेव वसीयः ॥

८ ॥ २ ॥ २ ॥

दधः ॥ तत्रापि दधिविकारः पयोधिकारो वेति चिन्मायां,
घनत्वसादृशादधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पश्यप्रभवत्वसादृशेन
पयोविकारत्वशङ्का । कारणत्वे वाप्तिरूपतया अतौन्नियस्यानु-
मानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेचया दौर्बल्लादितिप्राप्ते । इदया-
दीना पयससैकदिनान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्यायित्व-
सादृशं खतोगतिमन्त्रसादृशं च प्रत्यक्षमेवेति तत्सहजतेन साक्षात्
पश्यप्रभवत्वमेवकस्य घनत्वस्यैव वाधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ २ ॥ ३ ॥

आमिता ॥ आमिता तावक्षार्थान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतर-
रूपमिति साधितं चतुर्थे । अतस्य तदन्यतरविकार इति तावदवि-

वादम् । तचापि तु विशेषचिन्नाथां, तसे पथसौत्यच द्वितीयानिर्दिष्टदध्य एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्गो न तु सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टस्य पथसः । गुणभूतलात् । न चागयतेर्दिक्कर्मकलात्पथसोव्यायमानलेन दध्यपेत्तयापि प्राधान्यावगतिः । दिक्कर्मकधातुस्त्वर्लेभ्राधिकरणलादिकारकान्तराविचाराथां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविचाराथां च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितं चेति सूचेण कर्मसंज्ञाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभावात् । प्रहृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणलविचारगतेर्दितीयकर्मप्रसङ्गभावात् । अतस्य दधिरूपलादामित्तायादधियागविकारलभेदेति लौकिकस्य पथसोऽधिकरणलमिति प्राप्ते ।

मधुररसभूतस्त्वाहध्यभावेऽपि च अस्त्रान्तरेणामित्तासम्भारेन्यथ्यतिरेकाभ्यां जुषन्तां युच्यं पथ इति मन्त्रवर्णाच्च पथस्य एवावस्थाविशेषापस्त्वामित्तापदवाच्चलावगतेसादनुरोधेन तच्छब्दस्त्वापि सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपथःपरामर्गित्वस्त्वैवावगतेः पथ एवामित्ता । अतस्य तथागविकारलभेद । एवं च तसे पथसौत्यच सप्तम्या प्राधान्यस्त्वणा, द्वितीयया च सकुन्यायेन करणलक्ष्यणेत्यपि ध्येयम् ।

अवस्थाविशेषरूपामित्ता च न तापं विनेति तस्यापि विवक्षा । यदि तु तापं विनाश्यामित्ता सोके सम्भावते, तदा न सप्तम्या प्राधान्यस्त्वणापि । तप्तपथोऽधिकरणलविशिष्टदध्यानयनस्त्वैवावस्थाविशेषविशिष्टपथोरूपामित्तोऽप्तेन विधेयत्वात् । उद्देश्यवाचकपदकल्पनया च वाक्यार्थपूर्त्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्गान् सुतरां सिङ्गोपपत्तिः । अधिकरणलस्त्वैव च दध्यानयनं प्रत्यक्ष्येऽपि पथ-

सोनाङ्गलं कृप्रप्रयोजनलादिति धेयम् । अतः आमित्ताथा अवस्था-
विशेषविशिष्टप्रयोज्ञप्रयत्नयोग्यागविकारलम् । तेज परम्परेव प्रात-
दर्हाइधर्माः, दधि तु सौक्रिकमेव संखारकम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

सचमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु दादशाइस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । दाद-
शाहे चास्ति सचलमहीनलं चेति धर्मदृथम् । तचाशीरन्, उपेयुरि-
त्यादिचोदनाचोदिते सचलमखण्डोपाधिर्वृद्ध्यवहारात् । तत्तद्भूर्भ-
क्त्वे निमित्ते च तच धर्मविशेषाविहिताः । तथान्येऽपि सचसंज्ञका-
-अहीनसंज्ञकासाहर्गणा अधर्मकाः समाचारातः । तच दिविधेष्वपि
दादशाइस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविदद्वाः समुच्चीयन्ते विद्वद्वास्य
विकर्षन्ते । ए च दादशाहे भेदोऽस्ति । येनावान्तरसामान्या-
तत्तद्वद्वादशाइवदित्यतिदेशवाक्यं कर्त्येत । भेदे प्रमाणभावान्तु
दादशाइवदित्येवातिदेशवाक्यकर्त्यनेऽव्यवस्थैव युक्तेतेवं प्राप्ते ।

सत्यपि दादशाइलेनैवातिदेशे सचलरूपनिमित्ताभावात्तचैमि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनलरूपनिमित्ताभावात्त तचैमित्तिका-
धर्मान सचे प्रवर्तन्ते । भेदाभाव इव होमस्तुत्यागादाविति
फलतो व्यवस्थितं प्रकृतिलम् । सचात्मकेष्वहर्गणेषु सचात्मकस्य
दादशाइस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । दिराचादारभैकादशरा-
चान्तरमहीनाः । दादशाइ उभयात्मा । चयोदशराचादारभ्य सर्वे
सचभूता एव । तथैवोक्तस्तत्त्वाणस्त्वात् । वृद्ध्यवहारात् । अतक्षेषु
तेषु तत्तद्बूपस्य दादशाइस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अन्यतरतोऽतिराचलात् ॥ पञ्चदशराचस्य कुण्डपादिनामयनस्य

न स चत्वम् । यदन्यतरतोऽतिराचक्षेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिराचत्वस्याहीनलक्षणकरणादर्थाच्छोभयतोऽतिराचत्वस्य सच-
लक्षणेन पञ्चदशरात्रादौ अहीनलक्षणसचेन तदनुपपत्तेः । अतएव
न सचाहीनयोर्भवदुक्तलक्षणं, न वैकादशरात्रान्तमेव शुद्धाहीनत्वम् ।
चतुर्थं पञ्चदशरात्रादौ अहीनात्मकदादशाहस्रैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिराचत्वादस्मिन्नपि
पञ्चदशरात्रेऽन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीनत्वोपचारस्य सुत्यर्थलेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रसिद्धा गिरकल्पकस्यैव सचत्वादेरज्ञौकारात् पञ्चदश-
राचक्षुण्डपाद्यनामयनयोरपि सचत्वमेव । अतएव गद्यपतिर्गद्यपति-
रिति गद्यपतिगद्यः सचैकान्तवृत्तिः क्षुण्डपाद्यनामयने । अतः
सचात्मकदादशाहप्रकृतिलमेवानयोः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां
भाष्ट्रदीपिकायामष्टमस्य दितीयः ।

अथ तृतीयः पादः ।

—●—

इविंगेषे ॥ आग्रावैष्णवमेकादशकपादं सारस्ततं चरं शार्दूलं
चरं दत्यादिइविंगेषे क्रमसामान्यात् प्रथमद्वृत्तीययोः आग्रावैष्णव-
शार्दूलस्तथोराग्रेयाग्रीषोभीयविकारलभिति प्राप्ते । क्रमसामान्यस्था-
ग्राम्भस्थान्यापेष्ठलेन विलम्बोपस्थितिकलादुत्पन्निवाक्यगतदेवतासा-
दृश्यस्थानन्यापेष्ठलेन यागखरूपपरिचायकलेन च ग्रीषोपस्थितिकल
वलवत्त्वात्मेनाग्रावैष्णवस्थाग्रीषोभीयविकारलं, शार्दूलस्तथा चाग्रेय-
विकारलम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणचोदयादार्था ॥ जगकसप्तरात्मे चत्वारि चिह्नस्थान्यग्निष्ठोम-
सुखानोति अनुत्तम् । तत्र चतुर्वर्ष्यहःसु दादशादिकदशाहान्तर्गत-
प्रायमिकल चिह्नस्थोमकस्थाङ्गः प्रवृत्तिः । चिह्नस्थित्तात् । न तु
क्रमसहजतगणत्वसामान्येनान्यापेष्ठेण दशाहान्तर्गतानामादानां चतु-
र्णामङ्गां प्रवृत्तिः । तत्तदर्थत्तिचिह्नस्थान्यानपेष्ठलेन वस्त्रवत्त्वा-
दिति प्राप्ते ।

स्वर्गकामोजनकसप्तरात्मेण यजेतेति वस्त्रेनोत्पन्नानां सप्तानां
कर्मणां मध्ये चत्वार्थनूद्य चिह्नस्थितानेन चिह्नस्थोत्पन्नग्निष्ठलेन
दुर्बलतादुत्पन्निग्निष्ठेन गणत्वेनैव प्रथमस्थ प्रथमभित्यादिकमसह-
जतेन सप्तानामप्यङ्गां दादशादिकदशाहान्तर्गतसप्ताहविकारलम् ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन चिह्नस्थितिरग्निष्ठोमसुखस्थ च
विधिरिति वाक्यभेदः । दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्थाग्निष्ठोम-

संख्याकलेनाग्निष्ठोमसुखलस्य प्राप्तवात् । न चादेव चतुर्षु चिह्नत्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्ठोमसुखलस्यापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्याणामन्वेषां विधनरेण
स्तोमविधानाच्चादेव चतुर्षु चिह्नत्वप्राप्तेरिति भाष्यकाराभिप्राचः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोहेशेन चिह्नत्वविधौ योग्यतया सप्तस्त्व-
इःसु चादेषु चतुर्षु सोचेषु चिह्नत्वविधापत्तेरहर्मात्रोहेशेन तदिधौ
च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंख्याविग्निष्ठाइरहेशे च वाक्यभेदापत्ते-
रथमेव संख्याभिज्ञचिह्नत्वविग्निष्ठकर्मात्यत्यन्तिविधिः । चथाणां चाच्चेषां
विधनरेण विधिः ।

सर्वेषां च फलवाक्येन समन्वयमाचकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्णामुख्यलप्रतीतेसंख्यात्यन्तिगतलवत् चिह्नत्वसायात्यत्यन्तिगतलेन
साम्बेदिपि चिह्नत्वसाङ्गभूतसोचित्वात् प्रधानद्वन्द्विगम्यत्वापेच्या
दुर्बलेन गणत्वासाहृष्टेनैवाद्यानां चतुर्णामन्तिदेशः प्रसाधः । सर्वथा
नाथस्यैव चतुर्बंतिदेशः । एवं चाग्निष्ठोमसुखानौत्यनुवादोपपत्तिः ।
इतरेषां चथाणामन्वयसंख्याकलात् । इतरथाऽग्निष्ठोमानौत्येवावक्ष्यत् ।
सर्वेष्वग्निष्ठोमसंख्याकलस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ ३ ॥ २ ॥

कालाभ्यासे ॥ षट्चिंश्चद्वाचे षड्हा भवन्ति चलारो भवन्तीति
श्रुतम् । दादग्नाहान्मर्गतदग्नाहे चाच्य एकः षड्हः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमन्त्र प्रवृत्तिरत दग्नाहस्यावृत्येति चिन्ता-
चाम् । न तावदन्त्र षड्हग्नश्चो नामातिदेशकः । तस्य संख्याविग्नि-
ष्ठाइर्वाचकस्य गुणविग्निष्ठकर्मविधायिलेन नामत्वाभावात् । सन्तेऽपि
वा यौगिकत्वेनोक्तविधायिलाच्चतेनामातिदेशकत्वायोगाच्च । नापि

प्राकृतषडहानुवादेन संख्याविधिः । दादशाइत्यानुपपत्त्या तस्या-
अनिवेशात् । अतः कर्माभरणेव संख्या चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते ।
न तु षडहस्य चतुराष्ट्रज्ञिः । तथाते चतुः षडहोभवतौति क्रिया-
भाष्ट्रज्ञिविहितसुच्प्रत्ययापत्तेः । चलारो भवत्तीति अवशास्तु पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्या भेद एव । अतस्य गणत्वामान्याद् दादशाइ-
द्विरभ्यस्यावशिष्टेषु चतुर्षु दशाइत्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

यद्यपि तत्त्वरबरौत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि
षडहशब्दवत्त्वसादृशेन तस्यैव चतुर्वर्णं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नाच तावभिति
कर्माणि, चतुर्विंशतिसंख्याद्या च अवणात् । षट्संख्याद्याः चतुःसंख्याद्या-
स्यैकच दद्यमिति न्यायेन कर्माभ्यमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदश-
कापत्तिः । षट्संख्याद्याः समाप्तगतत्वेन तथान्यदानुपपत्तेष्व । अत-
एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यभिति न्यायेनैव षट्संख्याविशिष्टे चतुः-
संख्यान्वयोवाच्यः । अतस्य सत्ययेकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वत्वान्यायेन
निर्जातिसंख्यत्वाच्चतुःसंख्या आवृत्त्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृथगास्त्वात्
अवणादत्त्वापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षष्ठामेव कर्मणां चतुर्वर्णमा-
द्वत्तिः । सुच्प्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणाष्ट्रज्ञिकल्पने न
कस्त्रिहोषः । अतः सूचभाष्यस्त्वारस्येन षष्ठामेवावृत्तेः षट्संख्यत्व-
सादृश्यादिना षडहस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ८॥ ३॥ ३॥

संख्यागणे ॥ अनारभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्त्यं शताति-
राचभिति श्रुतम् । तत्त्वाग्निष्टोमादिशब्दानां व्योतिष्ठोम एव
प्रचुरप्रयोगान्तदनुवादेन शतसंख्याऽभ्यासापादिका विधीयते । न
त्वाग्निष्टोमादिशब्दानां संख्याविशिष्टक्रतुमान्यवाच्चित्वम् । तथाते

अथातोऽग्निष्ठोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोन्नरवेश्वरोधेन चयनस्य विहृतौ गिवेश्वरपत्तेः । अतो ज्योतिष्ठोमलाभाज्ञ दादश्चाह्प्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्ठोमादिशब्दानां नाम्नाहीतविशेषणान्यादेन संख्यामात्राचिलाज्योतिष्ठोमे निरुद्धवच्छाङ्गीकारेऽपि प्रहृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावाचित्यकाम्यसंख्यानुवादेनैव ग्रतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पञ्चे ज्योतिष्ठोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्त्वाज्ञ गणातिदेशः । अस्तु वेदं कर्मान्नरम् । तथाथ्यपदार्थस्यैकवच्छाङ्गान्तरादेकमेव तत् । ग्रतसंख्याथास्य संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतः ग्रतसंख्याकमभ्यस्तमेकं कर्म ज्योतिष्ठोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते ।

एकप्रस्तरताभङ्गापत्तेन तावज्ज्योतिष्ठोमोहेश्वेन संख्योहेश्वेन वा संख्याविधिः । अतो वषट्कर्णभच्छवदेव कर्मान्नरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंख्याकलस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरम्बुतस्याभ्यासकर्त्यापत्तेः । अतोऽग्निष्ठोमोक्त्यादिपदानां चिह्नदग्निष्ठदग्निष्ठोम उक्त्योवैरूपसामेत्यादौ विहृतियज्ञसामानाधिकरणेनापि काचित्कप्रयोगेण साम्रातिकस्त्रिया तत्संख्याकायज्ञानान्तरपरलमङ्गीकृत्य ग्रतसंख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिरेवायम् । एवं चान्वपदार्थो न कर्मापि तु ग्रतं उक्त्यसंख्याकायज्ञाः करणं यस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या फलमेवेति धेयम् । तदपि च नोहिष्य यज्ञविधिरेकप्रस्तरताभङ्गतादवस्थ्यापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अंशजयविश्विष्टतावज्ञावनाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाद्यवारमावृत्तिः । दिगुभ्यमासवादा न कस्त्रिहोषः । *[एकवच्छाङ्गान्तरान्तरावेश्वरमावृत्तिः

* [ ] एतच्चिह्नदयास्तर्गतः पाठः नास्ति सोऽपुरुषे ।

स्थः । कर्मकलेऽपि श्रावन्तेरावश्चकलेन सुत्यागणलानपायाद्
दादशाह्वधमीविरोधः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गणादुपचयः ॥ ग्रन्ताग्निष्ठोमादौ दादशाह्वगतदश्चराच्चप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । दादशाहे च प्रथमोन्नमावतिराच्चसंखाकौ । दशराच्च-
प्रथमोन्नमौ चाग्निष्ठोमसंखाकौ । मथतनानि चाष्टौ उक्त्यसंखा-
कानि । केषाच्छिस्तप्तोक्त्यसंखाकानि, एकः षोडशी । तदिह ग्रन्ता-
ग्निष्ठोमे तावदतिदेशप्राप्नानासुकथादीनां वाधादग्निष्ठोमसंखाकले न
कायि चतिः । उक्त्यातिराच्चयोऽसु दिनेषु येषु* अतिदेशेनैवोक्त्य-
स्तोचादि प्राप्नम्, तेष्वपि न काचिचिन्ता । येषु तु अग्निष्ठोम-
संखाकलप्राप्निसेषु वचनादेवोक्त्येषु कर्त्तव्येषु दादशाह्विकान्वेषो-
व्यातिराच्चसोचाषुपस्थितलात्कर्त्तव्यानीति प्राप्ने ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्तु प्रथमभित्येवं कलेण
अत्येकलेव तप्तदहःसु तप्तदहाभितिदेशेन वान्यहानि स्तम्यसंखा-
कप्राप्नताहर्विकाराणि तेषु तदौयोक्त्यप्राप्नावपि अग्निष्ठोमसंखाक-
प्राप्नताहर्विकारेषु तप्ताभौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोन्नमथोरेवाति-
राच्चसंखाकलेन तथोः काष्टतिदेशेन राचिपर्यायाणां सुतराम-
प्राप्नेत्वा । अतः इतोक्त्यादौ तेषु तेष्वहःसु वाचनिकानि सोचाणि ।
न हि निषुको भिषुकान्तरं वाचते इति व्यायेन व्योतिष्ठोम-
स्तान्वेव कार्याणि । अयं च नातिदेशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-
भावाद्योक्त्यप्रसिद्धिस्तत्यानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु येषु,-इति नात्ति सो० पुलके ।

स्वोचाणासुत्यन्तिर्व्वातिष्ठोम एव । द्वादशाहे तु अतिदेशप्राप्त-
स्वोचानुवादेन धर्मविशेषमाचम् । अतस्य व्यौतिष्ठोमिकानामेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव राचिपर्यायादौनां व्यौतिष्ठोमे संखार्थ-
संखार्थलेनेहानतिदेशेऽपि न काचित्क्षतिहपदेशेनैव तद्विधानाङ्गी-
कारात् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ५ ॥

गायत्रीषु ॥ उहस्यतिसवे प्रकृतितो गायत्रैषुभादिनानाहन्दःसु
प्राप्तेषु इन्द्रोनरपरिसंखार्थः गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतम् । तत्त्व
गायत्रादिशब्दानां चतुर्विंशत्याद्बाहरसंख्यामाचवाचिलाचामृहीत-
विशेषणान्यायेन सञ्चयापि चक्रप्रथोगोपपत्तेस्त्रापि न ग्रन्थः ।
अतस्य प्राप्ततीव्वेव चक्रु अधिकाच्चरसोपं ज्ञाता चतुर्विंशत्याच्चराच्चेव
पठनीयाति । अतएव, ये हि दे गायत्रौ सैका अगतीति चिह्न-
मपि संख्यावाचिलपत्ते उपपत्तेः न चमाचिलपत्ते । तिसोऽनुषुभ-
स्तात्त्वोगायत्रो भवतीति च । अतस्य ग्रताग्निष्ठोमे उक्त्यादि-
स्वोचलोपवदिशायधिकाच्चरसोपप्रसक्तौ,

न गायत्रादिशब्दानां संख्यामाचवाचिलम् । तथाते घटादि-
संख्यायामपि प्रथोगापत्तेः । प्रथोगानुसारेणाच्चरसंख्यावाचिले तेनैव
चमिशेषस्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा तावदच्चरे ग्रन्थेऽपि प्रथोगा-
पत्तेः । अतोष्टाच्चरपादच्यादियुक्तमन्तर्विशेष एव गायत्रादिपद-
वाच्यः । निरदक्षिङ्गेषु तु संख्यामाचे साचणिकः । तेन दाश्त-
यीभ्य एवोत्यन्तिगायत्र्य आनेद्या न लक्ष्यरावस्त्रोपः । तथाते
वाच्यार्थपरिपूर्खभावेनार्थप्रत्यायकलानुपत्तेस्तु । पूर्वाधिकरणे

* प्रकाशकत्वानुपत्तेस्तु,-इति सो० पुस्तके पाठः ।

अधिकागमरूप उपचयस्त्रिमितस्तत्प्रसङ्गादिहापचयस्त्रिमित इति
नाच तथाध्यायसंगतौ यतितव्यम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवकातौ भाष्टदीपिकाया-
मष्टमाध्यायस्य इतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेवं चिद्देऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं
दर्विहोमशब्दार्थं निरूप्तते । तच न तावदथं दर्बास्यस्य गुणस्य
विधिरिति ग्रन्थितुं ग्रन्थम् । सोमादिवदिधिवाक्ये अवणाभावेन
विधायकलग्रहानुपपत्तेः । न च वासुहोमीयगुणविधर्थवादे, अदेक-
कथा जुड्यादर्विहोमं कुर्वादित्यन् श्रुतस्य दर्विहोमपदस्य उतादि-
पदवत्पदान्तरकल्पनया विधायकलसम्भवः । मुरोऽनुवाक्यामनुच्छ-
याच्यथा अजतीति चाग्रदयस्तुपगुणविधेदर्व्यपेक्षाभावात् ।

न च चिद्ववचिर्देशान्वयानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारय-
तीतिवदाक्षान्तरकल्पनया होमोदेशेनैव दर्विविधावकल्पम् । वासु-
होमे तावत्सुचः प्रत्यच्चिर्णुत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरे-
व्यपि स्मार्त्तेषु न्यमिक्षया मूलदण्डया दर्बा जुहोतीति स्मार्त-
वर्णेनैव तत्प्राप्तेः । औतेव्यपि स्तुवेण जुहोति जुङ्का जुहोतीत्या-
दिना तच तच पाचान्तरसङ्घावाच्च । अतस्य तत्प्रख्यन्यायेन गुण-
विधित्वानुपपत्तेर्विशब्दं पाचान्तरस्तोपस्थापणमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्ति-
निमित्तेन वा तत्साध्यहोममाचस्येदं नामधेयम् ।

तथापि व॒थैव स्मार्त्तानां पार्वणस्थास्त्रीपाकादौनां कर्त्तरि दर्वि-
होमिक इति प्रथोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसङ्घावाच्च तेषां नाम-
धेयं, तथैव वासुहोमेऽपि प्रथोगात् औतानामपि । न च वासु-

होमस्त्रैकथा चक्षा करणे दर्विहोमलप्रसत्त्वभिधानादसुतो दर्वि-
होमलाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विरद्धत्वमिति वाच्यम् । दर्वि-
होमपदस्य स्मार्तमाचनामत्वे वास्तुहोमे एकया चक्षा क्रियमाणेऽपि
दर्विहोमलानापस्त्रेरस्यार्थवादस्य शापकविधया श्रौतेभ्यषि होमेषु
दर्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकत्वात् । अतः सर्वमामधेयम् । तत्त्वापि
होमपदश्रगणाद्वोमानामेव न तु आगामाम् । न च आगंखालेऽपि
सतुरत्वं जुहोतीत्यनेन होमविधानात्तज्ञामनोपपत्तिः । तथत्य-
जुहोतिना प्रचेष्टमाचस्यैव प्रतिपत्तिरूपस्य सञ्चयया विधेयत्वेन तस्य
सुख्यहोमलाभावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं च चिह्नमेव
उत्तरविवक्षार्थं प्रायते ॥ ८ ॥ ४ ॥ १ ॥

तस्मिन् ॥ तेषु अव्यक्तसामान्येन सोमयागविकारलम् । अव्यक्तलं
सोत्पत्तिवाक्ये देवताऽभावरूपम् । न तु खाङ्गतया देवताशून्यत्वम् ।
तथात्वे चिह्नान्ते दर्विहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात् । अतएवोपांशु-
याजविकारलमपि ग्रह्यम् । अथवा होमलसामान्याधिक्याज्ञारिष्ट-
होमविकारलम् । अतएवाग्निहोमे अदि कौटोवपदेतान्तःपरिधि
गिनयेदिति परिधिदर्शनम् । परिधिर्हि अङ्गप्रधानार्थत्वाज्ञारिष्ट-
होमाङ्गलमपि सुखभमेव । तथा, अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् बाविचाणि
जुहोतीति वेदिदर्शनं नारिष्टहोमविकारलसाधकम् । यत्तु मूले
पब्लीसंयाजविकारलं ग्रहितं, तत्त्वेषां आगत्वादुपेचितम् । अदि
परमुपांशुयाजसाधारणेन, तदाऽनु पिष्टस्येपफलौकरणहोमयोर्वा-
विकारः । सर्वथा नापूर्वादर्विहोमा इति प्राप्ते ।

इव देवतादिसञ्चिपत्योपकारकाङ्गसामयीसाक्षात्प्रकृत्विधा-

नवत्तेन यावदुक्तेतिकर्त्तव्यतयैव निराकाश्चलात्मादृशस्य च विभिन्नमनाविरहेणानियामकलादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्वाः । अत्तु परिधिवेदिदर्शनं, तदेशोपलच्छणतथाषुपपञ्चम् । एवं च अम्बकहोमेषु औचित्येन जाचेष्टावर्हिः संनिष्ठते न प्रथाजानूयाजाहृष्यते न सामिधेनीरन्वाइति सुनिरषुपपञ्चते । अतिदेशपञ्चे स्तुतमन्तर्घुदासकस्यने विधमरैकवाक्यताभङ्गापन्तेः ।

सोमयागाद्यविकारले इदमपरं चिङ्गम् । औदुम्बरीहोमे इतेन सावाष्टिवौ आष्टेति अम्लरा कर्णै जुहोति भूमिगते आच्चे स्खाहाकार इति । सोमयागाद्यविकारले हि अतिदेशेन वषद्वारः प्राप्येत । तच स्खाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्थान् । अस्माते तु स्खाहाकारेण वा देवेभ्यो इविः प्रदीयते वषद्वारेण वेति अमारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्खाहाकारवषद्वारयोर्विकल्पेन प्रदानमाचे प्राप्तौ याच्याया अधि वषद्वारोतीति वचनेन याच्यावत्कर्मणि वषद्वारनियमान्तर्गते परिशेषादेव स्खाहाकारप्राप्तेस्तदनुवादेन भूमिगमनोपलच्छितकालमाचविधानाशाधवम् । न चैवं परिशेषादेव सर्वच स्खाहाकारप्राप्तौ अग्निर्व्यातिरित्यादौ क्वचित्पुनः स्खाहाकारपाठवैथर्यम् । तस्य मन्त्रलिङ्गर्थलेन सार्थक्यात् । अदिलतिदेशपञ्चेऽपि औपदेशिकमन्त्राज्ञानादेव याच्याराहित्यादवषद्वारप्राप्त्यभावेन परिशेषसिद्धेः स्खाहाकारप्राप्तिरुद्धार्येत, ततो नेदं चिङ्गं इति थेयम् । अतः चिङ्गं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाष्टदीपिकायां अष्टमस्य
स्तुर्धः पादोऽथायस्य समाप्तः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे तत्त्वापितपदार्थविषय ऊहसि-
न्द्रियते । चिविधस्योहो निरूप्यते । मस्तोहः, सामोहः, संखारोहश्च ।
तप्तोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्ट्य विज्ञतावन्यथा भावः । तत्त्वं च,
येन सम्बन्धेन यद्गुर्मार्वच्छिङ्गवृत्तिलं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेज
सम्बन्धेन विज्ञतौ तद्गुर्मार्वच्छिङ्गभिङ्गवृत्तिलम् ।

अस्मि चेदं दैवस्य तादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसंखारेषु च ।
मन्त्राणां हि स्मारकलसम्बन्धेनाग्निलाघवच्छिङ्गवृत्तिलं श्रुतं प्रकृतौ,
विज्ञतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुर्मार्वच्छिङ्गभिङ्गवृत्तिलात् ।
एवं प्रोक्षणादवज्ञातादीनामपि संखार्यतासम्बन्धेन ग्रीष्मिलाघवच्छिङ्ग-
वृत्तिलं प्रकृतौ श्रुतं, विज्ञतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुर्मार्वच्छिङ्ग-
भिङ्गस्यामाकादिवृत्तिलात् । एवं साक्षामपि, आई-भावादिरूपाणां
येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारवृत्तिलं प्रकृतौ श्रुतं, विज्ञतौ तेषां
तेनैव सम्बन्धेन तत्खानभिङ्गस्थानगतैकारवृत्तिलादूहः ।

अच श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानलम् । तेजोक्तैकार-
वृत्तिलादेः ग्रन्थादप्रतीतावपि न चतिः । अच च सम्बन्धैक्या-
विक्षादादं पशुपुरोडाश्चागौयोहेश्चाश्च यस्य प्रकृतौ स्मारकलसम्बन्धे-
नाग्नोषोभदेवतावृत्तेर्विज्ञतावनुपयुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकार-
कस्य सम्बन्धानारेण क्रतुपकारवृत्तिलादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धै-

क्षविवचणम् । प्रकृतावेव ग्रीहिलायवच्छिक्षष्टुत्तिलेन श्रुतानामव-
चातादीनां तद्विषयवादित्तिलानदारणाय प्रकृतिविकृतिपदोप-
दानम् । प्रकृतिस्थग्रीहित्यस्तपेचया सौर्यादिविकृतिस्थग्रीहित्यकौन्तं
भेदादातिदेशिकग्रीहित्यसौर्यादावेवावघादीनामूहवारणां यद्यमा-
वच्छब्देति विशेषणम् । सौर्यस्थग्रीहित्यु तद्विषयलावच्छिक्षप्रति-
योगिताकग्रीहिभेदस्त्वेऽपि ग्रीहिलावच्छिक्षप्रतियोगिताकतद्वेदा-
भावात् । यवसाधविकृतौ दृष्टग्रीकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोच-
णादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनलावच्छिक्षष्टुत्तिलस्यैव विवित-
त्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्वामाकष्टप्रित्यादसश्वमपूर्वथोर्दर्श-
पूर्णमासीयत्वादिना भेदविवचार्या सौर्यस्थग्रीहित्याप्तिमागस्य
श्रुतपदं निरक्षप्रतीयमानलार्यकम् । अपूर्वसाधनलस्य तात्पर्यज्ञाना-
धीन्त्वेन निरक्षश्रुतत्वाभावात् । अत चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपद-
प्रब्लेपेऽपि अवशिष्टमन्त्रस्य प्राकृतलानपायात्र ज्ञात्येति ग्रन्था-
स्तुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतस्त्रकृत्याने उग्रतरस्तोऽसाचोह-
ग्रन्थोभाक इति अथेष्म् । अथवाऽस्तु तद्वुरोधेन तस्मेति पदं
प्राकृततत्कार्यापकान्यतरपरमिति संचेपः ।

स चोहः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ अद्यूपावच्छिक्षग्रोहेष्वसमन्वि-
त्वेन विधानं, तद्यूपावच्छिक्षसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिद्धेत् । न तु
स्वरूपेणैवातिदेशे । तथालेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्यं तस्यैवा-
द्वृष्टादिप्रयोजनान्तरकस्यनया प्रयोगोपपत्तावृहानापत्तेः । अतएवो-
पकारस्त्रहभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः । प्रकृतौ निरूपित-
रूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दशमे वस्तुते ।

तदिहोपोहाततथा किं प्रोच्छणावधातादौनामग्रवे युष्टं निर्वपा-
नीत्यादावन्यादिपदानां च प्रकृतौ ब्रौहिलाग्निलाद्यवच्छिक्षोहेश्च
विधानं, ततस्य ब्रौहिल्यादिप्रयुक्तास्तेऽधवाऽपूर्वसाधनलावच्छिक्षो-
हेश्च, ततस्यापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्तयते । ब्रौहिल्यादिप्रयुक्तले श्वामाके
चरौ सौर्यं वा ब्रौहिल्यादौनामभावात्प्रोच्छणादौनां खोप एव न दृशः ।
अपूर्वप्रयुक्तवे तु श्वामाकादौनामपि तद्वृपावच्छिक्षलात्प्रियत्यूहः ।
तत्य यत्तापि आरादुपकारकस्त्वे न श्रुतमुहेष्यतावच्छेदकम्, तत्तापि
करणाशुश्रावकाकाङ्क्षपेतिकर्त्त्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्क-
तथैव प्रथाजादिविधानाद्यागत्वमेवोहेष्यतावच्छेदकम् । न त्वपूर्वं,
षष्ठमप्राधान्यापन्नेः । न चैतावता पारिष्ठवलापन्निः । अनुवादस्य
स्वति सम्भवे सम्भिहितगामिलेनाग्नेयादिलख्यौहेष्यतावच्छेदकलात् ।
न वा अतिदेशोच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि
तदत् कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्तानापन्ने सौर्यं धर्मातिदेशोपपन्ने ।
स्ततस्ये आगप्रयुक्ता एव । तदा किञ्चु वक्ष्यत्वं यद्वौहिल्यादिसंयोगेनैव
प्रोच्छणादिश्रवणाद्वौहिलादिकमेवोहेष्यतावच्छेदकमिति ।

न च ब्रौहियागादिस्त्रक्षर्पार्थत्वे धर्माणां आनर्थकम् । तेषामपि
चग्निवत्कल्पवत्तेन तदभावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेषोत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि ब्रौहिल्यादौनां प्रोच्छणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानतयाऽनर्थक्षापन्निक्षदवस्थैवेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्ष-
परिहारार्थं प्रोच्छणविशिष्टब्रौहिणामेव कस्तिवाक्षामरेण यागा-
र्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपन्नौ निषादस्यपत्यधिकरणन्यावेन
ब्रौहिपदे व्यवादिवाधारस्तेनापूर्वसाधनलक्ष्यणार्थं प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा ब्रौहिपदे चतुरण, तथापि चाघवादुपस्थितलाङ्ग
विजातीयथागसाधनब्रौहिलादिकमेव चक्ष्यतां, न लपूर्वसाधनबम् ।
न च यागस्तापि विज्ञातोपायत्वेन प्रोचणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानलादानर्थक्षापन्तिः । यागलावच्छिङ्गस्तापूर्वलावच्छिङ्गस्तेव
जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयलावच्छिङ्गं प्रति
काचित्सामयी कृप्ताऽस्ति, येन तत्त्वन्यव्यक्तौ आग्नेयलाभिवक्तिर्भवेत् ।
प्रोचणादेरेव तु विधानव्येन तस्मामयीलात्, तद्वितिरेकेण तदुत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन न यागस्त्रहपार्थत्वे चानर्थक्षं प्रोचणादीनाम् ।
अतएवारादुपकारकणामपि यागस्त्रहपार्थत्वे चानर्थक्षमितिप्राप्ते ।

यद्यपि तावदिजातीयथागसाधनत्वमेव प्रोचणादीनामुद्देश्य-
तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाण्डरीत्या न तच
ब्रौहिलादिकं प्रविष्टमितिश्चामाकेच्चपि तस्मादूहिंद्विरनिवार्येव ।

वस्तुतस्तु न विजातीयथागसाधनत्वं तथा । विजातीयथागव्य-
क्तीनामपि व्यापकीभूतथागलावच्छिङ्गव्यक्तिर्गतलाभद्रवच्छिङ्गं प्रति
इव्यवावच्छिङ्गस्त्र होकत एव कारणलावगतेः । सामयीवशेन
ब्रौहादिव्यं विजापि इव्याकरणं कदाचिदिजातीयथागव्यक्तीना-
मुत्पत्तौ वाधकाभावेनानर्थक्षस्त्र तदवस्थत्वात् । न च सामान्य-
सामग्र्या विशेषसामयीवहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः । अन्यत
तथात्वेऽपि प्रकृते तथा कष्टपनायां प्रमाणाभावात् । तदेव यादृक्
तादृक् होत्यमिति लिङ्गानुपपत्तेष्य । अतएवानयैव रौत्या पञ्च-
प्राप्तिसुपपाद्य फलतो निष्ठमविधिलं ब्रौहादिविधीनामुपपाद्यते

प्रतिनिधिष्ठ । अतो द्रव्यतत्संख्यारविषधयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-विषया एव । व्यापकीभूतापूर्वलावच्छिक्षं प्रति द्रव्यवादिना कारणलक्ष्म लोकतोऽकृप्तेन निहत्तप्रतिबन्धानापत्तेः । आरादुप-कारकाणामयनयैव दिशा अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकलं न तु आगार्थलम् । आलर्थक्यापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकलाच न प्राधान्यापस्तिरङ्गविषयातो वेत्यादि चुञ्चं कौस्तुभे ।

यन्तु ब्रौहित्वाद्वच्छिक्षोद्देशैव प्रोचणादिविधिः । शब्दबोधे लक्षणाथा अनकूकरणात् । पश्चात्तु निषादस्यपतिन्यायेन प्रोच-सादिविश्विष्टब्रौहीणां वाच्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्युक्तम् । तत्प्रोचणादेक्षण्यादृष्टस्य वा ब्रौहित्वाद्वच्छिक्षभावकले अथोग्यतानिस्थस्य प्रतिबन्धकलाच्छाश्वबोधस्यैवानुपपत्तेर्षचणाङ्गी-करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ब्रौहादिपदेनापूर्वसाधनलावच्छिक्ष-स्यचणात्तदुद्देशैव प्रोचणादिविधिरिति ते अपूर्वयुक्ता एवेति सिद्धः श्वामाकादायूहः । न चैवमपि धर्मानुष्ठाने ब्रौहित्वादीना-मपि अनुष्ठापकतया निमित्तलादिष्टतौ तदभावे भेदनाभाव इव धर्मस्तोपापत्तिः । यच्छब्दाद्वभावेन ब्रौहित्वादीना निमित्तले प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरौद्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेगेनानुष्ठापकलक्ष्यायभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वाच्छिमित्तलम् ।

वसुतस्यु फलेच्छाथा अनुष्ठापकलेऽपि फलस्थासिद्धस्थानुष्ठा-पकले प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अनयैव च

* प्रतिनिधिष्ठ,—इत नात्ति आ० पुस्तके ।

दिग्गा यागतस्थायारादुपकारकस्त्वे निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
वाधकाभावात् स्थित्येवोहः । यानि चाच मूले वर्णकान्यनेकानि
हतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वात्त्वोपेचितानि । मूलकारैच्छ
गन्धास्थानरसिकतथा हतानीति धेयम् ॥ ८ ॥ १ ॥

संखारे ॥ अच मूले उचिपत्थोपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
चिभिरेभिरधिकरणैराचिय चमाधीयते । तचेह वाक्यसंयुक्ते चयि-
माधिकरणद्वये च लिङ्गमुतिष्ठयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोचिताभ्यासुलूखस्त्वसुषस्त्वाभ्यामवहन्तीत्यादौ
प्रोचणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगममेन प्रकरण-
माचादपूर्वार्थत्वकस्यनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तोलूखस्त्वसुषस्त्वो-
हेश्वेनैव प्रोचणस्य ब्रीहीन् प्रोचतीतिवत् विधानात्कर्थं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावच्छिष्ठया कर्मलक्ष्य विशेषतयाऽनुक्तेः
कर्मलक्ष्य इवोपसर्जनत्वप्रतीत्या तथोदहेश्वत्वानुपपत्तेः । अतस्य
प्रोचणस्यामर्थक्षयतदङ्गन्यायेनोलूखस्त्वसुषस्त्वोरवतारेऽपि वाक्यादव-
घातोहेश्वेनैव विधानम् । अस्तु वा उलूखस्त्वादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोचणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि हतीयया चन्द्रसाधनीभूत-
योरेव तयोः प्रतीतेः प्रोचणस्यापि यदुलूखस्त्वसुषस्त्वयोः कार्यं
तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
नैवारस्वर्णस्यावपूताणामित्यादाववघातस्योलूखस्त्वसुषस्त्वयोर्वाऽभावाच-
स्त्वेषु न प्रोचणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवाघातस्त्वरूपे उलूखस्त्वसुषस्त्वस्त्वरूपे वाऽन-
र्थक्षयापत्तेरपूर्वसाधनत्वस्त्वस्यापि अपूर्वार्थत्वावसायादृहोपपत्तिरित्य-

क्रम् । तदनुपपत्तम् । आचेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौरवस्त्रापत्तेः । किञ्च प्रोच्छणं न तावदवधातोहेशेन विधीयते । उच्चूखस्यासुस्थल-विशेषस्यलेनैव प्रतीतेः । न स्याद्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पत्तोऽपि तु निष्ठाचिन्तक्रियान्वय एव । नायवधातसाधनौभृतोस्यूखस्यासुस्थलो-हेशेन, विशिष्टोहेशापत्तेः । उच्चूखस्यासुस्थलयोर्विशिष्टयोः इद्धथोर्वा उहेस्थले एकप्रसरताभङ्गापत्तेश । अतो नैवं पूर्वः पञ्चः सम्भवी ।

अपि तु विश्वनरप्राप्नावधातानुवादेनार्थात् समावदाचिन्तिकयो-रपि उच्चूखस्यासुस्थलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गौकारेण प्रोच्छणविशिष्टयोर्विधा-वार्थिकेन विशेषणविधिनोस्यूखस्यासुस्थलोहेशेन प्रोच्छणविधिर्वाच्यः । ततस्योस्यूखस्यासुस्थलेनोहेशताऽपूर्वसाधनस्येन वेति विचारः कार्यः । सोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरडाचिकपाचसाधारणेन प्रोच्छण-विधिर्वाच्यात् । न लेतदस्मि । उपानामि पाचाणि प्रोच्छतीति विश्वनरेण तस्य प्राप्नतात् । न हि मौनांशकमते पौरोडाचिक-पाचप्रोच्छणाभावः । मन्माभावस्यैव परं द्रवीये साधनात् । अतः प्रकारान्वरेण प्राप्नस्यार्थस्याद्यननुवादः । अभ्युदयश्चिरस्तथोस्यूख-स्यासुस्थलविधानार्थः । समाख्योपाचलाच्च नानेकविधेयता दोषाय ।

अतएवं विचारोवाच्यः । पाचप्रोच्छणविधिनौस्यूखस्यासुस्थलयोरपि प्रोच्छणम् । तत्तु पूर्वाधिकरणन्यादेनैवोलूखस्यासुस्थलगिष्ठापूर्वसाध-नत्वप्रयुक्तम् । तथोच्च तस्माधनता न शाचादपि तु यागपुरोडाच-ब्रौहितदवधातद्वारिकैव प्रथोजकत्वापरपर्याया । तच चातिप्रसङ्ग-परिहारार्थं साधनतावच्छेदकस्य यागलपुरोडाचलब्रौहित्वावधा-तत्वादेरपि विच्छोत तत्तद्वापारकसाधनतामाच्छस्यैवेति चिन्तायाम् ।

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनतावच्छेदकस्यापि विवक्षा । इतरथा यवादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निरूपयितुमशक्त्वादेव विवक्षितं तत् । न तु व्यापारः । तं विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यतात् । अतस्य नखेषु अवधातत्वाच्चभावाच्च प्रोक्षणम् । एवं च यद्यपि श्रुतस्योल्लूक्ष्यतादेवपूर्वसाधनत्वस्यच्छेपयिकतयोपचौण्ट्यतात् अविवक्षा स्थात्, तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां यागतप्रस्तृतीनां विवक्षा दुर्निवारैरेवेतिप्राप्ते ।

अपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतादिलक्षणायामतिप्रसङ्गपरिहारायं मध्यवर्त्तितया इटित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारस्ये विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पञ्चादुपस्थितेः । अतएव यत्र मध्ये थागादौ न व्यापारस्त्वय कारणतायाएव इटङ्गाहिकया विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् । उपपादितचैतत् कौस्तुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽवधातत्वादेवविवक्षितत्वाच्छेषु प्रोक्षणमिद्धिरिति ।

एवं वा । एवं तावदुद्देश्यस्त्वये आनर्थकप्रसन्नौ अपूर्वसाधनत्वस्यच्छेपयुक्तम् । तच किं प्रधानजन्यापूर्वमेव सद्ब्यते उत्ताङ्गजन्यमयीति चिन्मायां, यत्र तावदवधातपेषणादौ* न ब्रीहादिजन्यमयेऽपूर्वान्तरं, तच प्रधानजन्योत्यत्यपूर्वसाधनत्वस्यच्छणा अविवादैव । यत्र तदृष्टार्थस्त्रिपत्योपकारिषु प्रोक्षणदीचणीयादिषु स्त्रजन्य-

* प्रोक्षणादौ,-इति सो० पुस्तके पाठः ।

हृष्टमस्ति, तथापि तदङ्गानामुत्पवनादीनां, यावत्या वाचा कामयौत-
तावत्या दीचणीयाथामलुभूयादित्यादीनां च खराणां, दर्शपूर्णमास-
व्योतिष्ठोमायुत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वसच्छण्या तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-
दीचणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलत्वाभावेनाम-
र्थक्यादितिप्राप्ते ।

साक्षात्कालवत्त्वाभावेऽपि परम्परयाऽग्निवत्कलावत्त्वोपपत्तेरङ्गा-
पूर्वाणामप्यनिर्जन्मतोपायत्वेन स्वाङ्गाभावे निवृत्तौ प्रमाणाभावा-
दङ्गापूर्वस्त्रपेऽप्यानर्थक्याभावेन तस्माधनत्वसच्छणाथामपि वाधका-
भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्वादिनापि चाङ्गापूर्वाणामतिप्रशङ्गपरि-
हारार्थं द्वारत्वसावश्वकत्वेन तदर्थत्वैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-
मने प्रमाणाभावाहस्तिसच्छणाप्रमङ्गात् इटिण्युपस्थितदीचणीया-
स्यपूर्वसाधनत्वमेव दीचणीयादिपद्वैर्दल्लित इति ते धर्मासाम-
युक्ता एव ।

अतएवाराहुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमणयुपादीनां प्रथाज-
दैशादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शव्योतिष्ठोमायापूर्वार्थत्वम् । अव्य-
हितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावात् । प्रयोजनं, व्योतिष्ठोमविकारागङ्गभूत-
पश्चुपु नेत्रादिद्वयकेषुपाकरणादीनामूहाभावादकरणं पूर्वपञ्चे,
व्योतिष्ठोमापूर्वस्त्रामापश्चापूर्वाभावेन प्राकृतकार्यभावात् । मिद्धान्ते
द्वाहति इष्टव्यम् । एवं दीचणीयामतिदेशोऽपि पूर्वपञ्चप्रयोजन-
मतुसम्बेद्यम् ।

यत्तु भाव्यकारेणाश्वभेदे चेधात्या दीचणीया भवतीति वच-
नेन दीचणीयाकार्यं अजमानसंस्कारे विवितार्थां चेधात्या यां पूर्व-

पचे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धेधातव्याधर्मा एवेति
प्रथोजनमुक्तम् । तत्र, पूर्वपञ्चवत्सिद्धान्तेऽपि स्थानापासौ बाधका-
भावात् । अदि तु स्थानापञ्चतिदेशपेच्छा चिविधातिदेशस्थापि
बलवत्त्वस्थाष्टने साधितलाक्षामातिदेशेन प्रसिद्धेधातव्याधर्मा एवे-
त्यागम्भूते, ततस्तपूर्वपचेऽपि तुख्यम् ।

वस्तुतस्तु नेयं चेधातव्या प्रसिद्धेधातव्यातः कर्मान्तरम् ।
सत्यपञ्चादेयथोगे आख्यातस्थामानाधिकरस्थाभावात् । अतः प्रसि-
द्धायाः सधर्मकायाएव चेधातव्यायाः अथमानसंखारार्थलेन विधा-
नाद्वर्माकाङ्क्षाविरहेण क स्थानापञ्चतिदेशप्रशक्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ९ ॥

फलदेवतयोर्ज ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसमन्विलेनोहेष्टतायाः कस्ति
आचित्य समाधानार्थमिहमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासथोरगम्भा सुवः
सुवरगम्भेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्रेरहस्यमूल्येषमित्या-
दिद्वाम्यादिप्रकाशको मन्त्रः अतः । तथोर्ज स्वर्गलाङ्गिलादिनैव
स्वर्गम्भ्योर्जिङ्गकस्यअतुतावुहेष्टता । उपस्थितलात् । न तु अपूर्वसमन्वि-
लेन । सुख्य एवार्थं विजियोगस्त्रौहर्गिकतया साधितलेन तेन रूपेष्व
स्वर्गादिपरैरनभिधानम् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थकं, साक्षा-
त्प्रस्त्रहपञ्च तस्मानिर्जातोपायलाविशेषेण* तदर्थले वैयर्थ्यभावात् ।
मन्त्रजन्वप्रकाशनव्यतिरेकेणतराङ्गयुक्तप्रधानमाचादेषोत्पत्तिसिद्धेरा-
र्थक्यमपूर्वऽपि तुख्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्र-
जन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गऽपि तुख्यम् । एवं

* तस्य विज्ञातोपायत्वाविशेषेण,-इति चा० एुख्यके पाठः ।

देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिशायादिवग्रात्पूर्वे तत्त्वगतिदेवता-
प्रसादादेव फलोत्पत्तवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशमव्यति-
रेकेषोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वम् । अतएव सिङ्गकस्यविनि-
ष्टोगविधौ उपस्थितत्वात्प्रसादात्प्रयोग्यात्मेवेव तत्त्वेनोहेष्यता न
त्वपूर्वीचदेवतालेनेति न शैर्यादौ ब्रह्मवर्चसमूर्यादिपदोह-
दति प्राप्ते ।

न तावसुर्वशामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपहाय खण्डार्थत्वं
शक्तिं शक्यं, औद्यादिपदेन प्रत्यासन्नतया तेषामर्थाधिकरण-
न्यायेनाग्रेयाद्युत्पूर्वसानवस्थैव ज्ञात्वा त् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकर्त्तव्यम् । देवताप्रसादस्य-
पूर्वजन्यलेनाप्रत्यासन्नत्वात् । उदाहृतमन्तस्त्वलेऽपि च न खण्डमन्तस्त्वा
खण्डार्थत्वमव्यवः । तद्विकिं दर्शपूर्णमासजन्यखण्डव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्र-
जन्यप्रकाशनस्थोपयोग उत खण्डव्यत्वस्त्वरं प्रतीति ।

नान्यः । तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्बन्ध-
बोधकप्रमाणाभावेन सिङ्गकस्यश्रुतेरेवाकस्थनेन खण्डार्थत्वं एव
प्रमाणाभावात् । न च खण्डाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधकं
प्रमाणम् । खण्डस्य धागास्त्रकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकार-
स्थाकस्यकलात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव सिङ्गेन श्रुति-
कस्यनं, वाचस्तोने विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वात् । अत एव सिङ्ग-
मानेणापि न श्रुतिकस्यनम् । पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्या-
काङ्क्षाऽभावे विनियोगादर्शनात् ।

नान्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यखण्डव्यक्तीनां न खण्ड-

लादिनोहेश्चता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासकसोपहितखर्ग-
त्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वदारकत्वेन* गुणभूतवात् । किं तु विजा-
तीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अतएव सञ्चिपत्योपकारकत्वेऽपि खर्गप्रत्या-
सखत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न लवान्नरापूर्वमुहेश्चतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । खर्गत्वं तु ब्रौहित्वादित्वदेवाप्रवेशो गौरवात् ।
अतस्मै भग्निजिङ्गकस्या श्रुतिः, अनेन भग्नेण ग्रन्तिजन्यबोधदारा
परमापूर्वसाध्यं संख्यार्थं,—इति । ग्रन्तिजन्यबोधत्वं वस्तुतः खर्गत्व-
प्रकारः खर्गविशेष्यक एव दारतादां ग्रन्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः ।
न तु अपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः । तथात्वे ग्रन्तिजन्यस्यातुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ दाराभावात्खर्गपद्मोपे ग्रन्तिजन्यबोध-
सिद्ध्यर्थं ब्रह्मवर्चसपदोऽहः । इतरथा प्रकृतावेद उच्चतया खर्गपदेना-
पूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव रुपेष बोधो-
पपत्तेऽहशातुपपत्तिः । अत एव च पुचाद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रालोपः । तचापूर्वसाध्यफलस्य खर्गत्वेन बोधातुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थं मन्त्रालोपित्वान्योग इत्ययुपपत्तम् । ग्रन्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञातताद्या आधानान्तस्य संख्यार्थलं उद्देशत्वा-
परपर्यायं नानुपपत्तम् । तादृशबोधत्वं च खजन्यब्रह्माजन्यादृष्ट-
दारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्पत्ते उपयोगो-
न तु उल्लोत्पादकत्वम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणवाधापत्ते-
रित्याद्यन्यच विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमाससोहेश्चखर्गत्वेन । तस्यापूर्वदारकत्वेन,—इति सो•
पुस्तके पाठः ।

एवमग्न्यादिप्रकाशकमन्त्रेष्वपि खतस्त्राग्निप्रकाशनार्थलक्ष्मानुप-
युक्तलात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच पूर्ववस्त्रकल्पनानुप-
पत्तेरवश्यमाग्नेयसमग्न्यग्निप्रकाशनार्थलक्ष्मैव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्त्र-
रूपे चानर्थक्लेन प्रत्यायत्तत्त्वा तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतालेनवाग्न्यादे-
हेष्टत्वात्तदेव प्रथोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्निलादेरपि
उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात् ।

एवं च प्रषादाश्रयलक्ष्मायुद्देश्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊहसिद्धि-
रप्रत्यूहैव । परन्तु प्रषादसामान्याश्रयलक्ष्माग्निहोचादावतिप्रवक्त्राङ्गो-
हेष्टतावच्छेदकलम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रषादाश्रयत्वापेच्यता तदीय-
देवतालक्ष्म सञ्चुलाच्च । अतस्माचायनेन मन्त्रेण ग्रन्थिबन्धबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्कुर्यात्,—इति उच्चित्कल्पन्यश्रुतिं कल्प-
यित्वा ऊहसिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वापादि-
मन्त्रेषु भूतिदार्ढ्यं त्यागकासे इटिति देवताभूतिद्वारोत्पत्त्य-
पूर्वानुकूलयोग्यतावग्न्यादन् एवेत्यन्यत्र विसरः ॥८॥१॥३॥

देवताचाः ॥ एवं तावदपूर्वमङ्गौष्ठत्यैव देवताप्रषादस्त्र प्रथोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गौष्ठत्य देवताप्रषाद एव प्रथोज-
कोऽस्तु इत्याग्नहा प्रवक्त्राग्निराक्रियते । तच देवताचाः सम्बद्धान-
त्वात्तस्य च कर्मकारकापेच्यताऽप्यभिप्रेयमाणलेन प्रधान्याच्चागस्य
पूजारूपस्य तस्मिन्कारत्वावगतेस्तस्याद्योपयोगापेच्याचार्यां च एवैनं भूतिं
गमयति, द्वन्न एवैमिक्षः प्रजाया पशुभिष्ठ तर्पयतीत्याचार्यवादा-
त्तुभारात्प्रसन्नाचार्याः फलदात्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकले प्रमाणा-

भावेऽपूर्वस्त्वे सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताया अभिप्रेय-
माणलोकावपि तस्य ब्राह्मणाच गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दाहत्वासम्भवेन उपयोगाभावाक्राधान्यासम्भवेन प्राधान्यविचारेण
तत्कर्त्त्वानुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन यागकरणि-
कार्या भावनायां भावापेक्षार्था स्वर्गस्यैव तत्त्वेनान्वयादेवताया-
अपि संखार्यले उहेश्वानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेऽदेवताया एव
यागाङ्गलम् ।

तथापि यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामशुतापूर्वकस्यना-
पेक्षया राज्ञिसचवदार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव दारत्वकस्यनात् तत्प्र-
युक्तलभिद्धिः । प्रसादस्य च वियहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेर्थ-
वादाद्यनुषारेण वियहभोगादिकस्यनेऽपि न दोषः इतिप्राप्ते ।

प्रसादो हि यदि इस्त्वारूपसादा तस्येक्षालेन तत्कर्त्त्वं प्रति
कारणले अतिप्रसङ्गापत्तेरवस्थं दर्शादिकर्तुस्तत्कर्त्त्वं भवत्वित्येवमाकार-
रिकेष्वालेन तदाच्यम् । तथाच कारणावच्छेदस्य गौरवम् ।
दर्शादिकन्यफलभोगेऽपि तत्कर्त्त्वामपायादन्यक्षतदर्शपूर्णमासवन्य-
प्रसादादन्यस्य फलापत्तिः । अतस्यात्कर्त्त्वविक्लिवावच्छिक्षणं प्रति
तद्विक्लिकर्तुः सा फलविक्लिर्भवत्वित्येवमाकारिकेष्वालेन कारणत्वं
वाच्यम् । तथा चानेककार्यकारणभावकस्यनं कारणतावच्छेदस्य
गौरवस्थ । किञ्चेतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः । यदि तु तत्त्वागेभ्योऽप्यवा-
नारप्रसादा आग्नेयविकर्तुस्याक्लिजन्यं फलं भवत्वित्याकारका-
र्थन्ते, तदा देवानामभोगेष्वालस्यार्थवादेषु प्रतिपादनादैवादग्नी-

षोमौद्याद्यकरणेऽपि फलापत्तिः । अथैतस्यार्थवादलमेवाभ्युपगम्य तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेष्ठालेनैवापूर्ववादिन इव विजातीय-फलावच्छिं प्रति कारणता । अवान्तरप्रसादानास्त्र विजातीय-तत्तदिष्ठालेनैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता । कारणता-वच्छेदकसम्बन्धस्य स्खजनकथागमवाचिलं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य फलांश्च समवायः । नातः कर्चन्तरे फलापत्तिः । अवान्तरप्रसाद-महाप्रसादयोः परस्यरं कार्यकारणभावे प्रत्यापत्तिस्तु उभयच स्खजनकथागमवाचिलमेव । देवतानिष्ठेनैव वा तत्कार्यकारणभाव-मङ्गीष्ठत्वं समवाय एव प्रत्यापत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धगौरवस्यैव दोषलात् । यागनिष्ठकारणतानिष्ठपित-कार्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वनुमग्नपृथिव्यात् । मन्त्रते तु सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति साधवम् । एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पञ्चः प्रत्यक्षः । न चास्य गौरवस्यार्थवादिके प्रसादाख्ये आपारे चिह्ने फलमुखलमिति वाच्यम् । अर्थवादस्य सावकतयायुपपत्तौ स्ततस्तत्कल्पकलाभावात् । आपारपेक्षायां रात्रिवचन्यादेन तदाचकपदान्तरकल्पनया तस्य आपारत्वकल्पने च आपारत्वस्य कारणताधटित्वेन तस्याः सम्बन्धावगमपूर्वकलात्सम्बन्धगौरवस्य फलमुखलानुपपत्तेः । अतो-ये तावप्रसादादिप्रतिपादकामन्त्रास्ते देवस्य लादिमन्त्रवदेव प्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थाः सम्मो विशेषणांश्च प्रकाशनस्यादृष्टार्थलाभानुपपत्ताः । वैशिष्ठ्यघटकसम्बन्धस्य तददेवाहर्वी वा अन्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थवादास्त्र तेनैव सम्बन्धेन सावका इति

तेष्वपि न सुतिलक्षणातोऽन्या काचिष्ठचणा । अस्तु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषात् ।

न ल्वेदं विध्वन्पेचितलादार्थवादिकप्रसादाद्यकस्यनेऽपि
स्तुक्षणया प्राग्भृतात्पर्यकस्यार्थवादस्याति प्रमाणान्तरविरोधे
स्तुभृत्यार्थेऽपि प्रमाणाभ्युपगमादिगहभोगप्रसादादिस्त्रौकारादपू-
र्वन्ते एव प्रसादस्त्रौकरणमस्त्रिति वाचम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्यान्यज प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके घट्टौः
प्रवेश्येत्यादौ, पराजभोजननिष्ठतात्पर्यके मृदं सुन्देत्यादौ च
प्रमाणान्तराविरोधात्भृत्यार्थेऽपि प्रमाणापत्तिः । अतः सङ्कुच-
रितस्य शब्दस्यानेकार्यबोधकलाभावनियमानुरोधेन शब्दबोधला-
वस्त्रिकं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणलानुरोधेन चार्यवादानां
शक्त्यार्थं प्रमाणानुपपत्तेन देवतावियहादिस्त्रौकारः । न च तथापि
शक्त्यार्थविशिष्टप्राग्भृते एव स्तुक्षणार्थवादानां तात्पर्यादिशेषणाशेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । स्तुक्षणावस्त्रेदकगौरवापत्तेः । अन्यथा ब्रीहि-
लादेरपि विवक्षापत्त्या जहानापत्तिः । अतः कथमपि न वियहा-
दिस्त्रौकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाद्येतनोऽस्तेनो वा कस्त्रित्वौक्रियते न तु वियहादिमान् ।
उपासनादौ परं धानमाचमाहार्थन्तस्येति जैमिनिमतनिष्कर्षः ।
मम ल्वेदं वदतोऽपि वाणी दुव्यति । तत्र हरिस्मरणमेव
ग्ररणम् ॥८॥९॥१॥

इव्यस्त्राः ॥ अच मूले इव्यस्त्राहेतुष्मुदायानां च श्रुत्या
उद्देश्यता तत्र ब्रीहिलादिनैव न ल्वपूर्वसाधनलेन, प्रकरणेन श्रुति-

कहोस्योमदित्यवश्च यस्ये आर्थकापत्तेरपूर्वसाधनेनेति
यिद्युतिकाम् । तत्र ग्रीष्मे प्रोक्तौति इवोदाहरणक चतुर्हेता
पौर्णस्त्रीगिति उमुदावोदाहरणक च कथयित्वभवेऽपि रक्षो-
दाहरणक कीर्ति परिधीगिति मनसागम सुवरिति मनसवदपूर्व-
साधनीभृत्यस्तिथीयतामकाभ्यार्थत्वश्च यिद्युत्वादनुदाहरणमिति
वार्तिककारेष्योमम् ।

तथा ऐद्वाहरणेऽपि । कनु यूर्पं लुहोति तेन स्थानं
किंवत् इति अस्मारकमेतत्तु तथा व्याप्त्वावनमाद्वाप्त्वा च
षट्कं प्राभावद्वर्णाद्वक्तर्कोहेश्च होमः लक्षारकतथा विधीयते
इत्यागच्छ इत्यैषाचा होमं प्रति यूर्पं वरपत्वावगतेस्मेण स्थानं
किंवत् इत्यस्त चार्यवाद्वाद्वोमोऽवनारादुपकारकोऽपूर्वार्यं इति
विचारितम् । तद्वाप्त्वा पि लुहादेः क्लर्तुं प्रति प्राभावावद्वर्णाद्वर्ण-
माद्वक्तर्कं च हेतुधिकरणे व्याप्त्वादेतदिचरस्त्वोद्वाशुपक्षोगिता-
क्षोपेचित्तम् । किंवा षट्कैवाच विचारस्त्वावाधिकरणे गतार्थते-
स्थान्यथा वर्णते ।

यथापि यद्वकर्मतिदूषेष यज्ञिपत्योपकारकमन्त्रे चपूर्ववाधनत्व-
सहस्रा यिद्वा । यंस्तारे चेति दूषेष चान्तराचिकानां चानलादि-
चारस्तावच्छेदकानामविद्वा यिद्वा । तथापि अनुत्सु ब्रीहित्वादेष
चारस्तावच्छेदकास्त त्वागे प्रभाषाभावः । न च युगपूर्णिदद्व-
विरोधः । चपूर्ववाधनोभूतब्रीहित्वावच्छिद्वच्छैव चाचलयोहेष्वत्वाङ्गी-
कारान् । अस्तु तादृशस्त ब्रीहित्वाद्वावस्त्राजोहस्तिद्विरिलिप्राप्ते ।

काल्पनिक व्यंजने, गौरव्यात्मने: ज्ञानक वीक्षितक ए काल्पनिक-

योगिश्चप्रतिपादकलेनापि चरितार्थलाङ्ग विवदा । अतएव तत्त्वापारिकाद्याः विजातीयापूर्वसाधनताद्या एव सचेति कौसुभे लक्ष्म । तत्तद्वापारकसाधनतात्मावच्छिन्नसाधनताद्या एव सचेताङ्ग ब्रौहियविश्विष्टकारणताद्या गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारक्ष-साभोऽपोत्यपि तचैव अक्षम् । अतस्य ब्रौहिलादेरविवचितलाक्षुक्तो-गीवारादिषुहो विद्वतौ ।

एवं यत्तापि नापूर्वसाधनलं ब्रौहीनवहन्तीतिवत्यूर्वप्रमितं स्वाक्षर एव तु संखारविश्विष्टस्य ब्रौहादेः साधनताविधानं, यथा प्रोचिताभ्यासुक्षमसुवक्षमाभ्यामित्यादौ तत्समानज्ञातीयवाक्यान्तरे वा । तत्तापि प्रोच्छविश्विष्टस्य ब्रौहिलविश्विष्टस्य च विधेयक्रिया-विशेषणलेन विधौ छते पसादद्वैकशाथनीन्यादेन परस्तरात्मयाम-क्षतौ तत्त्वातीयस्य प्रोचेऽपि विद्वतौ तत्त्वातीयस्योपेऽपि तत्-स्वानापक्षद्वान्तर एव प्रोचणसाभास्तिथिं प्रोचणं प्रति विशेष-विधिवेक्षायां अपूर्वसाधनलक्ष्मोहेश्वतावच्छेदकलम् । सचेता परं न तत्त्वात्त्वा, ब्रौहिपदेन ब्रौहिलक्ष्मैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनलक्ष्म नप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यत्तापि संखारविश्विष्टरं तत्त्वद्वेन संखातस्य विनियोगो-यथा तस्मै पथसि इत्यादौ, तत्तापि संखारवाक्ये पथस्त्रयमानाभि-करणधर्मावच्छिन्नमोहेश्वेनैव दध्यानयनविधिः । न तु पथस्त्राव-च्छिन्नमोहेश्वेन । आर्थक्षात् । स च धर्मं उत्पत्तिवाक्ये इष्टसामा-न्यमिव सामान्यत एव पथःपदेन प्रथमं प्रतीयते । पसाद तत्त्व-द्वेन पथस्त्रावच्छिन्नसापूर्वसाधनले प्रमिते च धर्मोऽपूर्वसाधनलस्प-

इति प्रतीयते । तच च पथः पदस्थ छक्षणेति पश्चादवगम्यत इति
न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यपि सप्तमीश्वरणात्तापविश्चिष्टपथोधिकरणकदधा-
नवस्थ विहितस्थ प्रथोजनापेक्षार्था उद्देश्यवाचकं पदमनु-
मीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थाविशेषविश्चिष्टपथोवाच्या-
भिक्षापदसमभिक्षाइततच्छब्दवलेन पथस एवोहेश्वरवगतेसमिष्ठ-
विज्ञातीयापूर्वसाधनवाचिपदस्यैव कर्त्तव्यात् नाच छक्षणापीति
च्येम ॥ ८ ॥ ९ ॥ ४ ॥

देशबद्धम् ॥ शोभे, सुरा वा एषा यज्ञस्थ तस्माद्यत्किञ्चित्पां-
चीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । तचोपांशुलं किं
च्चोतिष्ठोमसमन्धग्नीषोमीयप्राप्तागर्धमः चक्षदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्,
चताग्नीषोमीयप्राप्तागवर्त्तितस्तथदार्थर्धमः सन् तस्मान्व्यावाक्तरा-
पूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुले उद्देश्यसमर्थकस्तावस्थच्छब्द इत्यविवादम् ।
य च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्राप्तागवेन परामृशति न तु पदा-
र्थान् । प्राचीनशब्दस्थाकृत्यधिकरणव्याख्येन प्राप्तागमाचवाचित्वात् ।
एकवचनप्रथोगेन भागस्यैव तदुक्तस्थ तच्छब्देन परामृशाच । अत-
एवैकेनैव तच्छब्देनोहेश्यसमर्पणात्पूर्वपचे सिद्धान्ते वाऽग्नीषोमीयादे-
र्विशेषणलेऽपि न विश्चिष्ठोहेशः । तच च भागं प्रति अग्नीषो-
मीयोऽवधिलेन विशेषणं, यज्ञस्थ प्रयोगदारा समन्वितेन । अतएव
यज्ञपदं च सुराशब्दविशेषणम् । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः ।
अस्तु वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यज्ञस्थ छक्षणतिरित्येवमर्थाङ्गी-

कर्त्रेषु लोकान् विद्येषु विद्याः । तस्मैषि अलोकान् विद्याः ।

आवश्यकं चेदं विद्युतिनोडि । अग्नीषोमीवादधिकरणप्रा-
प्तमवर्तिपदार्थस्यैव तथाते उहेष्टतावच्छेदकलाद् । तत्र च पद्ध-
र्थाभ्युक्तेर्वाच्चाग्नीषोमीवादधिकरणप्रयत्नगतस्मिन्हेष्टताव-
च्छेदकलम् । उद्धवधिकरणोहेष्टोपांशुविधिः । भागे चेतांशुलक्ष
शास्त्रादस्मन्धात्राहारस्तकपदार्थाभ्युक्तमन्वाद्वा दात्रेण षोमतावच्छ-
षाभ्यम् । उहेष्टस्य च भागस्य सहृपे आनर्थ्ये प्रश्नके अग्नवन्धा-
पूर्वस्थाने प्रमाणाभ्यासाद्वैष्टीक्ष्णवाच्चनिष्ठमन्वादस्येन आव-
श्यविधिव्युक्तपरस्यपूर्वस्थाप्तस्मिन्हेव भागविडं चाच्छत रति चरम-
पूर्वप्रयुक्तप्राप्तांशुलक्षम् । इवं लोपांशुलक्ष चूक्ष्मर्थां व्यज्ञतये । अही-
षोमीवादधिकरणोहेष्टकरणे उपाभ्युक्तेन षोमेऽहेष्टनि वक्ष्यत्वापद्ध-
र्थानामविचेषेष करणात् । एवं च तत्त्वपदार्थर्मत्वाभावाशङ्कागत-
रम्भे विक्षेपौ चपूर्वेऽपि यद्युर्वै दर्विषोमहौ उपांशुलक्षोहः ।
इतरथा तत्त्वपदार्थविकारमूर्तप्रयुक्ते चपाद्यक्षार्थफले तेहरक्षरौत्रे
सातिदेवरहिते च तत्त्विष्टांशुलक्ष क्षमस्याहेः ।

पचु भावकारेष यायापित्तेते तद्वामारथके उपर्युक्तस्त्रोहृ-
त्वि मवोऽग्नमुक्तं, तज्जामातिदेश्चापित्तम् विद्युत्सातिद्वया ता-
त्त्वात्य एते शोदणातिक्षातिदेश्चापित्तोपाग्नत्वाम्बुदपन्नोहस्ते-
पित्तम् । शद्यपि वार्त्तिकादौ पुरस्तादुपषद्वां वौस्त्रेत वरकीवादौपै-
उपांश्लोह इत्युक्तम् । तद्यपि वौस्त्रात्पुरस्तारेष कस्यित्त्वाति-
देश्चात्त्वामात्यविचितोपाग्नत्वातिदेश्चायेष्वा भावकारदेहितम् ।

न चोपांशुलाक्षिदेवता प्रधानस्तन्त्रिताशा प्रात्माम् । आधान-
सामादावित्त प्रधानस्तन्त्रिताशुप्ते इवंप्रकाशकलात् । इतरत्त
आत्मागिरोचेऽपि तदापात्या आकारमतदूषणात्पत्तेः । न सैवं
स्वत्तावेव हीन्द्रीयस्तप्तेषु तदपापत्तिः । कौपदेविक्तेव ततो-
पांशुलम् प्रमत्तात् । इतरत्ता आत्मावेव आत्मानिदेविक्तेव
तदूषिणि उपांशुलमात्पत्तेः । अतः पूर्वोत्तरविषय एवोपांशुलमात्पत्तिः
मयोत्तरमित्तिमात्पत्ते ।

विक्तिविष्टहस्य आत्मान्वर्भमपुरस्तारेषोक्तेषु तत्तदिव्येभ्यर्भ-
सुरस्तारेषोक्तेषु बज्रु पदार्थेव प्रतोक्तास्युपुरस्तगिर्द्वापादी-
पोमीयावधिकत्तप्राप्तामतर्तिकर्मत्वेव तत्तद्वाप्तिनामुद्देश्यम् ।
भवत्ता आत्मस्य पुंडिलिमात्पुंडिमिर्द्वारे वायाजीत्तिविक्तात्पत्ते
विद्वेष्टत्तिविष्टहस्य वर्णः ज्ञात् । इतरत्तां त आत्मान्वाभिः
प्रत्येकं इत्तद्वाप्तिर्वार्यम् । अतस्य तत्तद्वाप्तिर्वाप्तिवेत्तद्वाप्तिर्वाप्ते
म्भानर्थक्तप्रसक्तो तत्तद्वाप्तिर्वाप्तिर्वाप्तिर्वाप्तिर्वाप्ते । इत-
त्ता पदार्थसुदर्शक भागस्य^{*} वायाद्वाप्तिर्वाप्तिर्वाप्तिर्वाप्ते भावाणा-
भावान् पदार्थदरारा तदाप्तत्ते वायावाप्तिर्वाप्तेहेत्वे त्वैरवम् । सुवस्त्रो-
पांशुलक्ष्म वायाम्भागे अवस्थात्पदार्थमत्तार्थां दारत्तद्वाप्तिर्वाप्त-
मित्यत्यक्तमौरवम् । अतस्यावत्पदार्थर्भम् एवोपांशुलम् । अतस्य
विक्तिं तद्वाप्तिर्वाप्तेष्व अपूर्वं त तत्तोऽप्तः । इदं कौपांशुलं विशेष-
विवितत्तिरवकाशसराक्षरावद्वृप्राप्तीयाद्विष्टहार्थात्पत्तिविक्तपदार्थ-
विषयवित्ति वारपदार्थां कौपुभे व्यक्तम् ॥८॥१॥५॥

* पदार्थसमुदायरूपस्य,—इति सो० इत्क्रे माङ्ग ।

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरणं सूचकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गर्भिणीत्वेन हतमपि व्याख्यासौकार्यार्थं प्रथगमिधीयते । दर्शपूर्व-
मासथोः, यज्ञमनिष्टमावध्यर्थ्युद्यमानौ वाचं अच्छतः अद्वर्थुद्यम-
मानौ वाचं अच्छतस्माप्तापतिभूयक्तौ यज्ञं तत्वाते तस्मात्प्रणीताः
प्रणेष्वन् वाचं अच्छति तां च इविष्कृता विस्त्रितीति श्रुतम् ।

तत्त्वायं वाग्यमः प्रणीताप्रणायनाङ्गमेव विधिवाक्यस्त्रहट्प्रत्ययेन
तत्त्वाचार्थलावगमात् । अतो इविष्कृदाङ्गानकालावधिकवाग्यमस्य
तत्त्वाचार्थलावगमात्वा भागधर्मलं न वा तावत्पदार्थधर्मलम् । यदि
तु प्रणीताः प्रणेष्वजिति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरते उत्पत्तिशिष्ट-
कर्त्त्वकलानुरोधेन* तत्त्वं अजमानप्राप्यभावात् पूर्ववाक्यस्तार्थवादला-
नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवशः यज्ञं तनि-
ष्टमाविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकालसुच्छेत, ततोऽस्तु तत्त्वस्त्रहट्-
श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थलमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणायनइविष्कृदाङ्गानयोः पूर्वोन्तरावधित्वेन विधीतो ।

अतएव तत्त्वसेकवचनमपि अनुवादगतत्वाङ्गाहृष्टं संमार्ज्जीतिवद्-
विवक्षितम् । अतस्य विधेयसामर्थ्यानुसारादुहेश्चभूतो यज्ञविस्ता-
रापरानामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । अनु मूले पूर्व-
पत्ते यज्ञशब्दस्य विस्तारविशेषणलमनङ्गीकृत्य भागधर्मस्वमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाश्वचान्वयस्य दुरुपपादलाङ्गवाचक-
पदाश्रवणाङ्गोपेच्छितम् । अतोऽधर्युद्यमानकर्त्त्वकवाग्यम एव यज्ञ-

* कर्त्त्वकलावरोधेन,—इति सोऽपुस्तके पाठः ।

† विधिः,—इति आ॒ऽपुस्तके पाठः ।

विक्षारपदवाच्चभागधर्मलेन विधीयते । न तु पदार्थर्मलेन, तदाचकपदभावात् । अतस्य पूर्वाधिकरणपूर्वपञ्चवदेव अज्ञापूर्वप्रयुक्तोभागधर्मस्य वाग्यम इति प्राप्ते ।

अज्ञमानाभ्यर्थंकर्द्विग्निष्टवाग्यमस्य अज्ञभागार्थले षष्ठविधि-प्रकारापन्ते: सच्चिपत्योपकारकस्त्वाभाव दितीयविधिप्रकारसिष्टवा चाभ्यर्थ्यज्ञमानसंखारकस्त्वेव वाग्यमविधिः । अथाच नैव सत्यु-हेष्टानेकता तथोक्तं यैकलाधिकरणे कौस्तुमे । तस्य च दृष्टार्थ-त्वास्त्रानःप्रणिधानमेव संखारः । संखातयोस्य तयोरुपयोगापेक्षार्थां तत्त्वाप्रमाणकरिष्यमाणकर्मार्थलमेव कृप्तं न तु भागार्थलम् ।

न च तयोर्भागोपयोगिलक्षापि तद्वारा कथंचित्सत्त्वादज्ञं तनिष्वन्नावितिविशेषसामर्थ्यादज्ञविक्षारोपयोग्यधर्मंयज्ञमान-संखारकस्त्वेव वाग्यमस्य कस्यतामिति वाच्यम् । यज्ञं तनि-ष्वन्नावित्यस्त्रोहेष्विशेषणलेनाविविचितवात् । अतस्य इविद्भयत्व-वद्यज्ञं तनिष्वन्नावित्यनुवादो वाग्यमस्तुर्थः । अतो दृष्टार्थलक्षाभाव धूर्णत्तरावधिकतावत्पदार्थर्मलमेव । न च रुट्मुत्या प्रख्योता-प्रणयनमाचार्यलमेव कस्यतामिति वाच्यम् । इविष्टुदाक्षानावधेर-दृष्टार्थतापनिभवेन तस्यापि कालोपसच्छलात् । अतः चिह्नं वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थर्मलम् ॥८॥१॥६॥

अग्निधर्मः ॥ अग्नौ श्रुते हिरण्यशक्तसहस्रेणाग्निं प्रोच्चतीत्यादौ किं अग्निशब्देन संखानविशेषसाधनीभूता इष्टका एवोच्यते । तदर्थं च प्रोच्चणम् । उतेष्टकारभ्यमवयव्यन्नरमेव अग्निशब्देनोच्यते, तदर्थं च प्रेषणमिति चिक्ष्यते । तच, यत्कावयवाकर्षणेनेत-

रावकवाचर्षेण च व क न बन्धिदर्गेन तचेव भ्रदीरष्टादाववक-
च्छाराभ्युपगमः । न चैहेष्टकाकर्षणेनेतेष्टकाकर्षणम् बन्धिष्ठ
पुरीष च्छानामपौष्टकानामतुमानेन दृश्यत एव । अतो वापका-
भाग्रायक्षामसंयोगो न द्रव्यानारम्भितः । कर्मपक्षानाशावदक्षलरे
प्रमाणमावादिष्टकांखारार्थमेव प्रोक्षणम् । अतस्य इष्टकालसमा-
नाधिकरणमेवापूर्वसाधनमन्तिपदेन चक्षत इति तस्य प्रत्येक-
हृषिकेमन्तीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि विहृं भवति । न चैव ग्रीहि-
वास्त्रप्रोक्षकाद्यक्षिप्रत्येकं तद्दायमितः । न्यायतस्त्वापत्तावपि अष्टके
वो चुष्टं प्रोक्षामि इन्द्रधनितिमन्ते वज्रपद्मोपादानवेक्ष-
तन्त्वमतीतेः । प्रहारे तु तद्दृश्यमवाप्तमवाप्तेकमेवेति प्राप्ते ।

एकावचकवर्षेणेतरावचकवर्षेणः नावविद्यापक्षलं, नामणि
सम्यहर्गेनकः । इष्टपट्टदौ वन्मित्यासात् । अतो चैक्षकाल-
प्रतीतिष्ठाधिता तचैवावचकित्तीकारः । इतरथा इष्टकात्ता चक्षि-
त्तीकारे प्रमाणानाकः । काञ्चपौष्टु कषणं मूलाभाष्यादनादस-
ष्टीवाम् । वन्मित्याहौ तु वाधिताः एकाकारप्रतीतिः । चातुर्थाग्निपदे-
नावविद्य एवोक्त्वानन्दर्थमेव प्रोक्षणं, तस्य चैक्षत्वासुष्टदेव प्रोक्षणम् ।

न चैवमग्निस्त्रपे* चार्यक्षेपूर्वसाधनीभूतान्याद्यादस-
सवणाथां यदेभ्यिवोप्तरवेषामपि हिरण्यग्रक्षस्त्रभर्मापितिः ।
इष्टकादिष्टादितस्त्रौकिक्षकविशेषे अन्यादिपदप्रवेण्माभावेना-
दृष्टिश्वेकवच्छस्त्रविशेषस्त्रौवान्युतरवेषादिष्टाभिधेयतान्त-

* न चैवमवशविक्षस्त्रपे,—इति सो० पुस्तके पाठ ।

चानर्थक्षाभावेनापूर्वसाधनलक्षणाया एवाभावात् । अतस्य नाम्यु-
न्तरवेदिधर्माणां सांकर्यम् । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ
चतिदेशकथनं सर्वे विद्येतेति वाचम् । दैश्वदग्नौ वज्रतर-
वैश्वेषिकधर्माणानेति प्रपेचितहविर्धानपूर्वदेशवर्त्तिलादिकतिपथ-
धर्माणां स्वानापन्थतिदेशेनोन्तरवेदितः प्राप्नेत्रविरोधात् । उत्तर-
वेष्टां तु यावदपेचितधर्मसाक्षात् वैपरीत्यागङ्गा ।

अतस्य प्रकृतौ तत्प्रोच्छणादिधर्माणामन्युन्तरवेदिमाचार्थबेऽपि
यच विहृतौ तदुभयकार्यापक्षं उपरिमाणं स्वतःसिद्धभूमिकं
तद्विदिः चातभूमिकं स्वपिद्वां अन्याधारल्बेन समाचातं, तच
प्रोक्षणादीनामूहिसिद्धिः । संख्यानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उपरिविहृतौ तदभावात् प्रोक्षणादीति
क्षाहविचारोपयोगिलं चार्यधिकरणस्य । यदि चैवंविधविहृतिर्न
समाव्यते, तदा क्षलाचिन्तया उदाहरणान्वरे वा क्षहोपयोगोनु-
सन्वेष्यः । प्राप्तिक्षिकं वेदमधिकरणम् ॥६॥१॥७॥

पढ़ीसंयाजान्तव्यम् ॥ दादग्नाहे पढ़ीसंयाजान्तान्यहानि
समिष्टन असंस्कितो हि तर्हि* यज्ञ इति श्रुतम् । तच किं
पढ़ीसंयाजान्तव्यं दादग्नस्यप्यहःसु विधीयते, उत उत्तमवर्ज्यमिति
चिन्तायां, अहस्याविशेषात् सर्वेषु । न चासंख्यायाः पढ़ीसंयाजान्तव्ये
हेतुलावगमान्तस्योन्तमवर्ज्यमेव सत्त्वेन तचैव पढ़ीसंयाजान्तव्यावगतिः ।
एतस्य, तेन आशं क्रियत इतिवद्वैर्घ्यवादल्बेनाहेतुलात् । न च

* तर्हि,-इति नास्ति आ० पुस्तके ।

तर्हि तेनैवाक्तः शक्तरा इतिवस्त्रिष्यः । तददिह सन्दिग्धत्वाभावेन
तस्मानिणीयकलात् । प्रत्युहेष्वं नुण्ड्यावश्वकलेन अविशेषप्रहृत्त-
विधेरर्थवादेन सहोषानुपपत्तेष्य । अतस्मार्थवादोऽपि बड्दिन-
वास्थलाच्चिरसंस्काभिप्रायेण गौच्छा दृस्या व्याख्येयः ।

ननु विधेरेव स्त्रस्य नियमविधिस्त्रावदानुरोधेनोच्चमभिस्त्रविषयत्वं
प्रतीयते । तथा हि दादशानामप्यक्तां एकफलसाधनलाप्ययोगैक्ष-
मवगम्यते । अत एवाद्यीपोमीयान्तपदार्थानां तत्त्वेण करणम् ।
अवमृथाद्यानां च आद्याणतपेषान्तानाम् । अहःशब्दवाच्यसूत्यानां
तु दादशलसंख्यानुरोधाद्याद्यत्तिः । अहःशब्दो हि उपांशुप्रसाभ्या-
सादारभ्य इर्याजनयागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे स्त्रेण्या याज्ञिकानां
प्रसिद्धः । अतएव तत्त्ववर्त्तीनि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुप-
कारकाणि चाङ्गानि प्रतिसूत्यमावर्त्तना इति व्यष्टते । एवस्तु
एकैकमर्हस्त्रिन् कस्मिंस्त्रिदण्डेऽनियमेन समाधापरमहरारम्भीच-
मिति प्राप्ते ।

पद्मीसंथाजानालविधिरेकादशसु नियमविधिः सम्यदते ।
अन्तिमे तु सर्वस्यैव समाप्तीयलात् पद्मीसंथाजानालविधिरपूर्व-
विधिरापद्यते । अतस्य सर्वार्थते अपूर्वविधिनियमविधिस्त्रत्वैरुप्या-
पत्तेर्नियमविधिस्त्रावदानुरोधेनोच्चमवर्जमयं विधिरिति चेत् ।

दादशलसंख्यानुरोधेनाहःशब्दवाच्यहर्याजनान्तप्रयोगस्यैवावर्त्त-
नीयलेन तद्विक्षाक्ते यस्त्रिन् कस्मिंस्त्रिसमाप्तस्यैवाप्रसक्तौ सर्वत्रैवा-
पूर्वविधिलात् । पद्मीसंथाजानां हर्याजनोच्चरमेव सर्वास्त्रधर्यु-
ग्रास्त्रास्त्राद्यानेन पद्मीसंथाजानामपि अवमृथादिवक्त्वत्त्वेणानुष्ठेय-

स्वात्मेषु पचेपि समाप्तस्याप्रसक्तेषु । अतएव शास्त्रदीपिकायान्त-
स्तरबे च पद्मीसंयाजोन्तरलक्षणं हार्योजनस्य निर्मूलमेव ।
अतएवाचत्याहःशब्दस्य हार्योजनान्तप्रयोगवाचकस्य पद्मीसंयाजान्ते
प्रयोगैकदेशे स्वच्छेति केवाच्छिदुक्तमपास्तम् । स्वधमेव पद्मी-
संयाजानां हार्योजनोन्तरलस्योक्त्वेनेकदेशस्वच्छाया अनुक्रि-
सहत्वात् । अतः सर्वाच्छिदेवाहानि पद्मीसंयाजान्तानि कार्याणि ।
न तु अवस्थादीनि अन्ते तत्त्वेष वार्याणि । पद्मीसंयाजान्त-
स्तरविधिना तेषां पर्युदासात् । पद्मीसंयाजानास्त्र तत्त्वेष प्रसक्ता-
नामादृच्छिरपक्षप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंख्यितो हि तर्हि यज्ञ इति तेष आनं क्रियते इति वज्र
हेत्वर्थवादः । तद्दिव्य हेतुविधिले स्वच्छान्तभावात् । तज्ज्ञ तु होम-
काळीनवर्त्तमानाकरणलस्य वाधितवास्तटो भूतार्थर्थकले विधौ
स्वच्छापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादलाङ्गौकरणम् । अतो न स्वच्छानूद्याजान्-
यस्यन् भवतीतिवदस्य हेतुपरलादसंस्काहेतुकपद्मीसंयाजान्तत्व-
विशिष्टसमाप्तमावनभावनाया एवाहस्तेषेन विधानादिधेयसामर्थ्यात्-
रोधेनोहेश्यानामङ्गां शङ्खोचोपपत्तेः, उक्तमे चासंस्कारूपहेतुभावात्
पद्मीसंयाजान्तत्वस्थायभावोपपत्तेहत्तमवर्यं पद्मीसंयाजान्तता ।

न च हेतुभावेऽपि व्यापकव्यभिक्षारस्यादोषत्वादन्तमे पद्मी-
संयाजान्तत्वेषदोषः । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधक-
प्रमाणाभावेनैव तज्ज्ञ तत्त्वासिद्धेः । अस्तु वा हिशब्दोच अव्यया-
नामनेकार्थत्वाच्छिमित्तत्वपरः । तथा चान्तिसे निमित्ताभावाच्छिमि-
त्तिकाभावः सुखम् एव ।

एवं च निमित्तोपादानवसाद्यथैव द्वादशाहे अन्तिमेऽहनि न पल्लीसंयाजान्तर्लं, तथैव पञ्चदशराचादौ द्वादशेऽहनि न पल्ली-संयाजान्तर्लं, द्विराचादौ च द्वितीयादिष्ठरूपएवान्तिमे न तदित्युहोपयोगिता वाधोपयोगितापि । अत एव प्रक्षतौ तदि-जातीयापूर्वसाधनलख्यैवाहःपदेन सच्चणाथामपि विक्षतौ निमित्ता-भावादेव न पल्लीसंयाजान्तर्लम्, निमित्तोपादानवसेन वा प्रक्षताव-सेस्थावत्कालपूर्वसाधनलख्यैव सच्चणाश्च कोऽपि दोषः ॥९॥१॥८॥

अभासः ॥ दर्शपूर्णमासयोः वामिधेन्वान्तरप्रकरणे चिः प्रथमामन्त्राह चिरस्तमामिति श्रुतम् । तचानुवचनं तावत्प्रकरण-प्राप्तमनूदते चिरभ्यासमार्चं तु विधीयते प्रथमामिति चोहेष्व-सर्वपक्षिगत्यविवादेनेव । तच प्रथमामिति विशेषगिन्नं प्रायम्बद्ध-विशिष्टमभिधत्ते । इक्षादिपदवत् । तच विशेषं स्त्रीसिङ्गनिर्देशात् सामिधेनीप्रकरणात् चगेव । प्रायम्बद्धपविशेषणेऽगच्छ चमि-शेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादिलप्रकारिकोपस्थितिः शास्त्री, तदाचक्यदाभावात् । अत एव प्रायम्बद्धेवोहेष्टतावच्छेदकं पद्मादिवत् । न तु तदुपस्थितप्रवोवाजादिलम्, विना कारणं सच्चणाथां प्रमाणाभावादित्यविवादेनेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्त्रूपे आनर्थके प्रसक्ते चपूर्व-साधनलख्यणाथां चपूर्वसाधनीभृताग्निशमित्यनप्रकाशकस्त्रक्लमाच-सच्चणे चतिप्रसङ्गापत्तेस्त्रियाकरणार्थं किमुहेष्टतावच्छेदककोटौ चक्लविशेषणतया प्रवोवाजादिलस्य विवचणमुत प्रायम्बद्धेति चिन्तायाम् ।

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योहेष्टावच्छेदकस्य त्रीहितादिवदपूर्व-
साधनत्वस्तुष्टोपयोगिग्रन्थोपस्थितादुपचौण्डेन निरुक्तापूर्वसाधनत्व-
रूपोहेष्टावच्छेदकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्मेवर्क्षा-
विशेषणम् । अतस्य विहृतौ यत्तत्त्वस्या प्रवोवाजैव चिरभ्यसितव्या-
न प्रथमस्थानपतितं चक्रगम्भिरमिति प्राप्ते ।

अतिप्रशङ्खपरिहारार्थमवश्यकस्ये केनचित्तत्त्वापारकसाधन-
त्वातिरिक्ते विशेषणे उपस्थितलादुपचौण्डेनापि प्राथम्येनैव
विशेषणम्, न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजालेन । अवघातादौ
तु तदुक्तनिष्ठनित्यापारकसाधनतामाचेष्टोहेष्टालपर्यवसानाद्यवानां
धर्माकाङ्क्षावस्तु यवसाधारण्यकस्यनेऽपि च वाक्यवैयर्याभावाज्ञा-
तिप्रशङ्खपरिहारार्थं त्रीहितप्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रशङ्खाङ्कीकारे
प्रथमोत्तमापदष्टटितवाक्यदद्यवैयर्यापत्तेस्ताः पञ्चदश चतुर्दशे
इत्यर्थवादानुपत्तेस्य विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतस्य या काचित्
प्रथमोत्तमा चिरभ्यसितव्येत्युहोपयोगोऽपि ॥८॥१॥८॥

इत्यादृष्टौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारस्थमानोऽस्तारमणी-
यामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुतम् । तज्जन तावदियं प्रकरणात्प्रथाज्ञादि-
वत्साक्षात् हत्यर्था । दर्शपूर्णमासावारस्थमान इति पददद्यवैयर्यापत्तेः ।
नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निभित्ते भेदनहोमादिवज्ञैमित्तिकी । क्रिया-
र्थायां क्रियायासुपपदे विहितेन स्तूप्रथयेनास्या आरम्भार्थलप्रती-
तेरिति तावदविवादम् । आरम्भश्वार्थशोहेष्टकोटिप्रविष्टः क इति
चित्प्रते । प्रतिप्रयोगमादृष्ट्यनादृष्टौ तु सूचकाराणुके अपि फल-
मिति नेष्टाधिकरणश्चरौरम् । एकादशोपयुक्तलेनोहानुपयुक्तलात् ।

तचाम्यन्वाधानादिरुपे प्रथमपदार्थं चाश्चिकानां दर्शपूर्णमासा-
रभ्यप्रसिद्धेरम्यन्वाधानमेव तच्चेनारभ्यपदार्थः । तदर्थं चाम्यारभ्य-
शौया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थलेन रुपेण प्रथमपदार्थ-
ङ्गम् । येन पूर्ववदम्यन्वाधानरहितायां विज्ञतावारभ्याङ्गतयोद्देते ।
न चाम्याधानस्याय्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारभ्यपदवाच्यता नाम्या-
धानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अम्याधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य वाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभावतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तदिष्यथलं तत् । न तु निरक्ष-
पुरुषस्य यत्किञ्चिदिष्यप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्याधानभोजनादावपि
सञ्चेनातिप्रसकलात् । अतस्य निरक्षपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
कृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नाम्याधाने । अङ्गप्रधानभेदेन
तत्तदिष्यत्ययोर्भेदात् । य च दर्शपूर्णमासकरणिका भावना
श्रुता । ता उपांशु कर्त्तव्या इति वह्नितीयानिर्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मकृतेरैवारभ्यपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात् । अम्याधाने
तस्य वाधाद्याश्चिकप्रसिद्धा रुढिरेव तचारभ्यपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्यर्थां सती अनुवादः । ततस्य तदर्थाम्यारभ्यणीया न तदहितायां
विज्ञतावूचितस्या । अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्ते ।

द्वितीकारणे तावदेवं सिद्धान्तितम् । नाम्याधानमारभ्यपदार्थः
तदभावेऽपि देवतास्त्वैवं यज्ञमारभत इति व्योतिष्ठोमे आरभ्य-
श्वद्प्रयोगात् । किन्तु इदं मथा कर्तव्यमिति उक्तस्यापरपरपर्यायो-

अथवसायविशेषः । तदर्थान्वारभणीयान्वाधानरहितायामपि विहातौ
सत्त्वात्कर्तव्यैव । प्रकृतौ चान्वाधानोन्तरं सर्वथावज्जीविकप्रयोगाणां
सहादेव सहस्र्यकरणात् सहादेवान्वारभणीयेति ।

तच्च, तत्त्वाकाशावस्थिततत्त्वज्ञीवनाख्यनिभित्वश्चेन तत्त्वज्ञैमि-
त्तिकप्रयोगाणां तत्त्वाक्ष एवोपस्थितलेनाथवसायापक्षौ सर्वसाधा-
रणाथवसाये प्रमाणाभावात् । तच्च अर्थवैकस्थित् पुच्छे आते वैश्वा-
नरौ निरूप्य पुचान्तरज्ञन्ति पुनर्निर्वापे नाथवसायैक्यं, तद-
दिहायथवसायभेदात् सहत्वरणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भावकारादिभिः चिह्नान्तितम् । नाथवसायवाच्य-
आरभगच्छः । तचायप्रदृष्टप्रवर्तनविषयत्वेनैवारभगच्छप्रथोगात् ।
अतोऽप्रदृष्टप्रवर्तनमेवारभः तदिषयत्वात् तु पदार्थबारभगच्छ-
प्रथोगः । अतस्मदर्थाऽन्वारभणीया । यापि न साचादपि तु
शानका कर्तुरुपास्त्वात् जच्छभ्यमानवत् कर्तरिमारभयोग्यं करो-
तीति तद्वारा आरभार्था ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति दितीयायाविषयत्वार्थकत्वादर्श-
पूर्णमासविषयकाप्रदृष्टप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्तैव
सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारभणीयानुष्ठेयेत्यर्थो दर्शपूर्ण-
मासावारशमान इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव
प्राप्तेः पदद्वयवैश्वर्यप्रसङ्गेन दितीयोहेश्चलपरा* । तेनाङ्गविषय-
प्रदृष्टत्वेरपि प्रधानोहेश्चकत्वाविषातादर्शपूर्णमासोहेश्चकाप्रदृष्टप्रवर्तन-
विषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थं एवेति तदङ्गमारभणीया ।

* दितीयोहेश्चलपरा,— इति सो० एत्के पाठः ।

तथाहि उक्तविधप्रवर्तनविषयलं दर्शपूर्णमासोहेश्वकप्रवृत्ति-
ध्वंसासमानकालीनतदुहेश्वकप्रवृत्तिविषयलम् । तत्त न दर्शपूर्ण-
मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिजे सम्भवति । तदितरस्य सर्वस्य
तदुहेश्वकस्य तादृशध्वंसमानकालीनत्वात् । अतस दर्शपूर्णमासपदे
अपूर्वसाधनत्वस्यणार्थां तत्पदार्थरहितार्थां तादृशप्रथमप्रयोगीया-
द्यपदार्थमारवत्यां विष्णतावूहितयैवान्वारभणीया । खट्झुत्या च
तादृशप्रथमपदार्थप्रागभावविधानाप्रयोगवहिर्भावविद्धिः । द्विती-
यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिक्षपदार्थभावादकरणम् ।

अब हि दर्शपूर्णमासयोर्न तन्मुक्तिवेन प्रवृत्तिं प्रत्युहेश्वता ।
येन तमुक्तिवावच्छिक्षोहेश्वकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतमुहेश्वक-
प्रवृत्तिविषयलाद्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थज्ञलेनापि सा स्थात् ।
दर्शपूर्णमासाविति अवणात्तु दर्शपूर्णमासलभेवोहेश्वतावच्छेदकम् ।
आवश्यकी चोभयचापि प्रवृत्तिनिरूपितोहेश्वतावच्छेदकविवचा ।
इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-
हेश्वतया गङ्गास्तानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोहेश्वकप्रवृत्तिलालाया-
रभणीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासलावच्छिक्षोहेश्वताकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीन-
तदवच्छिक्षोहेश्वताकप्रवृत्तिविषयलेनैव प्रथमपदार्थस्य उहेश्वता ।
अब सामान्याकारकेच्छया गङ्गास्तानानुष्ठानोच्चरमाद्यदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेयन्वारभणीया च स्थात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवचा ।
दर्शपूर्णमासाकरणेषुक्तविधेच्छया गङ्गास्तानकरणे तदापत्तेद्वितीया-
वच्छेदकविवचा । वस्तुतस्य दर्शपूर्णमासौ मे जायेतामित्याकार-

Nyayabindutikā, (Text) ...	... ...	Rs.	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	... ...	3	6	
Padumawati Fasc. 1 and 2 @ 2/	... ...	4	0	
Paricīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	... ...	1	14	
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	... ...	1	14	
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	... ...	0	12	
Prākṛta Lakṣanam, (Text) Fasc. 1	... ...	1	8	
Parācara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5 @ /6/ each	... ...	7	2	
Parācara, Institutes of (English) ...	... ...	0	12	
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	... ...	12	6	
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	... ...	1	8	
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	... ...	2	4	
Suṣruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	... ...	0	12	
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 11-42 @ /6/ each	... ...	12	0	
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	... ...	7	2	
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	... ...	12	12	
Trīkānda-Mandanaṁ, (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/	... ...	0	12	
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	... ...	1	14	
Uvāśagadasiō, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	... ...	4	8	
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	... ...	5	4	
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	... ...	4	8	
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	... ...	0	12	
Vivādāratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	... ...	2	10	
Vṛhannāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	... ...	2	4	
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. I to V	... ...	1	14	
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam Thi Sīn, Fasc. 1-4 @ 1/ each	... ...	4	0	
Sher-Phin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 to 4, @ 1/ each	... ...	12	0	
Rtogs brjod dpag hhkri Sīn (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	... ...	10	0	
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	... ...	4	14	
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1	... ...	0	12	
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	... ...	22	0	
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	... ...	29	12	
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	... ...	37	0	
Ditto English Fasc. I-III @ 1/ each	... ...	3	0	
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	... ...	0	6	
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	... ...	7	2	
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	... ...	3	0	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	... ...	21	0	
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	... ...	14	0	
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	... ...	3	0	
Futūh-us̄-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	... ...	3	6	
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	... ...	1	8	
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	... ...	0	12	
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	... ...	4	8	
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	... ...	1	2	
Īṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	... ...	38	4	
Maṣṣīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10	... ...			
Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII	... ...			
Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each	... ...	13		

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	Rs.	1	14
Muntakhabut-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	5	10	
Muntakhabut-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	9	0	
Muntakhabut-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2	
Ma'āsir-i-Ālamgīrī, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4	
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	0	6	
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	1	8		
Riyāzū-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
*Suyūtī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ /1/ each	...	4	0	
Tabaqat-i-Nāṣīrī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8	
Ditto Index	...	1	0	
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyād-dīn Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10	
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fāsc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4	
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	3	0	
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	6	6	
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1	...	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	...	50	0	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.	...			
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.				
4. Centenary Review of the Researchers of the Society from 1784-1883 ...	3	0		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ...	2	0		
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ...	2	0		
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ...	4	0		
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ...	4	0		
5. Anis-ul-Musharrahīn ...	3	0		
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ...	3	0		
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	3	8		
8. İstilāhāt-us-Şüfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0		
9. İnayah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0		
10. Jawāmlu-l-ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0		
11. Khizānatu-l-ilm ...	4	0		
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0		
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0		
14. Sharaya-ool-Islām ...	4	0		
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös ...	10	0		
16. Ditto Grammar ...	8	0		
17. Kaqmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0		

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each ...

26 0

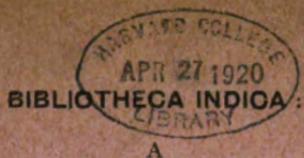
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...

5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

1-2-99.

Books are supplied by V.-P. P.

Ind. L 212,143

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1320.

भाट्टादीपिका । BHATTADIPIKA

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA PRAMATHANATH TARKABHUSHAN
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOL. II.

FASCICULUS II.

PRINTED BY G. C. NEOGI,
AT THE NABABIBHAKAR PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
1, PARK STREET.

CALCUTTA:

1912.

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

The pagination of Vol. II, fasc. II, of the Bhattacharji's edition is incorrect. As Vol. II, fasc. I, of the work ends with page 96, the pages of Vol. II, fasc. II, should have been from page 97 onwards, instead of from page 1.

S. C. V.

जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छब्दत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्केन, ततो दोक्षणौयथा यस्म
इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारम्भणौयाकरणापत्तिः,
तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दीक्षणीया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दोक्षणौयात्वावच्छब्दोहेऽस्य-

5

et ad ipsius tuba sentit se M. et M. ad T. se non nisi se p[ro]p[ter]e
suo comp[ar]atores. Hoc sicut nunc atque etiam M. ad T. se
veretur quod ait. Et ad ipsius tuba sentit se M. et M. ad T. se non nisi se p[ro]p[ter]e
suo comp[ar]atores. Hoc sicut nunc atque etiam M. ad T. se non nisi se p[ro]p[ter]e

7. 23. 2.

भाद्रदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

केच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणाथं यस्मिन् पदार्थे
संकल्पः दिरुपे कृते दशपूर्णमासौ आरब्धौ इति व्यवहारः तत्पदार्थ-
प्रहृत्तरैव उहेश्वतावच्छेदकाकोटिप्रविशस्य आवश्यकत्वे ततएव
उक्तस्थलेऽपि वारणसिद्धेः तत्तदग्नित्वादेहेश्वतावच्छेदकत्ववार-
णाथमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्युत-
पत्त्वनुरोधेन सुतरा ।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणेवारभक्त्वात् न हितीयादि-
प्रयोगेऽन्वारभवौया ।

ननु एवं “साङ्गेन च्योतिष्ठोमेन यज्ञे” इत्येवंविधसंकल्पविष-
यकप्रहृते दर्मच्छणोयात्वावच्छिन्नोहेश्वकप्रहृत्तित्वे ततः पूर्वमन्वारभ-
वौयापत्तिः । यदि तु उहेश्वतायास्त्रव साङ्गच्योतिष्ठोमो मे
जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टप्रहृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रहृत्तित्वमित्याशङ्केत, ततो दोषवौयया यज्ञ-
इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारभवौयाकरणापत्तिः,
तस्य निरक्तप्रहृत्तिविषयत्वात् अवान्तरसंकल्पविषयप्रहृत्तेर्दर्मच्छवौया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दोषणौयात्वावच्छिन्नोहेश्व-

कत्वात् । एवं राजसूयगतेष्टिपशुयागेष्वपि अन्वारभणीयापत्तिरिति चेत्—

न, दोक्षणोया जायतामित्याकारेच्छानुतपत्तावपि साङ्गज्ञोतिष्ठोमो जायतामित्याकारकसाङ्गत्वज्ञोतिष्ठोमत्प्रकारकेच्छात् एव दोक्षणीयया यज्ञ इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रहृत्तेः सम्भवेन तादृशसंकल्परूपाध्यवसायस्य दोक्षणोयात्वाद्यवच्छिन्नोहे श्यकप्रहृत्तिविषयत्वाभावेन हारलोपादेव दोक्षणोयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ च अन्वारभणीयाभावस्य दशमे वशमाणत्वात् ।

एवं सोमो मे जायतामित्याद्याकारकेच्छात् एव सोमाद्यसम्भवे वेश्वानरैष्यादौ प्रहृत्तिसम्भवात् वेश्वानरेष्या यज्ञ इति संकल्पस्याऽपि वेश्वानरेष्टिवावच्छिन्नोहे श्यकप्रहृत्तिविषयत्वाभावेन हारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारभणीया इति द्रष्टव्यं ।

दर्शपूर्णमासत्वं तु साङ्गौ दर्शपूर्णमासौ जायतामित्याकारकेच्छायां प्रकारत्वाद् भवत्युहे श्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं इति विशेषः । अतः सिद्धं अन्वारभणीयाया उक्तविधारभाङ्गत्वात् विक्षतावूहः । द्वितौयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारभे क्रियमाणाऽन्वारभणीया सर्वप्रयोगाद्यासुपकरोति । न चारप्रस्त्रमान इति अद्यतनवाचिलृटप्रत्ययप्रयोगात् प्रधानदिनकञ्च्यतावगतेः कथं सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिलृटोद्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा भविष्यत्यनद्यतने लृट इति अत्र भविष्यतौति लृटप्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रथम-

प्रयोगारथे इतैव सर्वेषामुपकारिका इत्युक्तम् । तत् अन्वारथ-
चोयाजन्यस्य उपकारस्य यावज्जीवं सत्त्वे विज्ञतिष्पि प्रसङ्गात् उप-
कारकत्वापत्तेरसत्त्वे हितोयादिप्रयोगेऽयनुपकारकत्वानापत्तेऽपि-
च्छितम् । ६ । १ १० ।

अर्थाभिधान ॥ एवं तावदुपोहातमुखेन उहविषयशिन्तिः
इदानीं साक्षादेव तद्विषयशिन्तिः । तत्र फलदेवतयोऽस्य इत्यच
शक्त्याऽपूर्वसाधनौभूतदेवताप्रकाशकमन्वपदानां विज्ञतौ तत्स्वाना-
पद्वदेवताद्यन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनाथं पदान्तरोऽस्य इत्युक्तं । तत्त्व-
यन्वपदानां न शक्त्या अपूर्वसाधनौभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं,
अपि तु लक्षण्या, शक्त्यार्थस्यैव वा अट्टार्थमन्वस्तुत्यं वा उपादानं
तत्र असमवेतार्थकत्वात् विज्ञतावपि अुतपदैरेव तत्प्रयोजनोप-
पत्तेनोऽहः ।

समवेतार्थत्वस्य अट्टाहारकसम्बन्धेन स्वशक्त्यार्थस्याऽपूर्वसाधनौ-
भूतसम्बन्धित्वं । अस्मि चेदं देवस्तत्वेति मन्त्रे, अग्निनिर्वाप-
पदयोः । अग्निनिर्वापयोऽस्माद्विशयागगतद्रव्यसम्बन्धित्वात् । जय-
स्तोवशक्त्यादिमन्वपदानात्मा स्वशक्त्यार्थस्य अट्टहारा ताद्विशयाग-
सम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-
र्थत्वम् । न हि देवसवित्रश्चिपूषशब्दानां प्रकृतयागोयदेवताप्रति-
पादकत्वं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मान्ववर्णिकदेवता-
कल्पनानुपपत्तेः । न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं तथात्वे गम्यमान-
निर्वापेकावाक्यताभङ्गापत्तेः । न च त्वा जुष्टं निर्वपामि इत्येतत्
पदानुक्रमेण देवस्य सवितुः प्रसवे त्वाजुष्टं निर्वपामि, अश्विनो-

र्वाहुभ्यां त्वा जुष्टं निर्ब्वपामि, पूर्णो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्ब्वपामि,
अग्नये त्वा जुष्टं निर्ब्वपामि इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गौकारिष्य निर्ब्वपामि
पदैकवाक्यतोपपत्तेः चतुर्थस्य आग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां व्रयाशां
मन्त्राणां उपांशुयाजदेवताकल्पकत्वोपपत्तिरितिवाच्च, अनुष्ठु-
वाक्यभेदाङ्गौकारस्येव दोषत्वात् । षष्ठ्यन्तपदानां प्रसववाहुहस्त-
पदैरनितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अतएव एतत्कल्पदेवतानामन्यत्रनिवेशासम्भवेऽपि यागान्तर-
कल्पकत्वमित्याशङ्काऽपि प्रतुरक्षा, तथात्वे तद्यागान्तरस्याऽग्नेयादि-
यागाङ्गल्पापत्तेः विज्ञातावृहप्रसक्तेश्च ।

एतेन या मूले सविवादिपदानां अग्न्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गौ-
क्षात्य समवेतार्थत्वशङ्का क्षता, सा आद्येन शक्यसम्भवेन अग्न्यादि-
परत्वे तेनैव शक्यसम्भवेनैव देवतापरत्वस्यापुरपपत्तौ ऊहाप्रसक्ते-
रूपेच्छिता । अतएव समवेतार्थत्वे शक्यार्थस्य इति विशेषणं । अस्तु
वा शक्यपदं हृत्तिप्रतिपाद्यपरं तथापि समवेतार्थत्वे उक्तुरुक्तवा ऊह-
रूप फलाप्रसक्तेरैव इयं शङ्का उपेच्छिता ।

तस्मात् कथमपि समवेतार्थत्वासम्भवात् देवस्य त्वादिपदानां यः
शङ्कोऽर्थस्तद्विशिष्टप्रकाशनमेव देवस्य त्वेत्यादिसक्लमन्त्रप्रयोजनं ।
तत्र यैषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसम्भव स्त्रात्प्रकाशनस्य दृष्टमेव
प्रयोजनं, यैषां तु तदसम्भवः तत्प्रकाशनस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं
कल्पय । अतएव तादृशपदानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आहार्य-
सम्भवेन एव इति ध्येयम् ।

तदिह निर्बापपदस्य तावद् दृष्टमेव पृथक्कारणं प्रयोजनं ।

अन्ये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया, स्वातन्त्र्येण च । शुष्टुपदस्य तु वक्षते । तदन्येषान्तु अदृष्टार्थत्वमिति ।

केवितु देवस्तत्वादिपदेनिर्वापस्तुतिलंकृण्या प्रतिपाद्यते । सा च अनुष्ठानकाले निर्वापप्ररोचितुर्दृष्टार्थेव । तथा चाऽस्तु सर्वेषां देवस्तत्वादिपदानि असमवेतार्थानि नोहितव्यानि । यत्तु भाष्यकारेण यद्गौखा अस्त्रिशब्दं आधाने अश्वदानकरणात् दम्यतिपरः पूषशब्दस्य पोषकत्वात् यजमानपरः । अधर्घ्युवाङ्महस्योऽस्य तदैयत्वं परिक्रीतत्वात्, एवं सविताऽपि लक्षण्या यजमानः तस्य प्रसवेऽनुज्ञायामित्यर्थाङ्गोकारेण निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं । तदेदे आरोपकपुरुषाभावात् अन्यत्र आहार्यारोपाभावस्येव इहापि आरोपाभावमभिप्रेत्य । अन्यदातु अधर्घ्योः स्वात्मनिष्ठेन आहार्यारोपेण वेशिष्यं सम्याद्य स्वकर्तृकां निर्वापं प्रकाशयितुं लौकिकवाक्यप्रयोगवत् वेदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोच्यते, तदा अप्रयुक्तज्ञकणायां प्रमाणाभावात् अधर्घ्युवाङ्महस्ययजमानाव्यतम-ग्रहणे नियामकाभावात् पूर्वोक्तपक्षाश्रयणमेव युक्तं ।

किञ्चैवं सर्वे देवसविच्छिपूषशब्देषु बहुवचनोऽहः प्रमत्यते । न च यस्तपतिष्ठिवदेव पदार्थत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं— अस्त्रिपूषपदयोः * तथा सम्बवेऽपि यजमानानुज्ञायाः परकीयद्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहारार्थत्वमदृष्टार्थत्वादुदौचीनमस्वपदो निधनावित्यादाविव देवसविष्टपदयोरुहस्य अनिवार्यत्वात् ।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गोकारेण तस्य सम-

* अस्त्रिपूषवादे इति पाठाल्लंग ।

वेतार्थत्वात् । “महारावे हर्वीषि निवेपेत्” इत्यादिविज्ञातौ अप-
सवे इत्युहापत्तिः । अमावास्यायां च प्रागुदयाचिर्बायपलोपापत्तिः—
इति वाच्यं प्रसवे जाते जनिष्यमाणे वा इत्यर्थाङ्गैकारेण वाचका-
भावात् । सूर्योदयकालौनत्यप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो
न देवस्य त्वेत्यादिपदेषुह इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे “अमये जुषं निर्बंपामौ” त्वच
अग्निशब्दः समवेतार्थको न वा इति चिन्तायां यद्यपि अग्निर्यागि
समवेतस्यायपि सम्प्रदानत्वेन अतस्य निर्बाप्ये यागार्थतिरिक्तेऽननु-
यात् तादर्थं चतुर्थोमङ्गैकात्म जुषपदार्थेऽनुयो वाचः । तत्र च
जुषीप्रीतिसेवनयोरिति अत्या जुषशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरन्विता
सेवितं यथा भवति तथा निर्बंपामौत्यर्थाङ्गैकारेण जुषशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गैकात्म निर्बापफलप्रकाशनेन इतरदेवत्यहवि-
र्विवेकासम्पत्यर्थंतया निर्बाप्ये देवतासंयोगस्य समवेतार्थत्वमितरथा
कस्यै देवताये निरूपमिति निर्णयानापत्तेः ।

वस्तस्तु तादर्थं चतुर्थंपि इयं प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्
क्रियान्वयिन्द्रेव । अग्न्यर्थत्वस्य निर्बापस्य विध्वनुरोधात् तदु-
हेश्वकत्यागसाधनौभूतद्रव्यसंस्कारकत्वसम्बन्धेन इति न देवतार्थत्वा-
पत्तिः । जुषपदं तु पूर्ववदेव क्रियाविशेषणं । भविष्यदर्थं वा
क्त्वप्रत्ययो लाक्षणिकः । अग्नेस्तु तेन पाण्डिक एवान्वयः । देवता-
सम्बन्धकीर्तनप्रयोजनं तु निर्बाप्ये पूर्ववदेव इति समवेतार्थत्वं ।

अस्तु वा इयं सम्प्रदानचतुर्थो अपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वेक-
देशपरा । तथापि देवताया अहश्च इव निर्बापेऽप्यन्वयो निरूपत्त-

प्रयोजनार्थं न विश्वधते । जुष्टपदं पूर्ववत् । सर्वदा अभिपदे
समवेतार्थत्वादृहः ।

। एवं वा । दर्शपूर्णमासयो “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति
मन्त्रः अतः । “स च धान्यमसि इति दृष्टिं तण्डुलानधिवपति” इति
वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तच धान्यशब्दः सतुषदव्यवचन-
स्तण्डुलावस्थायां प्रयुक्त्यमानः धान्यत्वारोपेण स्तुत्यर्थः सविचादिपद-
वदेव असमवेतार्थं इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

शालयो भुज्यन्ते इति विकार्येऽपि प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात्
प्रयुक्त्यलक्षणोपलक्षणोपपत्तेः—असिपदाच्चिसतण्डुलरूपकर्तृसामानाधि-
करस्याच्च लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन् समवेतार्थक एव ।

नन्देवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-
हप्रसत्तिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलत्वारकत्वात् विकृतौ मांस-
स्त्रारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथस्त्रिदूहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-
पदबाधेन मांसपदप्रकैपरूपसिद्धान्तानापत्तिः । यथैव हि प्रकृतौ
अभिपदेन शत्या अपूर्वसाधनौभूतं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-
शुत्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अभिदैवत्यायां शत्या अभिपदे
नेव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः, सत्यां गतौ
प्राकृतवृत्तितद्वयोर्धि प्रमाणाभावात् । अपि तु अन्यदेव-
तायामेव सः । तच शत्या अभिपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः । प्रकृतौ
वृत्तिविवक्षासत्यात् विकृतौ च वृत्तेर्व्यपारत्वेन तमुखेनैव अभि-
रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षणयापि नाऽभिपदेन तत्प्रकाशनम् । अत-
स्त्र व प्राकृतशक्तिनिर्बाहार्थं सूर्यादिपदान्तरप्रक्षेपेऽव शरणं । न

त्वमिदैवत्यायां विकृतौ । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकातिभूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यकल्पित शुत्या मन्त्रविनियोगाद्विज्ञाता-वपि मांसे उपकारपृष्ठभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तदबाधाय धान्यपदेनेव मांसप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

सत्यं । प्राक्ततप्रकाशरूपोपकारपृष्ठभावेन प्राक्ततवृत्तिरूप-व्याघारातिदेशः तत्पृष्ठभावेन च अनशादिपदरूपपदार्थीतिदेशः । इतरथा छत्वनतिदेशे प्रकाशनपृष्ठभावेनातिदिष्टपदस्य विज्ञातौ लक्षण्यापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् । तथापि प्राक्ततपदनिष्ठप्राक्ततवृत्तिरेव विज्ञातावतिदिष्टते । न तु वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौर्यप्राक्ततपदस्येव प्राक्ततवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सूर्य-प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेपः । अतस्य धान्यप्रकातिकत्वरूपशक्त्यसम्बन्धरूपायाः प्राक्ततलक्षणावृत्ते-मांसे बाधे सम्बन्धन्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावाद् धान्य-पदस्य बाधावश्यभावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरा-नुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः ।

अतएव न प्रक्ततिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि । शत्रुपदप्रक्षेपसम्भवे अप्राक्ततलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्याव्यतात् ।

अतः “शाकानां अयनेतरसमयाः सवनौयाः पुरोडाशा भवन्ति” इत्यच मांसे अधिवापे क्रियमाणे “मांसमसि” इत्युहितव्यं । इदं च क्षत्वाचिन्तया । तृतीये सवनौयोहेशेन इविष्टेनेव इतरसविधानस्यापि स्थापितत्वात् ।

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अर्थलोपेन तचाऽधिवापस्य चरौ इव
बाधितत्वाच्च । विश्वरेण चेतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्वक-
सुपपादितं “हितीये धर्ममात्रे तु कर्म स्वा” दित्यत्र कौस्तुभे ॥१॥१॥

चोदिते तु ॥ दर्शपूर्णमासयोरिङ्गानिगदे श्रुतं “देव्या अधर्येव
उपद्धता उपद्धता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्द्धनुप-
भूते द्यावापृथिवौ” त्यादि । तत्र सत्रे यज्ञपतिशश्वो बहुवचनात्-
त्वेनोहितव्यो न वा इति चिन्तायां । न तावदसमेतार्थत्वादनूहः ।
यज्ञपतेष्टद्वृद्धेभ्य मनुष्यरूपाधर्युपदवाच्यकृत्विक्कर्तृकायाः कर्मणि
समवेतत्वात् । नचाऽस्येलोपाह्वनवाचकपदैकवाक्यतया तदर्थ-
त्वावगमात् यज्ञपतिहर्षप्रकाशनाथत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे
परार्थत्वादनूहः । लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य “स्योन त” इतिवद्बाधेन
यज्ञपतिहर्षरथत्वोपपत्तेः ।

न च “समो हैवविधानि उपाचरतो” ति विधाय * “अथ प्रदद्यते
इला उपद्धता उपद्धता इला उपाऽस्मा इलाह्यतामिलोपद्धता इत्याह”
इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतोक्त्यहणेन क्षत्स्त्रस्य निगदस्य इडोपाह्वाने
विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्येव वा बाध
इति वाच्यं । ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्येव विनियोगोपपत्तौ
प्रतोक्त्यहणे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा विनियोगात्मरक्त्यनागौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनेव प्रतोक्त-
्यहणेन समस्तविनियोगकल्पनं । अतएव “स्यानं ते” इत्यादौ

* भाष्ये तु “सयो हैवं विद्वान् इडया चरती” त्यभिधाय—“अथ प्रतिपदते इडोपद्धता
उपद्धतेष्टोपाक्षा इडाह्यामि इडोपद्धता इत्याह” इत्येवं पाठी दृश्यते ।

प्रत्य च विनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगहयकल्पनेऽपि
न चतिः ।

किञ्च “ये च यज्ञपतिं वर्षान्” इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यज्ञपति-
हृषिकत्तुं चां मनुष्यरूप-कृतिजां उपहानकर्मलं प्रतीयते । अतो
यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्तेऽपहानशेषता । अतएव “स्वोनन्ते”
इत्यचाऽपि यदि पूर्वार्थे यच्छब्दः स्यात् तदास्या देव तचैकवाक्यता,
नत्वेतद्यत्तीत्यतो मन्त्रभेदोऽङ्गोऽतः । प्रक्षते तु यच्छब्दसङ्गावादि-
डोपहानशेषतेव । तथापि प्रथनशेषभूतस्याऽपि “उक्ते ते यज्ञपतिः
प्रयता”मिति मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि
तदात्मोपपत्तेः सदे तद्देव ऊहोपपत्तिः । न हि प्रोत्साहनार्थेषु
“आशुर्दौऽम्बेऽस्य आयुर्मे देहौ”त्वादिषु सदे नोहः चाहृत्तिर्वा । अतच
यद्यपि नेदं प्रथनफलं । तथापि आनुषङ्गिकप्रोत्साहनमाचेषोऽव-
दिशाऽपौडोपहानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्-
साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकलेव । वस्तुतस्यु प्रहरणाङ्गभूतस्याऽपि
प्रस्तरप्रतिपादकपदेकवाक्यतापनस्याऽपि “आयुराशास्त्र” इत्यादे:
प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा सदे ऊहः प्रत्युदाइरणस्त्रे वस्तते,
तथेहाऽपि इडोपहानाङ्गस्याऽपि इडोपहानपदेकवाक्यतापनस्याऽपि
इडोपहानफलप्रतिपादकत्वाद् युक्त एव सदे ऊहः । न हि द्वतीया-
निहिंष्टएव मान्त्रवर्णिकफलं नाऽन्यच इति नियमे प्रमाणमस्ति,
स्यानादिविनियुक्तस्याऽपि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वत् फलकल्पकत्वेऽपि
वाधकाभावात् । न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यद इडोपहानादे
रिङ्गासंस्कारार्थत्वेन छतार्थता । तच विना द्वतीयां न फलकल्पकत्व-

मिति वाच्यं, द्रृतीयाखलेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तुरप्रतिपादकतया सूक्ष्माकामातिपदिकबलेन मान्वर्णिकदेवतामाचकल्पनेन वा द्रृतीयावगतकरणत्वनिर्बाहोपपत्तौ “इटं शावा” इत्यादि * पदानामिति आयुरादिपदानामपि स्थावकत्वेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् “ममाम्ने वर्ज्ञ इति पूर्वमन्मिं परिष्ठङ्गातो”ति इतिकरणविनियुक्तस्त्वले फलकल्पकत्ववदिङ्गोपद्धानेऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेभ्यः । नचैवमध्येवमादित्यस्त्वे सर्ववेव यज्ञपतेषुहेष्यत्वात् तद्विशेषज्ञस्य एकत्वादेवंसुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनान्हत्यात् सर्वयज्ञपत्तौनाच्च “अहं सम्मार्श्टि” इतिवत् प्रातिपदिकेनेवोपपत्तेः प्रकृतौ साधुत्वार्थकवचनस्य कथं विज्ञातवृह इति वाच्यं, प्रकृतावविहितस्यार्थधिकार्यकत्वस्योपकारत्वमाचेष तावत् सङ्घावात् तावतैकवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अतस्य विकृतौ तद्वाहुत्वप्रकाशनार्थं सिद्धत्वेवोह इति प्राप्ते—

न तावद् यज्ञपतिहृषिकृपाङ्गानफलं इडाभक्षणाङ्गत्वेन प्रकृतावस्थस्तः फलानपेत्यत्वात् । एवं सत्यपि यदि द्रृतीयया इतिकरणेन वा क्रियां प्रति विनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकलस्य प्रकाशनहारणैव इति प्रथमतस्यावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव । तदसच्च वे तत्सम्बन्धिप्रस्तुरादिप्रकाशकत्वं तस्याऽप्यसच्च वे मन्त्रप्रकाशस्याऽनपेत्यत्स्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पनं इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य चृतकरणत्वानिर्बाहात् तत्र च विनिगमनाविरहाद्यवैव सूक्ष्माकप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यत्र तु

* क्रियित इति पदानामिति पाठः ।

सर्वथा असभवस्त्रव “इदं यावा” इत्यादौ अगत्या स्थावकत्वमिष्टमेव। अनयैव च दिशा “ममाम्” इत्यादौ वर्चःप्रभृतौनामपि फलत्वं बोध्यं। तचाऽपौत्रिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात्। अतएव कौस्तुभोक्तारीत्येव यज्ञ प्रथनमन्नादौ न इतिकरणेन विनियोगः अपि तु लिङ्गादेव सः। तच “प्रथस्ये” तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजनवस्त्रामेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्‌साहनस्थावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ न प्रथनफलकत्यकत्वं लिङ्गेन एकदेशेऽपि प्रयोजनस्थामे सकलस्य प्रयोजनवस्त्रोपपत्तेरिति मौमासकमर्थादा। तदाऽपि तु लिङ्गवशात् फलकत्यकत्वाङ्गीकारे नाऽतौव काचिदनुपपत्तिः। परन्तु तदक्रियाजन्मत्वं फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्नादौ, प्रह्लादे तु प्रथनस्य तावचेतिकरणेन क्रियायां विनियोगः। “अथ प्रपद्यते इत्याहे” त्यादिना मन्मोक्षारणस्यैव इडाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः। सर्वथा न उपह्लानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं यत्फलं यज्ञपतिष्ठिर्भवेत् यावापृष्ठिव्याद्युपह्लानप्रकाशनस्येवोक्तविधमनुष्ठोपह्लानप्रकाशनस्यैव अष्टार्थत्वात्। वस्तुतस्य सत्यपुण्यपह्लानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं यज्ञपतिष्ठिर्भवेत् भवेत् प्रतीयते। येन मान्ववर्णिकफलकत्यना शङ्खेन्द्रेत्। न हि इडाभक्षणार्थं यज्ञपतिष्ठिर्कर्त्तुं मनुष्ठोपह्लानमात्रेण यज्ञपतिष्ठिर्जायते इतिशब्दस्थारस्यात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते ये यज्ञपतिष्ठिर्भवेत् कर्त्तुं समर्था ह्ये उपह्लाने इति हि तदर्थः। न च यद्यत्कर्त्तुं समर्थं तदाह्लाने तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य फलप्रतिपादकत्वं अतएव न प्रोत्‌साहनार्थत्वमपि हृषिगतस्यनिष्ठत्वानमन्तरेण प्रोत्‌साहनानुपपत्तेः। अतोऽत्र यज्ञपतिष्ठिर्भवेत् उपह्लान-

विशेषत्वेनोपात्तायाः परायत्वात् अदृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेन अदृष्टा-
र्थत्वाच्च सच्चे प्रक्षताप्रक्षतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमाचेण च तद-
दृष्टोपत्तेरनुहः । यज्ञाऽपि यजमानः न स्त्रूपेणोपयुच्यते परन्तु गुण-
भूतो यथौदुख्यरौसम्मानादिषु । तत्राऽपि आग्नेयौन्यायात् प्रक्षत-
यज्ञेणुपि एकस्येव यज्ञं न सर्वेषां यजमानसंस्कारकत्वाभावात् । तत्र
का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपताविति । अतएव यत्र
यजमानस्य मान्ववर्णिकायुरादिफलभीकृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्ष्म
वाकादौ “आशास्ते यं यजमान” इत्यादौ, यज्ञ वा प्रोत्साहनार्थत्वेन
यजमाननिष्ठश्चाजननात् तस्य प्राधान्यं यथा “आशुर्दी अग्ने उह ते
यज्ञपतिः प्रथता”मित्यादौ, तच्च उभयत्रापि सच्चे ऊहः । तदिदमुक्तं
“विकारस्तप्रधाने स्या”दिति प्रत्युदाहरणस्त्रेण । ८ । १ १३ ।

असंयोगात् । ज्योतिष्ठोमेऽस्ति सुब्रह्मस्यानिगदः “इन्द्र आगच्छ
हरिव आगच्छ” इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः । इन्द्रदेवत्यस्य यागाभ्यासो
दशभिस्यमस्ते: सहशुक्रामन्त्यग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनसुखीयसंचकः ।
तत्पात्राङ्गमेव तु सुब्रह्मस्यानिगदो, लिङ्गात् । न तु अन्यदेवताभ्या-
साङ्गं “ब्रोहीषां भेद” इतिवत् । अग्निष्ठुदयागे च “आग्नेया यज्ञा
भवति” इति वचनात् प्राकृतग्रहौयदेवताबाधेन अग्निदेवता-
विधानात् सवनसुखीयेऽपि अग्निर्देवता । ततस्य तदङ्गभूतः सुब्र-
ह्मस्यां यामिन्द्रपदस्यानेऽग्निपदप्रक्षेपेण ऊह्यत एव । न चैव न्यायादेव
ऊह्यसिद्धौ “आग्नेयो सुब्रह्मस्या” इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । प्रक्षतौ
सवनसुखीयवत् सवनीयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिवहिर्न्यायेन
सुब्रह्मस्यानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसङ्गौ विक्षतावपि तदर्थत्वं भेदेन

अभेदेन वाऽनुहितसुब्रह्मस्यानिगदयाठप्रसङ्गेराम्बेद्येव सुब्रह्मस्या
कार्या इत्येतत्फलकात्वाङ्गीकारेण वचनसार्थकात् । अतएवैतद्वचन-
रूपतात् पर्यगाहकानुरोधेन प्रकाशावपि न सवनीयहविरर्थत्वं । अपि
तु सवनमुखीयशुक्रामन्विप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मस्यानिगदस्तेत्पि
परं ध्येयं ।

केचित् तु सवनमुखीये चमसैरेव होम इन्द्रदेवताकाः न
तद्राम्बिष्टुत्यमिदेवताकत्वं अहेत्वेव तद्विधानात् अतच न्यायेन
अप्राप्त एव सुब्रह्मस्योऽहः । वचनेन तु अमिदेवत्यथहयागा-
भ्यासाङ्गतया आम्लेयो सुब्रह्मस्या सवनमुखीयादाच्छिद्य विधीयत
इत्याहुः । तत्र । सवनमुखीयहोमस्याऽपि शुक्रामन्विप्रहकरणकत्वेन
सकलयाच्छिकप्रसिद्धात् । वचनेन अमिदेवत्यथहयागभासे
चौपदेशिकसुब्रह्मस्याविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकैन्द्र-
सुब्रह्मस्याबाधे प्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मस्यायासाच्च चौपदेशिकत्वे
जहाननूहविचारस्य असङ्गतत्वापत्तेच्च अतोऽस्मद्दुष्टप्रकार एव
श्रेयान् । इदं तु चित्कृते । किमिन्द्रपद इव हरिवदादिपदेऽपूर्वहो
भवति उत नेति । तत्र देवताविग्रहादिवदेव मन्त्रार्थवादेतिहास-
पुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपि इन्द्रे समवेतत्वादमिष्टुति
अमिगुणप्रकाशनार्थं रोहितादिपदानामूह इति प्राप्ते—

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात्
हरिवदादिपदानां असमवेतार्थकत्वेन आहार्यरोपेणेन्द्रसुतिवदमि-
ष्टुतेरपुण्यपत्तेनोऽहः । तदेतदेवताधिकरणस्य प्रयोजनमाचकाय-
नार्थं प्रयोजनमपि चेदमूहसृत्यभावंकृत्वाचित्तया । यदा तु चक्षुदोग-

स्त्रे “अनिष्टुति अग्न आगच्छ रोहिताश्चो द्वृहङ्गानो धूमकेतो जात-
वेदोविचर्षण” इति उहितस्येव पाठः समाध्यातस्तदास्याः सृतिमूलकत्वावस्थाचा-
वात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासौकरण्याद्वृहितपाठ एव युक्तः ।
तदा च मन्त्रान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकारणं द्रष्टव्यम् ।
अतएव यद्वै न्यायोपन्नासपूर्विका सृतिस्त्रवैव सृतिमूलत्वे न्यायो-
पन्नासवैयर्थ्यापत्ते “मीमांसास्त्वसश्चायविरोधे आभासत्वं सृते” रित्युक्तां
कल्पसूत्राधिकारणे । देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्णकान्तरं—

साध्यस्के “चिवत्सः सार्णः सोमक्रायस्त्वा धनतया
विहिते विवत्सेऽतिदेशप्राप्ते “इयं गौद्याया क्रोशामि तस्यं शृतं तस्ये
शरस्त्वस्ये दधि तस्ये मस्तु तस्या आतच्छनं तस्ये नवनौतं तस्ये दृतं
तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्” इत्येकाहायनोमन्त्रे स्त्रौलिङ्गांशे
पुंलिङ्गोऽस्त्रविवाद एव, शृतादिपदेष्वपि किं तस्य शुक्रं तस्य बलं
तस्य युद्धं तस्य जय स्त्रास्य हभारवस्त्रास्य पलायनं तस्य लोला तस्य
भारोऽहनं इत्येवमूहितव्योनेति सन्देहे शृतमत्यादौ च्छनत्यादिव-
वद्धाहाय्यं क्रियापदे यद्यपि अस्त्रौति नाऽध्याहत्तुं शक्षते, एक-
हायन्यवस्थायां शृतादेरभावात्तथापि भविष्यतौत्यध्याहत्तयं । ततस्य
भविष्यत्तायाः समवेतत्वाहिक्रोत्रानमनार्थत्वेन च द्रष्टार्थत्वाच्चिवत्से-
ऽपि विक्रोत्रानतिहेतुचिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्त्तव्य एवोह इति
प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणबन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात्
सञ्चावीत्येव पदं प्रक्षतावध्याहार्थं—गोः स्त्रावकां विक्रोत्रानमनार्थं

वेत्वन्यदेतत् । उभयथापि चिवत् से अविकृतस्यैव प्रयोगादनुहः । शब्दते हि सार्काद्या गौ जंनिष्ठते तस्या जायमानं शृतादि सार्कौय-
मिति व्यपदेष्टुं । तस्मात् सम्भावनाया विज्ञतापि सम्भवादनुह
एव । ६ । १ । १४ ।

लिङ्गविशेष— । ज्योतिष्ठोमे क्रतुपश्वः समान्नाताः । “आम्बेय-
मजमनिष्ठोमे आलभेत ऐन्द्राम्नमुक्थे हितोयमैन्द्रं हृणिं षोडशिनं
द्वृतीयं सारस्तीं मेषोमतिरात्रे चतुर्थोमिति” अत्र तत्त्वसंख्याकात्व-
निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्याबलात् ज्योतिष्ठमाङ्गत्वेन
पश्यागा विधोयन्ते न तु तत्त्वसंख्योहेशेनैव तेषाच्च अनौषोमौया-
हर्मातिदेशो न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं द्वृतीये, अनौषोमौया-
हर्मातिदेशो “अधिगुप्रैषः प्राच्चा अन्नं भरत” इत्यादिः । स क्रतुपश्व-
चतुर्थतिदेशेन प्रासोऽतिरात्रे तत्त्वेण चतुर्थोमित्यं पठनौयः, “प्रैभोऽस्या
अन्नं भरता” दित्युहितव्य एव मेष्वामपौत्रविवादं । यदा तु पश्यनां
समानविधानत्वं तदा मेष्वर्थत्वमस्याऽस्ति नवंति चिक्षते । तत्र
पुंलिङ्गस्य मेष्वसमवेतत्वेऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थं चतुर्थर्थयोः
प्रधानभूतयोर्मत्त्वाः समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधि-
करणन्यायेन निर्देशमाद्यार्थत्वात् ममस्त्वा ममस्त्वा प्रकरणामेष्व-
र्थत्वमप्यविरुद्धं, न च पुंलिङ्गस्य क्वचिहिभक्त्यर्थत्वेऽपि क्वचित् प्राति-
पदिकाश्वर्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकाथं प्रति लिङ्गस्य गुणत्व-
मिति वाचां विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वसमाख्या ।
वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि संख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं
गुणत्वनियामकं विरुद्धत्वात्, अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभव-

बलेन प्रातिपदिकाथ प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकरण-
प्रवृत्त्वनुपपत्तेः मन्त्रस्य मेष्वामपि प्रवृत्तिः । न च पुंलिङ्गस्य पुंपशु
प्रक्षतेऽप्यर्थवस्तेन तदनुरोधेन “ब्रौहीषां मेष” इत्यत्र गुणभूतब्रौहि-
पदानुरोधेनेव इतरमन्त्रस्य सहोचोपपत्तिः “पद्मो संनद्ध” इत्यस्य
एकवचनानुरोधेन एकपद्मोकप्रयोगमात्रविषयत्वाकाल्यनवदस्याऽपि
पुंपशुमात्रविषयत्वाकल्पनात् । अतएव प्रक्षतमन्त्रेऽप्येकवचनानुरोधेन
न देक्षमात्रविषयत्वं । गुणानुरोधेन प्रधानसहोचस्य अन्याभ्यत्वात् ।
इतरथा मेषविषयत्ववत् सर्वपुंपशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः । अतएव
एवंविधेषु सर्वेषु वचनस्य वा लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः । न
च “जात्यास्थायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”मिति सृखा जाति-
मात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन
भवतौत्थर्थिकया बहुस्वयंवेषु जात्यभिप्रायेषैकवचनस्याऽनुशासितत्वा-
देकवचनप्रयोगसम्बन्धेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति
वाच्यं लिङ्गस्याऽपि “सुप्तिणुपग्रहलिङ्गनरात्मा”मित्यनेन चर्त्व-
स्यनुशासितत्वात् “प्रात्मा” इति सर्वनाम उपस्थितव्यक्षिवाचित्वेन
जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेष्व । अस्य सूचस्य भाष्यकारेण प्रत्यास्थातत्वाच्च !
अतो वचनवक्षिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकार्थं गतलिङ्गमात्रोपलक्षणतया
साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्वमन्त्रसहोचानुपर्यंते-
र्युक्तोमेष्वामप्यधिगुः । “ब्रौहीषां मेष” इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थं
प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्षत्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति
वाक्षे पदानि चुतानि तावतां संभूयार्थं प्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तु-
मशक्षत्वाद्यतः एव ब्रौहिप्रयोगमात्रे सहोचः । एतादृशनियमा-

नङ्गोकारे च इष्ट एव पदद्वयराहितमन्त्रप्रयोगः केषाच्चिद्याच्चिकानां । वस्तुतस्तु पुंलिङ्गमपि मेषां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभिप्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् “प्रात्मि पश्व” इत्युपपत्तेः समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दश्वयणात् “प्रात्मा” इतिशब्देन प्रयोगकाले यदपरोक्षतया स्थितं तत् परामर्थव्यं । तदा च व्यक्तिरेव अभिधौयते न स्त्रोद्रव्यं मेषो । अतो न तावत् समवेतमेव मेषां लिङ्गं, नाऽपि असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेषां प्रयोगः स्त्रियां पुंलिङ्गस्य अनुशासनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्षते पुंशूनामपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्य अप्रवृत्तेः । अतएव यद स्त्रोमात्रविषयं पुंलिङ्गं तच्चैव व्यत्ययानुशासना प्रवृत्तिः । न हि “दृष्टानुविधिश्छन्दसौ” तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नाऽपि पुंलिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थं गतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वं । लक्षणायां प्रमाणाभावात् इतरथा बहुतरपदसङ्गोचानुरोधेन एकस्य “ब्रोहीषां” इत्यस्तेव पदस्य प्रक्षतपुरोडाशोयप्रक्षतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः । अतो मन्त्रपदानां असति वचने मुख्यएवार्थं विनियोगान्तदनुरोधेन सङ्गोचोऽपि न युक्ताः । वचने तु “पद्मीसन्नाश्च प्रात्मा अग्निंभरतं” इत्यादौ पवारादेः संस्कार्यत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्तिहृत्येकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणां विनैवोपपत्तेन सकलस्य मन्त्रस्य सङ्गोचः । सम्भवति हि अनेकास्तपि व्यक्तिषु शक्तगुणस्य प्रत्येकव्यक्तितया शक्ता घटा इत्यादौ विशेषणत्वदेकत्वस्य प्रत्येकव्यक्तितया सर्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम् । नद्याच लिङ्गस्य मेषोरूप-

प्रातिपदिकार्थं अहृत्तिवादेकस्य कस्यामपि पद्मरां पश्चौ वा अहृत्तिवमस्ति । नचैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवचनानापश्चौ “बहुषु बहुवचन”मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शास्त्रप्रतीति-विषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं “पशुना यजीत” इत्यादावपि एकवचनस्य प्रत्येकहृत्तिलेनाभ्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधानापत्तिः तद्र गुणानुरोधेन प्रधानाहृत्तरव्याख्यत्वात् प्रथमातिक्रमे-कारणाभावाभानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छिक-द्रव्यान्तरव्याहृत्युपपत्तेः । अतस्य “पद्मीं सज्जा प्रासौ” इत्यादौ एक-वचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्घोचकत्वम् । नचैवं गुण-भूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्घाचाभ्युपगमे “अदितिः पाश्चान्” इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्राति-पदिकादेहत्कर्षोऽपि किं न स्यात् नस्तेकस्मिन् बहुवचनं लक्षणां विना उपपद्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य सङ्घोचेऽपि [प्रकरणाधप्रसङ्गनोत्कर्षं प्रमाणाभावात् सङ्घाचे तु अवर्जनोयत्वान्तरौयकसञ्चिद्वाधेऽपि उत्कर्षं नाम्तरौयकत्वा-भावेन तत्त्वाधस्य अन्यायत्वात् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणा-भावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च । अतः सिद्धं मेष्टामध्निगुप्रैषोऽनङ्गमिति । प्रयोजनं “स्यूलपृष्ठतो”मित्यादौ अध्निगुप्रैषे “प्रासौ” इत्यूहः लिङ्गस्य प्रकृतौ समवेतत्वात् पूर्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वार्थेत्वादत एवोऽहोप-योगोऽपि । स्वोद्रव्यकत्वसाहृश्यामे षोयागमाच्चप्रखतित्वाङ्गोकारे तु अध्निगुप्रैषस्य अपहृत्तिरेव । सिद्धान्ते ज्ञत्वाचिन्तोऽहाटने तु मेष्टा-मप्यूहः प्रागेव दर्शितः । वस्तुतस्तु आश्वलायनेन “पुंवन्मिथुन”

इत्यनेन ज्ञोपुंसमवाये पुंलिङ्गस्वैव विधानात् ज्ञत्वाचिन्तोहाटनेऽपि
अनूहः । सत्यस्यैव तु उभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम् । ६ । १।१६ ।

आचानादन्वत्—मन्मोहप्रसङ्गात् साममन्मोहं विचारयितुं
उपोहातमारभते । ज्ञोतिष्ठोमि अग्निष्ठोमस्तोत्रावान्तरप्रकारसे
मुतं “न गिरागिरेति वृयत् एरं ज्ञत्वा उहेय” इति, तद्र गिरापद-
गोती इरापदे ऊह इति वस्तते । स च इरापदस्य गिरापदस्थाना-
पत्तिं विना नेति साऽपि वस्तते । तदेह सा किं नियता स्थाना-
पत्तिहत अनियता इति चित्तते । तच यद्यपि तावचैरं ज्ञत्वा
उहेयं इत्यच इरापदविशिष्टोहानान्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आरादुप-
कारकत्वादिना विधिः । अग्नीष्ठोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगाना-
पेज्ञया गानान्त रत्वे प्रमाणाभावात् न गिरेति निषेधानुवादानुप-
पत्तेषु । अत एव न गानोहेश्वेन इरापदार्थधिः । तथात्वे इरापदस्य
स्तोमाच्चरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेन
इरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्ये विधीयते
उहेयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः । सम्भवति च
इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थाभिधानात् । यथैव हि
इष्कर्त्तारमितिपदं महाभाष्यकारिण नकारलोपेन निष्कर्त्तारमित्व-
स्यार्थे व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्याऽपि गिरापदार्थं
व्याख्यानं नाऽनुपपत्तं । तत्थ यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्योत्पत्तिः
स्तोत्राङ्गत्वस्य । गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिः क्रमात् स्तोत्राङ्गत्वं
“यज्ञायज्ञीयेन सुवीत” इति सामविध्यन्यथानुपपत्त्वा वा आद्विषम् ।

साक्षो हि ऋगच्चराभिव्यक्तिहारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगच्चराणामपि
तदङ्गत्वसिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक् पदाङ्गतरसाधारण-
मङ्गलत्वमित्यपि दुर्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्यं इरापदं विधौयमानं
तत् कार्यस्य गिरापदौयत्वप्रसिद्धिसुपजोवति उपजोव्यविरोधापत्ते
ने गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु “न तो पश्चौ करोतो” तिवद्विकल्प
एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्य उद्देश्यत्वं च्छतम् । अपि तु निषेधानु-
वादबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यद्यैव तत् कार्यस्य साधन-
साकाङ्गत्वादिरापदस्य च कार्यसाकाङ्गत्वात् कार्यजनकत्वं कल्पते
तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्व-
प्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदौयत्वेन अपि
तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनोभूतविजातोयगुणाभिधानत्वेन तत्-
कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तुतिनिषेधानुवादाभावे तत् कार्यव्यक्तेगिरा-
पदौयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र “यज्ञा-
यज्ञोयं पुच्छे गायती” ति चयने यज्ञायज्ञोयं साम विहितं, तत्र तस्य
दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगच्चराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात्
तत्र चेरापदविधमावेन गिरापदस्यैव आनन्दसिद्धस्य विनियोगात्
सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोम-
स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य “ऐरं कृत्वा
उद्देश्यं “इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तदाध-
कलं तत् कार्यापन्निष्ठेति । यस्त्र तत्त्वरद्वशास्त्रदोपिकयोरुक्तान-
मुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोत्रविषयागानाङ्गत्वे गानसंस्कार्य-

गुणभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्ते रक्तरयोरपि च गानाति
देशे तदङ्गस्त्रोभातिदेशवदतिदेशापत्ते रुपेच्छितं । यदपि कौशिहान-
संस्कार्यं रापदस्य स्त्रोचाङ्गस्त्रया विधिरभिषवसंस्कृतपूतौकानामिव
यागसाधनतया तद्देव च सभवत् प्रामिकस्थाऽपि गानस्य श्रोत्रप्रवृत्त्या
पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तम् । तदपि गान-
वारणेऽपि गिरापदवारणानापत्ते रस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापद-
माचगानवारणे तत्त्विषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया ततएवो-
भयवारणे गानविधिवेयर्थादुपेच्छितम् । तस्यादस्य इरापदमाच-
विधायकत्वं उद्देश्यमिति च स्थानापत्तिप्राप्तानुवाद इत्येव तत्त्वम् ।
६।१।७।

अप्रगाणात्—तदिरापदं अप्रगौतं प्रयोक्तव्यं प्रगौतं वा इति सन्देहे—
ऐरमित्यप्रगौतम्बवणात् अप्रगौतं । यदि त्वयं स्वार्थं तद्वितस्तदा
इराणं कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमाचविधिः स्यष्ट एव । न हि प्रगौते-
रापदादयं तद्वितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गौतिदशायाच्च
वृष्टत्वापत्ते: “तालव्यमायि यद्वृष्ट”मिति च्छन्दोगसूचेण गौतिदशायां
यच्चिमात्रात्मकतया वृष्टतालव्यं तदायिभवतीत्यर्थकेनाऽयोभावविधा-
नात् “आकारादित्वेन वृष्टाच्छ” इति पाणिनिसूचेण छपत्ययोत्पत्ता-
वायौरीयमिति; रूपापत्तेः । अथ स्वार्थतद्विते वैयर्थ्यपत्तेर्विकारार्थं
एवायं तद्वितो विकारस्य इरापदस्य प्रगाणरूपो धर्मो एवेति चेत् ।
तथात्वेऽपि प्रगाणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगाण-
रूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्वितार्थत्वमङ्गीकृत्य-
तद्वितस्थाऽनुवादोपपत्तेः । न च अप्रगौत-इरापदमाचविधाने उद्देश्य

मित्यनुवादानुपर्याप्तिः । तस्य इतां कला अचरान्तरे उद्देश्यमित्येव-
मर्माङ्गीकारेण अनुवादोपर्याप्तिः । न च प्रकारान्तरेण गोतेरप्राप्ता-
वपि गिरापदकार्यापत्त्वा तत्प्राप्तिः गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्र-
साधनत्वाभावेन इतापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात् तद्वैति-
साहारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इतापदप्रसङ्गभावात् । अतएव
जहयन्ते “आइरा इरा चाइदाच्चा सा” इति गानान्नानर्मपि अप्रमाण-
मेव । न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् व्यायस्यैवाऽप्राप्ताख्यं जह-
यन्त्वसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अतः
सश्यायविरोधे अस्य अप्राप्ताख्यमेव । यत्तु तन्मरणादियन्यवशात् अस्य
गोत्यान्नानस्य वेदत्वकथनं तद्वैदिकानामूहयन्ते ऽपाठादनादरणेयं
इति प्राप्ते—

सत्यं इतापदस्यरूपस्यैव विधिर्न तु प्रगाणस्य । तथाऽपि प्रगाणा-
भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्वा गोतेरपि प्राप्तिर्न विहृष्टते ।
तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वे उपयोगस्तथाऽपि
गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वाद्युक्तस्याया
धर्माल्लाभः । यद्यपि न गुणाभिधानस्यरूपार्था धर्माः, तथाऽपि
गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्वस्यैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ च
उपयोगाहर्माणाच्च गोत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्या-
वान्तरपूर्वप्रयुक्तत्वस्य एव दीक्षणोयावाङ्नियमन्यायेन अङ्गीकारा-
श्यनापूर्वसाधनोभूतगिरापदावान्तरकार्यापत्ते अग्निष्टोमस्तोत्रा-
पूर्वसाधनोभूततादृशकार्यजनकेरापदे युक्तौ तद्वैतिप्राप्तिः । माऽस्तु वा
अवान्तरकार्यं भेदमङ्गौकृत्य कार्यापत्तिः । तथाऽपि गिरापदबाधक-

तथा तत्स्थानापत्तिस्त्रावदस्थैव इरापदस्य । अतस्य इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गौतिरूपधर्माकाङ्क्षायां बाधकत्वरूपस्थानापत्त्वा उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किञ्चिद्वाधकमस्ति । आवश्यकस्त्र गौतेष्यनापूर्वसाधनौभूतिगिरापदाङ्गत्वं । वसुतस्य यथैव “यज्ञायज्ञोयं पुरुचं गायतौ” ति वचनेन यज्ञायज्ञोयस्य चयने उपयोगस्तथैव “यज्ञायज्ञोयेन स्तुवौत” इति वचनेन अग्निष्ठोमस्तोत्रेऽपि । अतस्य गौत्यंशस्य यावच्यने स्वाशयगिरापदोपयोगकल्पनाराद दूरस्थचयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्वमेव वाऽग्निष्ठोमस्तोत्राङ्गभूतेरापदहारकत्वकल्पनया स्तोत्रापयोगोऽपौति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेन गिरापदगौतेरिरापदेऽतिदेशः । यद्यपि च अग्निष्ठोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्त्रादुपरिष्ठात्र गिरापदस्त्राऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्ठोमस्त्रोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्कते । तथाऽपि आर्चिकोऽग्निष्ठोत्रयोरवान्तरकार्याभिदादभिदेऽपि वा अप्रगौतस्य एव गिरापदस्यार्चिके पाठाद् गिरापदगौतेर्गिरापदहारा चयनादावेषोपयोगेन अग्निष्ठोमस्त्रोत्र उपयोगाभावात् तत्कार्यापत्तिदेशेन तज्जोतेरि रापदेऽतिदेश ऊहो वा । अपि तु उक्तरोत्या उपदेशेनैव । तत्वं तु “ऐरं क्षत्रा उहो य” मित्रत्र न इरापदाक्षराणि विधौयन्ते । गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात् । अपितु निषेधानुवादबलात् गकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिकलं । अतस्य “गौतेर्गिरापदाक्षासा” इत्येवं विधाय गिरापदवृत्तित्वेन सम्मताया वसुत इराक्षरधर्मत्वाङ्गकारसत्त्वं इव तदसत्त्वेऽपि स्वाशयहृत्तिवाक्षते न गिरापदगौतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो गौते सर्वथा प्रगोतमेव इरापदम् । ६। १। १८ ।

इति श्रौतवृष्टिदेवक्तौ भाष्टीपिकायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नवमाध्यायः ।

द्वितोयपादः ।

। सामानि ॥ रथगतरादिशब्दानां सामादिशब्दानाच्च गौति-
मादवाचित्वं गौतिविशेषत्वादिधर्मवाचित्वं वा सिइमेवोत्तर
विवक्षया स्मार्यते । अत्रवा योऽथमूङ्गोलाम प्रव्यविशेषः सामग्ने
पव्यते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिक्षायाम्—कर्तृस्मरणा
भावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरवाऽपि तुत्त्वादितरथा तस्माऽनैका-
न्तिकलेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानञ्जायपरिपाल-
नस्य च तुत्त्वादूह इति समाख्यायाच्च रूढत्वेनाऽपि नेतुं शक्त्वा-
दितरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्यावसेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे
काठकादिसमाख्याया वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय उहप्रव्य
इति प्राप्ते—

जह वितर्क इति स्मृत्वा तर्कप्रसवत्वरूपयोगीनैव समाख्योपपत्तौ
रूढत्वप्रमाणाभावात् । जहप्रव्ये च योनिप्रत्ये योन्युत्पवस्त्रैव साक्षो
“यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति” इत्वादिना अतिदिष्टस्य
न्यायेन यादृशस्त्रोत्तरादौ पठनोयस्य सौकर्यार्थं पाठादस्याऽपि
वेदत्वे सर्वासां आच्चानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादि-
विभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वेयर्थापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतएव
बलात् पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणभाव
एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता । यद्यपि च तत्र

कर्त्तव्यः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयास्त्रेव । तदाऽपि उत्तरादित्य
न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनाप्रवारः पौरुषेयः । अतएव साध्यायान-
ध्यायादिपरिपालनं जटगादिविषयत्वादन्यथासिद्धं । कर्त्तृस्तरसा-
भावस्ता मूलश्रुतिकाल्यनार्थं मूलश्रुतिकाल्यनाभावादपुण्यपद्धते ।
मन्यादिस्मृतिषु मन्यादिवैशिष्ठेन श्रुतिकाल्यनाय कर्त्तृस्तरसामार्पश्चाकं,
प्रक्षते तु न्यायमूलत्वात्तदभावेऽपि च काश्चित् चक्षति । अतएव
सन्ध्यायविरोधे अस्ति अप्रमाण्यं । नहु अन्यास्मृतिवस्थूलभूतश्रुति-
काल्यनाया न्यायस्वैव चाभासोकरणं । अतएव अप्य सामोहन्याय-
विचारोऽपि सहस्र्यते । १ । २ । १ ।

। कर्त्तव्या ॥ साक्षां किं जट्टवं प्रति प्राधान्यं उत्तरेण इति सन्देहे
सत्यपि क्रमप्रकारसाभ्या जट्टां स्तोवाङ्गत्वेन विश्रियोगे साक्षात्पि
तत एव स्तोवाङ्गत्वोपपत्तेन तावत् परस्परं गुणप्रधानभावः । यदि
तु योग्यतारूपलिङ्गं पुरस्त्रियते ततस्तोवाङ्गत्वं वृग्वद्विषयराचामपि गौति-
कालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साक्षात्पि जटगच्छरा-
भिष्यकालत्वलिङ्गेन जटगत्तता उभयतोपपत्ती “जटचि जट्टुँ साम-
गायति यद्योन्ना गायति तदुत्तरयीर्मायति जटतौषु रक्षत्वं
गायतौ” खादौ सप्तमोश्रुत्या जट्टां सामाङ्गत्वप्रतीतेः । संस्कृताचर-
स्त्रैव गुणाभिधानरूपस्तोवजनकत्वेन विश्रिष्टाचरप्रभिष्यकसाक्षाः
प्रयोजनविरोधितवा अभिष्यकत्वानुपपत्तेषु । अतएव ग्रन्थाज्ञीक-
र्त्तव्यायेन सप्तम्याः प्राधान्ये लक्षणा इत्यपि अपरस्त्वा विषादस्तपत्त्वधि-
करणन्यायेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्त्वा अपहस्तितत्वात् । एव त्वा
स्तोवाङ्गत्या जट्टां शुद्धमुखास्त्रं क्षेत्रा सामाधारत्या पुनः कार्यं ।

क्रिह्णेवं क्रमशः करक्षसह छत्रिक्षेत्रे व साक्षां ऋग्वेदाभिष्ठितवास स्तोत्रोपयोगे “यज्ञायज्ञैयैन सुब्रौत छृष्टं पृष्ठं भवति स्वन्तरं पृष्ठं भवति” इत्यादि स्तोत्रे विनियोगकैव्याणं । अतस वैयर्थ्यं परिज्ञारार्थ-मयि आराधुपकारक्षतवा साक्षः स्तोत्राङ्गस्त्वं । न चैवं करक्षत्वगिर्हेष्वा-नुपपत्तिः आराधुपकारक्षाऽपि हहमतिसवनवदपूर्व्यहारा स्तोत्रो-पक्षारं प्रति करक्षत्वोपयत्तेः । ऋग्वेदान्तु सामाङ्गभूतानामयि पृष्ठगुणा-रक्षाभावित्यागुप्राङ्गिक स्तोत्रोपकारक्षत्वं इत्यपि सुवर्चमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्दक याज्ञिकव्यवहारे प्रगोतमन्वसाध्यगुणाभिधानत्वा-कगते रितरवा आस्तापिक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्च गानविश्विष्टाचरघ्नितिसंझेष्वानज्ञव्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्यवसायात् ताहम्यस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताचरसाध्यत्वेन गानं विना अनुपपत्ते-र्युक्तमेवसान्नः ऋग्वेदाभिष्ठितवारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरण-सह छत्रिक्षेत्रे व चह्यां स्तोत्राङ्गत्वमिव साक्षामयि ऋग्वेदाभिव्यक्तव्याण्यं, अतएव ऋग्वेदाभिष्ठितव्यर्थस्यैव साक्ष चानुषङ्गिकतया ऋग्वेदारत्वस्त्राऽपि प्राप्ते “ऋचि अधूरदं साम गायति” इत्यनुवादः । आवस्त्रवाचास्त्रानुवादक्षत्वं तत्तत्सारांत्रा तत्तह्यगाधारत्वस्त्र पाठादिः चैव प्राप्ते चह्याः सामगतत्वादिलोपि । “यद्योन्मां गायति तदुत्तरयो” उत्तिवाही तु सप्तम्याः प्राप्ताचरत्वस्त्रा ऋग्वेदाभितिदेवागुपपत्तेः न इति अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सञ्चरति । गुरुषानुरोधेन प्राप्तानांहत्तेरव्याख्यात्वात् । “एतां साम दृचे क्रियते” इत्यनेन दृचाधारत्वस्त्र भवत्यते विधानेन ऋग्वेदाभिष्ठितव्यस्त्र विकल्पागुपपत्तेषां । एवं “साम दृचे क्रियते” इत्यनेनैव दृचाधारत्वविधिः पाठादिकां च

विवक्षितऋक् प्रायुपपत्तेय द्योन्यां इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतो
ऋतिदेश एवानेन उत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धार्थं सत्त्वसा
आवश्यको । एतेन ऋचामुक्तावचनैः सामाङ्गल्येऽपि आनुषङ्गिक्षा
अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् यामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्वाहोप-
पत्ते नंसाम्न ऋचं प्रति अङ्गलं इति परास्तं । ऋगङ्गत्वाभावे साम्नो
ऋगत्तरे अतिदेशानुपपत्तेः । अत ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवशेन
साम्नोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वस्त्रमाणो न अनुपपत्तः । ६ । २ । २ ।

। छचे ॥ तत्र सामयोन्यामुत्पदमपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात् छचे
गेवमित्वविवादमेव । तत्राऽपि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात्
प्रतिप्रधानं गुणाहृते व्याख्यत्वात् प्रत्यृचं समापनीयमित्वपि सिद्धमेव ।
तत्राऽपि तदेव आक्षिप्य समाधीयते । “एकं साम छचे क्लियते
स्तोत्रौय”मिति वचने नहि तावद्गुहेशेन सामविधिः तस्य लिङ्गादेव
प्राप्तेः । नाऽपि चित्वविशिष्ट ऋगुहेशेन विशिष्टोहेशे वाक्यभेदात् ।
नाऽपि स्तोत्रौय ऋगुहेशेन चित्वविधिः एकप्रसरभङ्गपत्तेः । तत्तत्
स्तोत्रेषु स्तोमात्मरविधानेन चित्वविधनुपपत्तेश्च । अतएव स्तोत्रो
ह शनापि त्रित्यस्य ऋक् परिच्छेदारा साक्षात्ता विधिः । अस्य ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे समानानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन
स्तोत्रस्य उहेश्यत्वानुपपत्तेश्च । स्तोत्रस्य सामविशेषश्यत्वेनोपादानात्
स्तोत्रौयपदेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेश्च । त्रित्यस्य ऋग्-
विशेषश्यत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोहेशेन विधनुपपत्तेश्च । स्तोत्रोहेशेन
त्रित्यविशिष्ट ऋग्विधानन्तु ऋचां क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात्
पूर्वोक्तादूषणगणापत्तेश्च अनुपपत्तः । अतः सप्तमौबलात् चित्वविशिष्ट

ऋचामिव सामोहेशेन विधिः । उहेशसमर्पकात् स्तोत्रोयपदम् ।
स्तोत्रोयास्थोम्भवताबलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः । सामपदमेव
वा तथाऽस्तु । अवभूताद्यज्ञसामस्तपि च लृत्वाधारविधिरस्तु ।
स्तोत्रपदस्तु उपलक्षणम् । सर्वथा त्रित्वविशिष्टानाऽरुचां साम प्रति
गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानाहस्तेरश्चायत्वात् व्यासत्वं अवयवशो
गेयं । एवस्तु यद्योन्यां इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-
साधारणानुवादस्त्रित्वापेत्तिन ऋग्विशेषसमर्पक इति प्राप्ते—

साधारणतया लृत्वविधौ पाठादेव योनित्तरक् प्राप्तेऽक्षरयोरपि
उत्तरा अन्वयपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति-
सम्भवात् । इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्ते स्तवाऽप्य-
सम्भवापत्ते “र्यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती”त्वस्तु वैयर्थ्यापत्तिः ।
अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तायां योन्यु-
त्तरादिरूपाणां ऋचां स्तोत्रविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि
स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्तौ यद्योन्यामित्यतिदेशेन
योनिसाम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साक्षो ऋग-
व्याख्यानिवाक्यत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गेयम् । एवस्तु “एकं साम लृते क्रियते”
इत्यनेन लृत्वोहेशेन स्तोत्रीयविधानादवभूताद्यज्ञभूतपरिसाक्षां
चयनाद्यज्ञभूतषाड़हिकसाक्षां च नोत्तरास्तु गानम् । अत्र हि
त्रित्वस्य ऋग्विशेषव्युत्पत्ते न विशिष्टोहेशे वाक्यमेदः । यद्योन्या-
मित्यनेन उपसंहारात् स्तोत्रोयस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः ।
वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

रवस्तुकाव्यस्ते प्रमाणानन्दात् तत्त्वं छक्षणाग्रसंक्षेपेण सामः इत्यहे
नोन्नप्रयोजनसामः । चतुर्थं तत्त्वं सामविध्यस्याग्रानुप्रसादः तदात्मक-
योगिमात्रस्तेव विनियोगात् तत्त्वाग्रानुप्रसादभिधानस्तेवाऽकश्चादाह-
नुपयोगः । किञ्चनु द्वचोहेश्वेन सामैकत्वविधिः । सामेति विशिष्ट-
कारकविधानेऽपि सामंकत्वविधेस्त्रातपर्वात् । एकपदं स्तोषीय-
पद्भ्य अनुवाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनस्त । यत्त विज्ञातौ अन्नि-
ष्टुदादौ “आनंयोऽु सुवते” इति प्राक्षतयोन्युत्तरादधेन ऋग्मन्तर-
विधानं । तासां विज्ञातिप्रकारत्ते पाठोऽपि तु दाग्नतयोभ्यो आन-
यनं तत्त्वं तु द्वोमसंस्थागुरोधेनानीतासु ऋग्मु प्राक्षतसामपाठे अन्नि-
यमेव हिचितावत्संस्थाकसाम्नां विनावादिसंस्थाक ऋग्मु पाठ-
प्रसङ्गी लक्ष्य एव एकैकसाम्नां पाठ ऋग्मन्तरेषु माधविनावादिप्रकारे
सामान्तरागम इति । ६ । २ । ३ ।

। तद्भासः ॥ तिरुद्धु प्रत्येकं योगमानं एकं साम समाख्येव नीयं न
विषमासु । व्यूनासु नाने सामैकदेशस्त लोपास्यसंश्चरापत्तेः ।
अधिकपरिमाणासु गाने ऋक्षश्चेष्वे सामदर्शनरूपविनाशापत्तौ तत्त्वं
सामैकदेशस्याहुत्त्वपत्तेः । तत्त्वात् समासु ग्रन्थम् । इदम्
अन्निष्टुदादिविषयमेव । तत्त्वाऽग्रम्यमानानां ऋग्मां सामपूर्विमितः
ऋग्मसामेव आवश्यकम् । न तु अन्यत्र समयोर्विषमस्त्रोर्बाट
उत्तराध्यपठितोत्तरयोग्येनेव ब्राह्मप्रकारस्यादिविनिश्चात्मे त्वागा-
योगात् तत्त्वं सामवैष्णव्यविक्षानुपपत्तेः । ६ । २ । ४ ।

। नैमित्तिकां ॥ - “यद्योऽन्नां गायति तदुत्तरयो” रित्यत्र उत्तराश्वरेन
योन्युत्तरयोदत्तराध्यपठितयोज्योत्तरयोर्धृष्ट्यं उत्तराध्यपठि-

तथोरेव इति सब्देहे उत्तराश्वद्स ग्रहारमुतरे वर्तिवः सादयनि
तूष्णोमुत्तरा होहयतीत्तादौ सम्बन्धिष्वद्वद्वर्णनात् वैत्र योगे: परतः
यठिता सेवोत्तरा । तत्त्व योगिन्द्रिये इवत्तरयोगे: परतः हृष्ट्योगे:
काठात् तस्यां उत्तराश्वद्स मानं उत्तराश्वद्से च उत्तराश्वद्योगे: परतो
“नत्वं वां चक्रो दिव्यो न पश्यिव” इत्यस्याः काठात् तस्याम्नि
विकाल्येन इति प्राप्ते—

हृष्ट्योगेरुत्तराश्वद्योमुत्तरत्वेऽपि उत्तराश्वद्योऽयं उत्तराश्वद्यपठितोत्तरात् वैदिकप्रवो-
गात् असम्बन्धिकतयैव इहः । तत्त्व सम्बन्धिष्वद्स ग्रहितव्यस्मिन्दि-
काव्यानसापेक्षत्वेन विकल्पेन चार्णीप्रस्तापकत्वात् चन्द्रप चन्द्रमि-
श्वद्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिष्वद्य एवायं । तत्त्व उत्तराश्वद्यपठितो-
उत्तराश्वद्यमेव भट्टिख्युपस्तापक इति ताप्तामेव अहम् प्रकारव्यक्तमाभ्यां च
उत्तराश्वद्यपठितानां उत्तराश्वां तस्मै स्वभावाश्वद्यप्रतोर्ददेव
दुर्जम् । ८ । २ । ४ ।

। एवं वा ॥ इदयाहे बहुहृष्टतस्यात्मवद्यह “रेकविंशः षोडशी वैराजं
स्ताम” इत्याक्षातं, अथ प्रकृतिप्राप्तवर्षस्तोवेषु एकविंशस्तोमः
षोडशिसंस्ता पृष्ठसोचे च वैराजं स्ताम इत्यनेकायुषविजिष्टं कर्म-
विहितं तद्र च वैशोकं नाम ब्रह्मस्ताम, “क्षतिजगतोऽु सुवोत” इति
ब्रह्मस्ता छन्दसि सोचे चैशोकं साम विहितं तद्र अतिजगतां
उत्तरपूर्वं उत्तराश्वद्ये च उत्तरे हे हृष्ट्यो तद्र संग्रहपरिहारार्थं
उत्तराश्वद्यपठितयोरपि उत्तरयोर्वाचक्षोमादौ सार्वकलमङ्गौषधम्-
अतिजगत्यावेव हे दाशतयीभ्यः समानौय समाख्येव गानं । न च

आनीतानां अङ्गते प्रमाणाभावः न्यायसहकात्तुचगानविधिरेव नियामकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाधः “अतिजगतौषु सुवौत्” इति अतिजगतोबहुत्वविधिना न्यायस्य उच्चौवनात् । न च प्राप्तस्तोचानुवादेन चैशोकातिजगतोबहुत्वयोर्विधाने वाक्यमेदः अतिदेश-प्रवृत्तेः पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोचविधिग्रप्ततेः । अतएव यद्योन्यामिति सामान्यवचनं सामान्यरविषयमिति प्राप्ते—

वहिः पवमानातिरिक्तस्तोत्रं एकविंश्टस्तोमानुरोधेन ऋग-भ्यासस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्याः सप्तशत्य आहृते बहुत्वस्य प्राप्ततया अनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तराग्रन्थपठितहृष्टीप्रकरणायनुरोधेन न्यायस्वेव बाधात् संशरमपि स्त्रीकृत्य हृष्टत्वोरेव गीयम् । ६। २। ५।

। प्रागाधिकन्तु ॥ योतिष्ठोमे हृष्टद्रथन्तरे सामनो हृष्टत्वोहृष्ट-पत्रे । तयोरुत्तराग्रन्थे एकैकस्य एकैका पञ्चक्षिच्छन्दस्कोत्तरा । तच्चेदं वचनं “नवै हृष्टद्रथन्तरं एकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा हृष्टती ककुभावत्तरे” इति । तत्र किं पञ्चक्षिच्छन्दस्कां उत्तरां परित्यज्य हे हे ककुभौ दाशतयौभ्यः समानेतत्वे उत हृष्टतो योनिं उत्तरां च पञ्चक्षिं प्रथम्य ककुभावत्तरे सम्पादनोये इति चिन्तायामाह—

प्रथमनेन मुख्यककुप्सम्पत्यभावात् अन्वरसाम्यमात्रेण मुख्य-ककुप्सम्पत्य गौणात्मापत्तेः—जघन्योत्तराग्रष्टस्यैवासम्बन्धिशब्दत्वं परित्यज्य लक्षणां योन्युत्तरकाललक्षणां वा अङ्गौकृत्यककुप्तविधिङ्गी-कारात् स्वाभाविकककुभीरेवाऽन्यनम् । एवच मुख्यत्वचगानसम्पत्ति-रपि इति प्राप्ते—

तथाते “पादं पुनरारभते” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुपपदं एव गोषं अङ्गोक्तव्य उत्तरोहेशेन ककुपत्वविधानात्—तथोरेव ग्रन्थेन ककुपत्वसम्यादनम् । एवं वैदिकानां—वार्षत्प्रागाक्षमात्मा उत्तराग्रन्थे पठ्न्ति: पाठव उपपत्रो भवति, द्वचत्वोपपत्ति. सामान्यविधित्वात् तथाऽनुपपत्राऽपि न दुष्टति । प्रथमं च आद्यां छुइतीं सज्जात् पठिला तस्या अख्यपादेन सह द्वितीयाया चर्दं च पठिला तदस्यप्रादेन सह द्वितीयाम्बार्षपठनरूपं बोध्यम् । तेन द्वितीया ककुप् अष्टाविंशत्याक्षरेव । आद्यायाः सप्तविंशत्याक्षरत्वेऽपि अख्यात्मरत्वात् दोषः । ६ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ जोतिष्ठोम एव माध्यन्दिनपवमाने “विच्छन्दा आवापोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसाम्” इति श्रुतं । तदर्थविवरणानि च “गायत्रामहोयवे गायत्रे द्वचे भवतः रौरवयौधाजयेवार्हते द्वचे * भवत औश्नसप्तम्यं विष्टुप्स्त्रियति अब रौरवयौधाजययोः † पूर्वा छुइतो उत्तरा विष्टारपठ्न्ति: समाप्ताता । तर्दद्विशिष्येव वार्हते द्वचे इति वार्षतद्वचान्वानात् उत्तरे हे छुइतोच्छन्दस्के एव समानेतर्ये इति प्राप्ते—

नाऽव रौरवयौधाजयोहेशेन वार्षतविधिः योगेष्टाहस्त्राः प्राप्तत्वात् । नाऽपि द्वचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव । नाऽपि वार्षतद्वचाधिकरणत्वविधिः विशिष्टस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अतएव न विशिष्टोहेशेन सामान्यविधिः । द्वचोहेशेन छुइतोच्छन्दस्त्वविधिः

* द्वते भवत इति पाठान्तरम् ।

† योधाजपयौरिति पाठान्तरम् ।

परं भवेत् । सोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरणेन वा उभयदा सम्भवन् अवच्छेदकावच्छेनाऽप्रोयमाणे—प्रगाथस्मरणसमाप्तोत्तरायाठादिकाधप्रसङ्गापत्तेः तद्नुरोधेन सामानाधिकरणेनैव आश्रौयते ।

एवं वस्तुतस्य प्राप्त्वात् एतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थ-विवरणार्थीनि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम्* । नहोतानि उत्तराख्यसामप्राप्तर्थानि इति केषाच्छिदुत्तं युक्तं तद्योन्यामित्यनेनैतत्प्राप्तेः । सर्वथा सिद्धमत्तापि प्रथमनम् ।

नचेवं वार्हत इतिवचनस्य योनिहृष्टौमस्त्वेनैवोपपत्ती प्रथमने प्रमाणाभावः दृचसम्पत्तिग्रथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः । एवं च अद्वितहृष्टौत्तरायावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षण-पत्तेस्तुतानाश्रितमिति ध्येयम् ।

तद्य आश्र्यां हृष्टौं षट्क्रिंशदक्षरां पठित्वा तदन्त्यपादस्य हिराहृष्ट्या उत्तरायाविष्टारपञ्ज्ञेः चत्वारिंशदक्षराया आश्र्याहर्चन एका हृष्टौ तदन्त्यपादस्य हिराहृष्ट्या हितोयार्हत्वेनाऽपरा इत्येवं रूपं प्रथमनं बोध्यम् । अतएव सर्वत्राऽत्यान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरन्वूनत्वेऽपि न तच्छस्त्रस्त्रिविघातः ।

यत्तु भाष्यकारेण षष्ठिस्तिष्ठुभोमाध्यम्बिनं सवनं इति लिङ्गमपि प्रथमनेवोपपत्तते । तथा हि माध्यम्बिने सवने पञ्चस्त्रोचाचि एकोमाध्यम्बिनः पवमानः पञ्चदशस्त्रोमकः । पञ्चदशानि चत्वारि पृष्ठानि । तत्र पवमाने गायत्रामहोयवसान्नोः षट् गायत्राः रौरव-

* अनुवादकार्ये इत्यवधेयम् इतिपाठान्तरं ।

यौधाजययोः पड्हुहत्यः * औशनसमानः चित्तःचिष्टुभः । ३ होतुः
पृष्ठे पञ्चहृत्योहादश ककुभः । विष्टुतिप्रकारे तदैवाऽन्नानेन दृश्यम्
तावहारं अभ्यासात् । मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्रा ब्राह्मणाश्च
स्वच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश हृत्य एकैकादृचाभ्यासेनं द ।
एवं च पञ्चतत्त्वारिंशहृत्यो मुख्याः पञ्चां गायत्रोणां चतुर्विंशत्यच्चराणां
चिपादानां मध्ये चतुर्णां गायत्रोणां हादशभिरष्टाश्चरैः पाठः
सहिताहादश पूर्वोक्ता चष्टाविंशत्यच्चराः ककुभोहादशष्टचिंशदच्चरा-
त्मिकाः हृत्यो भवन्ति । तदेवं सप्तपञ्चाश्चदहृत्यः ता आक्षां न
षणा गायत्रोणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां हाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रोभि-
रेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाश्चहृत्यः चतुर्खत्वारिंशदच्चरा-
त्मिकाः सप्तपञ्चाश्चत्विष्टुभो भवन्ति एवमायाभिस्तिष्ठभिः चिष्टुभिः
षष्टिचिष्टुभः । तदेतत्त्वां प्रथमेवोपपद्यते । अन्यथा पवमाने
अन्यासां हृतीनां होतुः पृष्ठे च अत्यासां ककुभां दाशतयौभ्यः समा-
नयने षष्टिसंख्यानुपपत्तेः । अत्र हि न त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनमिति
यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यं उपपद्यते बाधात् । अतो च अन्ये
माध्यन्दिनसवनपदेत्रं लक्षणामङ्गोक्तात्य माध्यन्दिनसवनाङ्ग-
भूता—याः सामवेदे समानातासाः षष्टिरित्यर्थावगतेद्युतयोभ्यः
समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

३

तत्त्वाणायाचावश्यकत्वे लाघवाच्चाध्यन्दिनसवनस्तोकोयाशां
एव लक्षणा तत आनातानामपि तत्त्वापपत्तेरुपेक्षितम् । ८ । २ । ३५३

* औशनसमानस्त्रितः चिष्टुभः इति पाठान्तरम् ।

† एवमिति पाठान्तरं ।

एवंवा ॥ “पञ्चक्षन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा”
इत्वेतदिवरसायेत्—“गायत्रसंहिते गायत्रे दृचे भवतः श्वावाश्वान्धो-
गवे आनुष्ठुभे दृचे उच्चिहि सफं पौष्ट्रलं ककुभि कावमन्त्रं जगतोषु”
इत्वेतेतु—श्वावाश्वान्धोगवयोः पूर्वानुष्ठुतुरे गायत्रौ चुते । तत्
किं तास्त्रेव प्रथमनं विनैव च दृचगानं उत प्रथमनेन इति चित्तायाम्
पूर्वव लक्षणं विनैव दृचत्वसामानधिकारस्येन हृष्टौच्छन्दस्त्व-
त्वोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तरायां पाठेन दृचगानानुपपत्तेयुक्तं
प्रथमनं । प्रकृते तु उत्तराद्यस्वाऽपि पाठात् दृचगानोपपत्तेः प्रथमने
प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाथस्मरत्तमास्ययोरेव प्रमाचत्वात्
प्रथमनं । तत्त्वं न पूर्ववद्दिहराहृत्तरा । अपि तु अन्तराम्बुपादस्त्व-
सज्जदाहृस्त्रैव तावतेव दृचस्य अनुष्ठुप्लोपपत्तेः । अष्टाचत्वये हि
पादेन अन्विता गायत्रो हात्रिंशदक्षरा अनुष्ठुव्यभवति । अरव-
वशादपि चैव प्रथमनम् ।

लिङ्गस्य “चतुष्विंशतिजंगत्यसृतौयसवनमेका च ककुव्” इति
प्रथमनेवोपपत्तेते । तथा हि दृतीयसवने स्त्रोच्चयं सप्तदश
आर्भवः पवमानः एकविंशत्त्वं अनिष्टोमस्त्रोवं । आद्ये आद्यसाम्बोः
षड्गायत्रः तास्त्रिस्त्रोजगत्वः अष्टाचत्वारिंशदक्षरात्मिकाः । तत-
सृतौयचतुर्व्यसाम्बोः षड्नुष्ठुभः तास्त्रिस्त्रोजगत्वः । पञ्चमषष्ठ-
साम्बोहृष्णिक्ककुभे हे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सेका जगतो अष्टौ-
उत्तराद्य अवशिष्यन्ते । सप्तमे सान्ति तिस्त्रोजगत्वोऽग्निष्टोमस्त्रोवे

* प्रमाणाभावान्तरेऽपि इति पाठात्मरं ।

च प्रथमनपूर्वकाध्यासे सप्तव्यहत्यस्तुर्हश ककुभः । तत्र सप्त हत्याः पश्च जगत्यः हादशाच्चराणि अवशिष्यन्ते । चतुर्हशानाच्च ककुभां अष्टौ जगत्यः । अष्टौ* अष्टाच्चराण्येव अवशिष्यन्ते + तदेव चतुर्विंशति र्जग्मोऽवशिष्टाच्चरैव मिलितैरेका ककुप ।

तदिदं प्रथमनएवोपपद्यते, नतु यथाश्रुतगायत्रीपाठे अत्य-
चरत्वापत्तेः । तत्प्रादपि प्रथमनम् ।

यत्तु भाष्मकारेण पूर्ववदन्थयोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रथमनं वा
इति चिन्तितम् । तत् पौनरक्षयापत्तेऽपेक्षितं ।

यदपि तत्प्रादादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वणेकान्तरमिल्युक्तं
तदपि भाष्मोऽविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद-
सुलभम् । ६ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ गवामनयने एकव्यञ्जिकश्चत्वयसुत्यात्मके अशोति-
श्वतं पूर्वेः क्षेपत्वात्मके तथोत्तरं मध्ये विश्वरान् । तत्र पूर्वस्मिन्
पञ्चेऽसिप्रायशोयं प्रथममहः चतुर्विंशं हितौयं चत्वारोऽभिष्ववाः
षड़हा एकः षष्ठः षड़हः समासः सहितौयः सहृतौयः सचतुर्थः
सपञ्चमः अयोभिष्ववा एकाहः अयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि
आद्याभ्यामहोम्यां सह षड़माः गवामयनप्रकरणे व्रज्ञामामस्त्रोचा-
वान्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रार्वाहताः प्रगाथाः इतिश्रुतं । तत्र-
तिस्त्रुत्वं उत्तम्यनं उत हयोः प्रथमनेन इति चिन्मायां प्रागाद्यस्मरणात्

* छचित् पुसके अष्टौ इति न इश्वते ।

+ अष्टाच्चराण्ये व शिष्यन्ते इति छचित् पाठः ।

‡ पूर्वेण इति पाठान्तरम् ।

प्रथमेन इति सिद्धन्तः । प्रथमं च रौरवादिवद्विराहुस्या बोधम् ।
एव सु पञ्चसु मासु वार्षताः प्रगाथा आयने इति लिङ्गमुपपद्यते ।

तथाहि सत्यपि ब्रह्मसामस्तोवावान्तरप्रकरणे चयः प्रगाथा न
ब्राह्मणच्छंसिस्तोवा अपितु द्वहृष्टन्तरकालेयस्तोवोया इन्द्रक्रतु-
शान्तवस्थाना इति वाक्यादवान्तरप्रकरणं वाधित्वा ज्योतिष्ठोमात्मक-
प्रथमदिनस्तस्तोवान्तरेष्वेव निविश्न्ते भाष्टकारलिखनात् ।

इन्द्रोगसूचानुसारात् चतुर्तिशतिस्तोमक हितोयदिनस्तस्तोवा
न्तरेष्वेव । तत्रऽपि पवमने रथन्तरस्य प्रागाथः । होतु. इष्टे
हृष्टतः । अच्छावाकस्य इष्टे कालेयस्तेष्वेवं बोधम् ।

एवमुक्तावचनादेव इन्द्रक्रतुप्रागाथेऽपि उत्तरक्रित् सर्वक्रित्
पचेऽपि एतस्य ब्रह्मसामस्तोवस्तत्वेऽपि तत्राभोवर्त्तसामाभावात् अभो-
वर्त्तादव्यस्थाना इति वचनार्थो न विकृश्यते । अवशिष्टाः शतं
प्रागाथास्तत्र शतस्येष्वी भाष्टकारलिखनात् । प्रथमदिनोयब्रह्म-
सामस्तोवे । परम्परा भाष्टकारोयं नौधसप्रहणं नौधसस्थानक-
ब्राह्मणच्छंसिस्तोवोपलक्षणार्थम् ।

वस्तुतस्य द्वहृष्टसामकपृष्ठवस्तेन श्वेतस्यैव प्रसक्तौ नौधस
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभोवर्त्तस्येव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्ट
विहितत्वाच्च । इन्द्रोगसूचानुसारात् इतीयदिनोयब्रह्मसामस्तोवे
शतस्येकः प्रगाथो बोधः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथः सर्वे पञ्चसु-
मासेषु यावन्तोऽभिस्तवा तेषां प्रतिषड्हङ्गं द्वृतोयदिनवर्ज्ञं प्रतिमासं-
विशिष्ट्यहानि पञ्चसु मासेषु शतं तेषु उत्तमवर्ज्ञं नवनवतिप्रगाथा
इन्द्रदेवत्याः द्वहृष्टोच्छन्दस्काश समायने । षड्हङ्गद्वृतीयेषु उत्तमे

‘त सातोवाहेतानां दृचानामाक्षानात् । अतएव तात्प्रेक्षिंश्चति-
दिनानि षष्ठमासस्य चाऽऽद्यानि इत्येवं चयस्त्रिंशत् सातोवाहेता
स्तुचा इति वाक्येन तेषु सतोदृहतीनां विधानं । एव च पञ्चमास-
पर्यन्तं प्रुषाः षष्ठेषु च प्रिय सतोदृहतीनां विधान भाष्यकारलिखना-
दवगत्तव्यम् । शेषेषु त्वहः सु विशेषवचनाभावे तिष्ठणां उच्चिह्नां
चिभिर्गायत्रोपादैः संयोगेन वृहतीवयसम्मादनम् । नतु चाऽपि
ब्रह्मसामस्तोवे प्रागाद्यः ।

तदेतत् पञ्चमु माः सु वाहेताः प्रागाद्या आप्यन्ते इति लिङ्गं
इयोः प्रथमने उपपद्यते नतु दृचगाने क्रियमाणे भाष्यलिख-
नात् । अष्टोत्तरशतद्वयसंस्थाकानास्तुचां पञ्चप्रागाद्यसम्यादकदर्शक्
न्यूनत्वादस्तनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्षष्ठिस्तुचा भवन्ति ।
तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्तेरन् ।

तथा हि पूर्वोक्तरोत्था प्रतिमासं दशदिनानां सतोदृहतोच्छन्द-
स्कत्वाहिंश्चतिदिनानि अवशिष्टानि तानि मासचयेण षष्ठिः
सम्माद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्याऽभिप्लवलौयवर्ज्ञं
उपादेयानौति सप्ताधिकेषु द्विषु मासेषु समाप्तिः स्थात् । यदा तु
तुख्यायत्वात् पञ्चस्त्रिपि प्रागाद्येषु च गानं तदा पञ्चदशानास्तुचां
न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशतं ऋचः, तासां दृचाश्वतुः षष्ठिरेकाच
ऋगिति पञ्चाधिकै स्त्रिभिर्मासैस्तुच समाप्तावपि एका ऋगवशिष्टते
इति तदैर्यर्थस्त्रिपि । सव्वदालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाद्यशब्दानुपपत्तिः ।

न चैकं दृचं पठित्वा अस्त्वास्तुचं पुनरुपादाय अग्रिमऋक्
प्रथमनमेव किं न स्थात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

इति वचनेन तच्चिरासात् । अतः पादप्रथमसेवेति मिहं । इयस्मि
लिङ्गानुपर्णिभाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकरणे एतावत् संख्याक-
क्षक्तपाठमङ्गोक्तव्य । यदा “चतुःशतमेन्द्रावाईताः प्रागाद्या
दाशतयोषु” इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयौभ्यः समानयनम्,
तदा पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशत * दृचानामेव समानयनोपपत्तेः
लिङ्गोपपत्तिर्वक्त्वैव इति प्रागाद्यपदादेव प्रयथनम् । ६ । २ । ६ ।

अर्थेकत्वात् ॥ सामवेदशाखाभेदेन एकस्वैव स्वरसमूहात्मकस्य
साम्नभारोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आक्षाताः । एकस्वैव
रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषाच्च प्रकाराणां एकगीत्वर्थ-
त्वात् व्रीहिह्यवादिवद्विकल्पः सिद्धएव प्रसङ्गात् आर्थते । ६ । २.७ ।

अर्थेकत्वात् ॥ विष्णुर्तिविशेषे कानिचित् प्राकृतानि स्तोत्राच्च
विहितानि, तेषु च यूपावटस्तरणवर्हित्यायेन † न प्राकृतानां रब्दन्त-
रादिसाम्नां कृचां वा प्राप्तिः प्राकृतस्तोत्रविशेषेष्व तेषां निबद्धत्वात् ।
तत्प्रकरणे चेदं श्रुतं “यदृचास्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्नास्तु-
वते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् यएवं विद्वान् साम्ना सुवोत” इति ।

तत्र कृक्षष्ट्वोऽप्रगीतकृक्षपरः प्रगीतायाः सामविधिनैव
प्राप्तेः । नहि कृगाश्यत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति ।
स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाच्चितान्तक्साम्नां गुणाभिधानरूपस्तोत्र-
साध्यत्वासंभवात् । अतस्मात् प्रगीताप्रगीतोऽर्थोर्विकल्पेन स्तोत्र-
साधनता उत प्रगीताया एवेति चित्यायाम् ।

* चतुःशत इनि पाठान्तरम् ।

† वहित्यायेन इति कृचित् पाठ ।

अन्तिमस्व आस्त्रातस्य यच्छब्दोपदृत्वेन सामविधायकत्वा-
भावाद् इयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना लेट्ट्वनिषयाद्वाक् साक्षो * रुभयो-
रपि विधिः । अर्थात् तु स्वकार्यत्वविकल्पः । न चाऽसुरागमनेन जट्ठो
निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकावाक्यतां विना निन्दात्वस्वैवाऽ
प्रतीतेः । अतोऽत्यन्तदुराराध्यानां अपि जट्ठा वशीकरणाहित्ये क
वाक्यतया अस्य सुतित्वमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमशिष्टविकल्पादिदोषभिया यच्छब्दोपदृत्वस्वाऽपि
लिङ्ग एव सामविधायकत्वं । न तु लेट्ट्वेन सम्बिन्दयोः । एवं च
साक्ष एव इयं सर्वा स्फुतिः । जट्ठनिन्दाऽपि “न हि निन्दा”
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थं वा इति तस्याः प्रगौताया एव साधनत्वं ।
इदं श्वाऽधिकरणं—यत्र स्तोत्रान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिन्दत्तरात् न
पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साक्षां जट्ठां च प्रकरणादिनैव अङ्ग-
त्वोपपत्तेः सामविधिवैयर्थ्यात् ।

अतएव प्राक्षतोदाहरणे—साक्षेति एकवचनोपादानात् एकमेव
साम सामवेदादानेयम् । जट्ठक् च तत्र योनिन्दृपैव । “एकं साम
द्वचे क्रियते यद्योन्यां गायति” इत्यादेर्दीक्षणोयावाऽनियम-न्यायेन
प्राक्षततत्त्वस्तोत्रौयर्ज्ञमेवोहेश्वेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः । क्रतु-
गत प्राक्षतत्त्वतुःस्तोत्रादिगुणानुरोधात् तु एकस्या एव प्रगौताया
जट्ठः तावद्वारमभ्यासः ।

न चैवं यत्रा प्राक्षतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिन्दत्तरा च आक्षाता
तद्योन्तरयोः साक्षि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्त-

* जट्ठक् सामयीरिति जट्ठित् पाठः ।

मुपात्तं न च प्रकरणे च ऋचः पठिताः न वा प्रक्षतोदाहरणवत् सामविधिः, तज्ज स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगोतमन्वसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामानयनं ततोऽचापि तत एव सामप्राप्ते: “साम्बा स्तुवौत” इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्बा स्तुवोत इत्यस्य अनारभ्याऽधीतत्वेन प्रक्षतावानर्थक्षेनाऽनिवेशे सर्वचैव विक्षती अप्राक्षतस्तोत्रविधिये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्टकारादिलिखनसारस्यादस्य विक्षतिविशेषप्रकरणे पठितत्वाङ्गौकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तियाहक्याङ्गिकप्रसिद्धुरप्योहलकः सन्ननुवाद एव अप्राक्षतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थेकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्तरसादेव वर्णकान्तरम् ।—

क्वचित् कर्मविशेषे “अयं सहस्रमानव” इति इयं ऋक् प्रगौता अप्रगौता च पठिता । पुनस्य “अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते” इत्यनेन विनियुक्ता सा । हिविधायाः पठितत्वात् हिविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते—अप्रगौतायाः प्रगाणार्थं एव पाठः । नह्यनवधारितस्त्रूपायां सुखं गानं अर्थात्बोधो वा सम्भवति । प्रगोतत्वेनाऽन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैव ग्राह्णा । योऽपि अप्रगौताया एव शाखान्तरे पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक् स्त्रूपज्ञानार्थं एव इति न शाखान्तरीयप्रगाणाख्यसंस्कारविरोधः । ६ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ साममन्वप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्वरस्त्रित्वते ! ते हि क्वचिदुदात्तानुदात्तस्त्रितप्रचयरूपचातुःस्वर्थ्यण अधीताः ।

अचित् तत्र प्रचयवर्ज्ञं चैस्तर्थ्येण । तत्रोभयोरपि गौतिप्रकारवद् विकल्प एव ।

न च “तानो यज्ञकर्मणि अजपन्युखसामसु” इति स्मृत्या तानस्तरस्य विहितत्वात् उभयवाध इति वाच्यं श्रौतानामध्ययन-विध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्क्रत्पूर्वसाधनौभूत-मन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात् । अन्यथा “अग्निर्मूर्त्ती” इत्यादौनां स्मृत्या नवयज्ञभौमाच्चने विनियोगात् क्रमादिना आग्नेयाद्यकृत्वानपत्तेः ।

नचैवं नवयज्ञहोमाकृत्वानापत्तिः । सौर्याकाङ्क्षयेव नवयज्ञ-होमाकाङ्क्षयैव वाक्षेन विनियोगोपपत्तेः । प्रकृते तु श्रौतस्तरविरोधात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां “यदयच्कक्षयात् तत्तत् कुर्यात्” इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहकृत-मन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनहयमवगम्यते । एवं तावत् प्रयोगकालात् पूर्वमेव अर्थविशेषनिर्णयकलं । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव अर्थस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभावः विध्वगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे प्रयोगप्राप्तभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदथं प्रयोगाद् वहिरेव मन्त्रार्थ-निर्णयाद्य—“बहुनौहौ प्रकृत्या पूर्वपदं” इत्यादिस्त्रोपयोगः । अपरत्त्वे * पूर्वमवधारितस्याऽपि अर्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

* अपरत्त्वे इति पाठान्तरं ।

पुनर्निर्णायकत्वं * तस्य च कादाचित् कत्वेऽपि मन्मनैयत्ववदेव स्वर-
नैयत्वोपपत्तिः । मन्मोक्षारणवदेव स्वरोक्षारणसिद्धेन स्वरानुसन्धान-
मादेष निर्णायकाशङ्का ।

तदेवं हिविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिद्धेत् ।
तत्र च विशेषरूपेण अृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया †
बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवहिर्भूतार्थनिर्णयोपयोगित्व-
विषयतैव कल्पते । प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसन्धानेनैव
अर्थविशेषस्मरणम् ।

अच च तानस्य अर्थविशेषोपयोगभावेन अष्टष्टार्थत्वेऽपि एकमन्म-
वृत्तित्वादेव चैस्तर्थादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्मावृत्या-
पत्तेः । अजपेत्यादिना तानपद्युदासाच्च जपादौ चैस्तर्थादिप्रति-
प्रसवः । जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्माः न्यूक्षाः शस्त्रेषु मन्म-
विशेषाः । ८ । २ । ६ ।

॥ सामप्रदेशे ॥ एवं सामोहोपदृशातं सप्रसङ्गं निरूप्य अधुना
सामोहो निरूप्यते । “कवतौषु रथन्तरं गायति” “यद्योन्वां गायति
तदुत्तरयो”रित्यादौ यच सामातिदेशः तत्र साम्बः कृत्यन्तराभि-
व्यत्यर्थत्वाद् यच स्थाने योनौ एकाराच्चरसंस्कारिका आईभावादि-
रूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थानान्तरे यद्वैवेकारपाठ उत्तरादौ तचैव
आईभावरूपा गीतिरूहितव्या । नतु प्रकृतस्थानपठिताच्चरान्तरे
कर्तव्या तच गीतेस्तद्वचराभिव्यक्तत्वासम्बवेन आरादुपकारकत्व-

* निर्णायकता इति छचित् पाठः ।

† लरविधायकया इति छचित् पाठः ।

प्रसङ्गात् । आईभावो हि प्रकृतौ अवर्णइवर्णात्मकस्य सम्बन्धरस्यैकारस्य विशेषदृपसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णात्मरं प्रभाशाभावात् अपि तु सृतिसहजतप्रत्यक्षेण अवर्णे इवर्णात्मक एव । अतस्य तद्विशेषकस्य आईभावस्य तत्खानपठिताच्चरात्मरविशेषकत्वासभवाद् यदैवोत्तरादावेकारः तदैव आईभावः कार्यः ।

यद्यपि च अयं विशेषादिरूपः संस्कारो नाईर्थीभिधानोपयोगितया दृष्टार्थस्तद्विगतिरेकेणैव सम्बन्धरेणाईर्थीभिधानस्य जायमानत्वात् । तथाऽपि गानसंख्यतमन्तर्जन्मयगुणाभिनव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्वसिद्धार्थतयैवोपयुच्छते ।

न चैव न विशेषादिरूप एव संस्कारः प्रभाशाभावात् अननुगमाच्च । न हि विशेष एव सर्वत्र संस्कारः “एह ऐह इत्येतानि तालव्य”मिति स्मृत्या इर्कारयोरपि तालव्यत्वात् “तालव्यमाईयहुच्चि”मिति स्मृत्या च तच्चाऽपि आईभावविधानेन तत्र सम्बन्धरत्वाभावेन विशेषासभवात् । अतः सर्वानुगता वर्णात्मरागमेन पूर्वाच्चरपरिलोप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः । तस्य च एकारस्थाने स्थितवर्णात्मरेऽपि सभवात् नोहसिद्धिरिति वाच्म् । तथात्वेऽपि संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्य अच्चरात्मरप्रभावेन ऊहोपपत्तेः ।

वसुतस्यु परिलोपात्मसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापत्तेलोपस्य क्वाऽपि संस्कारत्वादर्घनाच्च विशेषादिरेव सामग्रप्रसिद्धोऽनुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध ऊहः ।

एवच्च प्रधानभूतात्तरादिक्षगच्छरानुरोधेन यत्र क्षट्गच्छरात्मत्वं

तद्रावशिष्टगौते लोपो यद्व वा ऋगव्यराधिक्षं तद्र गौतिविश्वेषस्मा-
पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दुष्टति । ६ । २ । ७ ।

॥ स्तोभस्मैके ॥ सान्नः कश्चिदंशऋगव्यराधिरूढः कश्चिच्च
स्तोभाच्चराधिरूढः । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाच्चराधिरूढः एव । तद्र
सामार्तिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेत्वेति चिन्मायां सान्न ऋग-
व्यराधिव्यक्त्यथेत्वत् स्तोभाच्चराधिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुखलाइ गुणानु-
रोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः । न च
स्तोभानां प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोवसाधनलासभवेन निष्ठुयोजनानां
प्राधान्यानुपपत्तेर्गतिकालपरिच्छेदकत्वेन गोत्यङ्गत्वात्तदिटेशे
अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं । अग्निष्टपतीत्यादिभाष्टकारोऽस्तु-
स्तोभाच्चराणां ऋगेकवाक्यलासभवेऽपि स्वातन्त्रेष्वैव गुणाभि-
धानरूपस्तोवकरणत्वसभवेन ऋग्वादेवप्राधान्योपपत्तेः येषामपि
हुँफड़ादि स्तोभाच्चराणामर्थशून्यत्वं तद्राऽपि तदुच्चारणस्यादृष्टहारानु-
ष्टानसादेश्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोवाङ्गत्वमेव वेति न
सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । न च सान्नोवादृष्टार्थत्वं स्तोभानां वेत्यत्र
नियामकाभावः । सान्नोऽश्चे अदृष्टार्थत्वमंशे चदृष्टार्थत्वमित्येवं
विधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते यज्ञायज्ञोयेन स्तुतोते-
त्यादौ तद्र तद्र सान्नां सामान्यतो विशेषतस्य विनियोगस्मैव निया-
मकत्वेन सामोज्ञारणस्मैव तदेशोऽदृष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां
गोतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि सान्नःप्रकरणादि-
नैव सर्वस्याऽपि विवक्षितार्थेत्वलाभे विनियोगविधिवैर्यर्थापत्तिः ।
अतो विनियोगवशेन भट्टितिप्रयोजनलाभे द्वारभूतादृष्टस्याऽपि तद्रैव

भट्टितिकल्पना नतु स्तोभेषु स्तोत्रादिरूपहारिसम्बन्धकल्पनसापेक्ष-
त्वात् । अतः स्तोभानां गोत्वाङ्गत्वात्तदतिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेन
तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः । अर्थवत्स्तोभाक्षरेषु तु क्षगच्चर-
वदेव स्तोताद्युपयोगोपपत्तेर्गीतेरिव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति ।
अतएवाऽनयंकस्तोभेषु क्षक्त्वमेव साम्न आश्रयिकर्म्मत्वं तदभावे तु
शुद्धाद्वार्थार्थत्वमेव । ६ । २ । ७ ।

॥ अधिकां ॥ प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्चते । ये क्षगच्चरेभ्य
क्षगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिकां क्षगच्चरविलक्षणवर्णास्ते स्तोभाः ।
अत्र क्षगच्चरेभ्योऽधिकात्वेऽपि चान्द्रिसान्द्रित्यभ्यासे क्षगच्चरविल-
क्षणत्वाभावादन्य विशेषणम् । अन्नाईत्यादिविकारे क्षगच्चरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिकाभावादाद्यां । वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय-
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अभिष्ठपतीत्यादि स्तोभेष्वव्याप्तेरन्यस्य च
विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्त्वाद्यत्राभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिस्ते
स्तोभाः । स्तोभत्वस्त्र मन्त्रत्वादवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्त-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च येर्थवत्तःस्तोभास्तेषां क्षणन्न-
वदेवगुणानिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्य
चाऽद्वार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्ततःप्रमाणत्वाहोषाभावेन चाऽप्राप्यायोग-
हिष्यसिद्धेः प्रमात्वावघातो क्षगदेवनाऽनुपपत्तः । यदि तु देवता-
विश्वादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयौभूतस्यैवाऽर्थस्य सिद्धिः । प्रक्षते
तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अद्वार्थत्वात् तात्पर्यकल्पना । अपि
तु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव । तदाऽस्तु पदार्थविधया प्रामाण्यं
अनर्थकस्तोभाक्षरवत् । क्षयवा सर्वदैवमादिश्वसे प्रामाण्याभावेऽपि

प्रयोजनवस्त्वमादेण स्वाध्यायविधेरूपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाञ्चा वेदोखिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जनकत्वापकत्वोभयसाधारणेनाऽप्युपपत्तेः । ६ । २ । ८ ।

॥ धर्मस्य ॥ तदेवं चिविधस्याऽप्यूहस्य प्राक्षतदेवतादिस्थानापद्म एव वैक्षतदेवतादी प्रसन्नः स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तद मूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानार्पात्तमङ्गैकात्य तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तां । यद्यपि च सर्वेचविधिरेव स्थानापत्तौ वौजं । तथाऽपि तत्सङ्खकारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वं प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्यशब्दात् प्रतिषेधानुमितस्यशब्दादभावे विध्वनुमितप्रतिषेधकस्थितस्यशब्दादिति । तेषाच्छोदाहरणानि नैवारब्दरिति नौवाराणां ब्रौहिकार्यकारित्वं प्रत्यक्षात् । न च नौवार इति विकारार्थं तद्वितरूपस्यशब्दादेवतदिति शङ्कांगं तस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वेनाऽपुग्रपत्तौ चरौ नौवारविकृतित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नखावपूतस्यर्भवतीत्यत्र नखानामुलुखलमुषलस्यानापदत्वमनुमानात् नखानां हि अवपवनमेव प्रव्यक्तेव कार्यमवधार्यते । उलूखलमुसलयोक्त्रावधातः । अवपवनावधातयोच्चैकवितुषीभावकार्यत्वात्तसाधनयोरपि एकवितुषीभावप्रयोजकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्मासेषु “परिष्ठो पश्च” निवृच्छ्रौते”ति चुतस्य परिवर्यूपकार्यकारित्वं चुतस्यशब्दादेव नद्याचा प्राक्षतनियोजनात्तरविधिर्विशिष्टविध्वादिगौरवापत्तेः । तथा न गिरागिरेति निषेधानुवादवलाङ्गिरापदकार्यवाचि स्यशब्दानुमानेनेरापदस्य गिरापदस्यानापदत्वं तथा संस्थिते षड्हृष्टमध्याशयैऽष्टृतं वित्तचषड्हाभावे मध्यशनविधिना षड्हृष्टप्रतिषेधमनुमाय तेन षड्हृ-

वाचिल्लयद्वानुमानेन षड्हस्थानापत्रत्वं मध्यशनादेः । इदस्त्र
भाष्यकारोक्तमपि कलाचिन्तयोदाहृतमिति मन्त्रव्यं । षड्हस्था-
न्तुतरं तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्यशनविधानेन षड्हभावेन मध्यशनविधौ
प्रमाणाभावात् स्थिरोदाहरणात्मरं तु मध्यमित्युक्तं अत्र प्रतिभाति ।
न तावत्तत्कार्यकारित्वं तत्स्थानपत्रत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य
सौर्यादिकरणस्य च सर्वांगेयादिकार्यकारित्वभावेन स्थाना-
पत्त्वनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । “अगच्छसुविविद्यादौ यागानुमन्त्रणादौ
चोहानापत्तेः । “सूर्यस्याऽहं देवयज्यये”त्यादियागानुमन्त्रणे यज्ञापदे
पदात्मरप्रक्षेपरूपभास्त्रोहाभावेऽपि यागात्मरपरत्वेन अन्यथाभावा-
लकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । चक्रनौवारनखादोनामवा-
त्तरकार्यमेदेन स्थानापत्त्वनापत्तेष्व, तथोदाहरणात्मप्रयुक्तानि ।
तथा हि नोवाराणां चक्रविशेषजनकत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
मेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणात्मा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदाथघटितव्यासिव-
टितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं
नखादिष्वपि तु त्वं । किञ्चैवं नखेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषी-
भावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

द्वृतोयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिध्रेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं,
तथाऽपि नियोजनस्य यूपोयत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य
श्रुतस्त्रशब्दगम्यता ।

चतुर्थं तु गिरापदस्याऽग्निष्ठोमस्त्रोवसाधनत्वाभावेन तत्कार्य-
स्थैवाऽप्राप्तसहेरथीभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गोत्यादिधर्माग्रहकत्वा-

भावात् सत्यपि तन्निवर्त्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्ति-
रित्युक्तमेव ।

पञ्चमेऽपि सत्यामपि षड्हादिकार्थापत्तौ अभावे विधिनैवा-
इयत्त्वादिना तदकरणे स्वशब्दमाचकल्पनया तत्कार्यं मध्यशना-
दिविभुग्यपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोऽप्रकारानु-
पत्तेरेवं वाच्यम् । यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदाकाङ्क्षा-
पूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तस्तदशाया वा भावनायास्तादृशा-
काङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य, तस्य तत्पदार्थस्यानापन्नत्वं ।
अस्मि चेदं ब्रह्मवर्चसादौ । स्वर्गादेहिं येन रूपेण भाव्यत्व-
करणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वैत्यादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं
प्रक्षतौ तेनैव रूपेण तद्वावनास्तदशायां सौर्यादिभावनायां ब्रह्म-
वर्चसादेस्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः ।

सौर्यस्य चाऽग्नेयस्यानापन्नत्वं नौवारनखादीनाञ्च किमस्य
प्रदेय-प्रक्षतिदश्वैतुष्ठसाधनोभूतक्रियासाधनत्वज्ञेत्येवमाद्याकाङ्क्षापूर-
कत्वं तेन तेन रूपेण ब्रौह्मिसल्लादिवदेव समानमिति तत्स्याना-
पन्नत्वसिद्धिः । षड्हस्य च येन रूपेण यस्यामेव भावनायां यादृशा-
काङ्क्षापूरकत्वं तस्यामेव तेन मध्यशनस्येति तस्याऽपि तत्स्यानापत्तिः
क्षत्वाचिन्तया न विरुद्धते ।

ईट्यस्यानापत्तिघटकच्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते ।
क्षचिदनुमानात्, क्षचिच्छक्तस्वशब्दात्, क्षचिज्ञाज्ञिकात्, क्षचित्
प्रतिषेधानुमितात्, क्षचिदभावेविधुनुमितात् । तद्वाद्योदाहरणं
नौवाराः । अनुमानप्रकारस्य नौवाराः प्रदेयचक्रप्रक्षतिभूताः

चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवस्त्रे सति समवायित्वात्
सामान्यमुखव्यास्था चृतपिण्डवदिति न खेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-
प्रकारो बोधः । नखा वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यकान्वयव्यतिरेकवस्त्रात् । कुलालपिण्डदण्डादिवदिति । हितो-
योदाहरणन्तु परिधिरेवायूपीयत्वस्य शक्तशब्दगम्यत्वाभावेऽपि
परिधिजन्यत्वस्य तद्गम्यत्वात् । छत्रोयोदाहरणं शरमयं वर्हिरित्यत्र
वहिःपदेन तत्कार्यलक्षणाच्छरणां वर्हिःस्थानापत्त्वत्वम् । चतुर्थो-
दाहरणं “त्रिधक्सोमस्तस्य” इत्यादि ऋचां प्रकारौ वहिष्ववमानस्तोत्रे
कृत्सकार्याङ्गां उपहव्यास्थविक्रतौ अनिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति
ब्रूयादिस्त्र इति ब्रूयादि”ति निषेधानुशादबलेनेत्रपदस्य सोमपद-
स्थानापत्त्वत्वं एवं “न मिवस्येति ब्रूयाद्ब्रह्मस्येति ब्रूयादि”त्वाद्यपि
वैक्षतमुदाहर्त्तर्त्यं । पञ्चमं तु निषेधकल्पनाभावेऽपि क्षत्वाचिन्तया
तदेव ! स्थिरोदाहरणन्तु “यदि सत्राय दीक्षितानां साऽपुरन्तिष्ठासेत्
सोममपभव्य विश्वजिता यजेत । यः सत्रायाऽनुते स विश्वजिता यजे-
तेत्वादौ सामाद्यभावे वैश्वानर्येच्छादौ बोधः । अत्र च स्थानापत्ति-
सत्त्वेऽपि न सत्रादिधर्मप्राप्तिः । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसाहस्रस्यैव
पुरःस्फूर्तिकल्पेन स्थानापत्त्वतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य
बलवस्त्रात् । ६ । २ । ६ ।

॥ तदुत्पत्तेः ॥ परिधौ पुनराक्षिप्य समाधौयते न परिधेर्यूप-
स्थानापत्त्वं “परिधौ पश्च नियुज्ञोते”त्वत्र परिधेर्नियोजनानुवादेन
विधावतिप्रसङ्गापत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टो-
हेशापत्तेर्नियोजनान्वरस्यैवाऽप्राकृतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थाना-

पत्तिस्थाऽपि न परिधौ यूपधर्माः । सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तलाभावाहर्माणास्त्राऽपूर्वीय-पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसम्भवात् । न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोहेश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः । शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वस्याऽपि तदघटितत्वेन लघुत्वात् ।

किञ्च । अष्टष्टघटिते यूपस्त्रूपे वैयर्थ्याभावाहर्माणां क्षेदनादौनां युगेत्पत्त्वर्थन्वभेव नत्वपूर्वीयसाधनविशेषार्थत्वमाधानवत् । न च परिधौ यूपत्वमस्ति । तस्मि दृष्टाङ्गसंस्कारसमुदायो वा स्यात्तावत् संस्कारजन्यादृष्टाम्तरं वा तद्विशिष्टं काष्ठं वा । सर्वथा परिधौ न तत्सम्भवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्वक्त्वादौनां तत्राऽवश्यकत्वस्य वस्त्रमाणत्वेन जोषणादौनां यूपधर्माणां बाधावश्यं भावेन तावत् संस्कारसमुदायासम्भवात् । नहि यूपशब्दःप्रत्येकमैकैक-संस्कारवाचो अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । कतिपयसंस्कारयुक्ते यूपशब्दप्रयोगाभावाच । यूपं क्षित्तौत्यादेस्तत्त्वसंस्कारेण यूपंसम्पादयेदित्यर्थाङ्गीकारेण समुदायादिवाचित्वेऽपुरपत्तेः । अन्यथा एकैकसंस्कारस्याऽपि यूपत्वे तज्जनकक्षेदनादौनां विकल्पापत्तेः । अतोयूपोत्पादकानां धर्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते न तावत् स्थानोपपत्त्वसम्भवः । सत्यपि नियोजनान्तरविधौ प्राकाशाधर्युदानवत् प्राक्तनियोजनकार्यं एव तद्विधानेन तदुपत्तेः ।

वस्तुतस्तु यावदितिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्वमेव परिधि-
विशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पश्चादेशेन विधा-
नोपत्तेः व्यानापत्त्विरोधः । त च धर्मासम्भवः । उहेशस्तरूपे
आनन्दक्षयप्रसन्नौ ग्राम्यस्य महाविषयत्वसिद्धयं अपूर्वसम्बन्धित्वस्यै-
वोहेश्यताघटकत्वात् सम्बन्धत्वं सम्बन्धाविति प्रतोतिसाच्चिकः-
सकलतत्त्वसम्बन्धत्वापकोऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः । तेन तत्त-
सम्बन्धान्वतरत्वरूपतया सम्बन्धत्वस्य न गुह्यतत्वशङ्का । वस्तुते चैत-
दगच्छेत्यादिमन्त्रस्याऽपूर्वार्थमुत्तराधिकरणे ।

यत्तु च्छेदनादोनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधी धर्मप्राप्तिरिति,
तत्र पार्थसारथिः । तदुक्तरोत्यैव यूपयव्यस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये
शक्तिः । नतु तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरे प्रमाणाभावात् । तावत्
संस्काराणमेव च नियोजनाङ्गत्वम् । अतस्य परिधिखलेवास्यादौ
कतिपयधर्मवाचेऽपि धर्मान्तरकरणं नाऽनुपपत्तिरिति । तत्र । समु-
दायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समु-
दायोत्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः ।
अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात् । इत-
रथा लक्षणोच्छेदापत्तेः । अतो लाभवादाहवनोदिपदवदेवा-
दृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाण्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तत्त्वादृष्ट-
नोच्छयणाङ्गनादिसक्तनसंस्कारजन्यं अपि तु यूपाङ्गयाद्यङ्गक्षेदन-
जोषणाष्टास्रोकरणजन्यमेव । अतएव याज्ञिकानां दौक्षाकाले ताव-
तामेवाऽपकर्षः । युक्तच्छैतत् “दौक्षासु यूपं च्छनन्ती”त्यत्र यूपोत्-
पत्त्वनुवादेनेव दौक्षाकालविधानात् । इतरथा यूपच्छेदनो-

हेशेन तद्विधाने वाक्यमेदात् । उच्छ्रयणादैनान्तु अग्निसम्मार्गव्याये-
नोत्पत्त्युपसंस्कारकत्वादपूर्वसाधनौभूत-पशुनियोजनाधारत्वलक्षणा-
वश्यभावेनायुपि परिध्यादावपि प्राप्युपपत्तिः । उच्छ्रयणमाचं पर-
मर्थलोपादिना निवर्त्तते । नचैव “यूपायाऽज्यमानाये” तिमन्त्रे ऊहा-
पत्तिः । भवत्तेऽपि समानत्वात् । परिधये अज्यमानायेत्याद्यूह-
स्येष्टपत्त्यैव सुपरिहरत्वाच । सूत्रस्य चोहपरत्वेनाऽपि व्याख्यान-
सम्भवात् । ६ । २ । १० ।

॥ परार्थ ॥ अञ्जुदितोष्टौ दधिशृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रटेयधर्मा-
स्तावहोहादयो भवत्येव । तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्याऽपि तु सहश्रप-
यतोति विधिबलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्प्रयुक्ताले तच्छेषत्वे वा
साधनत्वसम्बन्धेनापूर्वसम्बन्धश्रपणसम्बन्धत्वस्य सत्त्वाइधिशृतयोः
प्रणीता धर्मा अपि उत्पवनप्रणयनादयो भवन्ति न हि धर्मसम्बन्धे
उहेश्यस्याऽपूर्वशेषत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् अपि तु शास्त्रस्य महा-
विषयत्वसिद्धौ अपूर्वसम्बन्धत्वमेव । अतएवाऽगमेत्यादिमन्त्रस्याऽप्य-
पूर्वसाध्यफलार्थत्वं स च सम्बन्धः प्रकृते श्रपणसाधनतात्यः समस्येव ।

ननु दधिशृतयोस्तण्डुलश्रपणसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्माप्राप्तिः ।
प्रणीतानां हि संयवनार्थत्वेन विनियोगात् । प्रकृते च संयवना-
भावेन तदनुपपत्तेः । अतएव सौर्यादिचक्रवृपि वहिरुपणापाका-
भावात् कपालतदर्मनिष्ठत्वत् संयवनाभावात् प्रणीतातदर्म-
निष्ठत्विरेवेति चेत् । प्रणीतानां वाक्येन पिण्डसंयवनमाधनत्वा-
वगमेऽपि आनुषङ्गकहिविःपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वात् सौर्यादि चरो
प्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तेः । क्षत्वाचिन्तया वाऽयं विचारः । इयम्

प्रणोताधर्मप्राप्तिः स व्यप्तकर्मान्तरत्वेदधिशृतयोरान्वेयहविः श्रवण-
साधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्रवणप्रथुक्तात्वे नैमित्तिकतुख्यत्वात् फलचम-
सन्वायेन स्थानापत्तैरव नतु ब्रोह्मिहियवन्यायीनेति ध्येयम् । ८। २। ११।

॥ एकार्थत्वे ॥ ज्योतिष्ठोमे “पृष्ठैः स्तुवत्” इत्यनेन षट्षष्ठस्तोवाणि
विहितानि । तच वृहद्रथस्तरसामसाध्ययोर्वृहदा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवतीति वचनाद्विकल्पः । तथा नौधसश्चैतसाध्ययोरपि । तथा च
नियतानि चत्वारीत्यादि चित्राधिकरणे कौस्तुभे स्थाप्ते । तच च रथ-
न्तरपुरस्कारेण केचिदर्मा विहिताः । रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मोले-
नोच्चैर्गेयमित्यादयः । केचित्तु वृहत्पुरस्कारेण वृहति प्रस्तूयमाने
समुद्रं मनसाध्यायेदुच्चै गेयमित्याद्याः । अत्रोभयत्रापि सान्नःशेषित्व-
मेव नतु निमित्तत्वं उच्चेस्त्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्राऽपि
सङ्कीर्णा उत अवस्थिता इति चिन्तायां सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्या-
द्वष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनोभूतार्थत्वेन
धर्माणामवव्रातादिवत् सङ्करः । नद्यनयोः प्रयाजानुयाजवत् समु-
च्छयो येनाऽद्वष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात् । अतएव विकल्पवचनस्त्राऽपि
अद्वष्टत्वे एव तात्पर्यमित्यपि सुवर्चं । अतश्चाऽपूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्
स्तोत्रसान्नोच्च स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्तो धर्मसङ्करः । अतएव रथन्तरस्य-
“चमित्वाशूरे”त्यस्यामृत्युतपन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य “वृहत्सत्त्वा-
मिहिवामह” इत्यस्यामृतपन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेष्वि-
न प्रवेशः । अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताषटकत्वा-
भावाच्च न हि ऋगर्थभेदेऽपि सान्नोऽक्षराभिव्यञ्जकता भिद्यते करण-
रथन्तरे प्रकारहयस्याऽप्यमावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेष । अतएव केषुचि-

इर्मेषु रथन्तरोपादानं केषुचिहृहत इति प्रतिनियतनिवेशाद्रथन्तर-
त्वादि विवक्षया धर्माश्रवस्थेत्प्रयासात्मम् ।

नचैवमपि रथन्तरादिगोतेः ऋगच्चरहस्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि
स्तोभाच्चरहस्यंशस्यादृष्टार्थत्वात्तददृष्टयोऽस्मि गोतिमेदेन भेदात्तत्तदपूर्व-
साधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्कर्यं । कण्वररथन्तरस्य हुहद्रथ-
न्तरस्याऽनापन्तत्वेन तज्जन्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रित-
गीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्वन्यायेन कल्पनात्तत्रापि
धर्मासुरपपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ऋगच्चराधिरूढगीत्यंशं
उच्चैस्त्वादिरूपधर्मसाङ्कर्षेश्याऽनिवारणात् । न च तथाऽपि सामद्य-
जन्यनियमादृष्टमेदात्तत्त्वियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तदर्थविधा-
वुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्वररथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्वन्यायेन
तज्जेदाभावात् साङ्कर्याद्यनापत्तेरिति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य
नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयो-
जनस्यैवाऽक्षराभिव्यक्त्यादेः पुनःस्फुर्त्तिकतया साधनतदर्थप्रयोजक-
त्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा क्षणलचरावपि
अवघाततदर्थात् अपत्तेरितिप्राप्ते—उत्त्वपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वक्ये अवा-
न्तरकार्यभेदाद्वयस्यासिद्धिः । तथा हि स्तोत्रत्वं तद्वायवैजात्यं वा
न तावत् प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्तेः ।
अपि तु तत्तदस्तोभक्तगुणाभिधानशक्तिषु व्यासञ्च्यहृत्ति । तासाच्च
न यौगपद्यं क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च । अतस्तत्तद्वायवैजात्यं
संस्काररूपात्पद्मानुग्रहत्पद्यन्ते तैष सकलगुणसमूहालम्बनात्मिका
तत्तद्विजातौयस्तोत्रत्वावच्छन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति

अवश्यं वाच्यम् । तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यंभावाहोक्त्वायावाऽनियमन्वायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तदर्थां इति न प्रकृतो साङ्ख्यम् । कर्ख-रथन्तरे च इहरण्यगर्भमन्वन्वायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्त्वजनकतयैव कठगन्तरजन्यसप्तदशसंख्यके गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तत्तत्-संस्कार-प्रयुक्तधर्मप्राप्य पूर्णिरिति सब्दमनाकुलम् । ६ । २ । १२ ।

॥ अप्राकृति ॥ वैश्यस्तोमे “कर्खरथन्तरपृष्ठं भवती”ति चुतम् । तत्त्वं प्रकृतौ हृष्टद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधिकरणसामत्वसाद्येन होतुः पृष्ठ एव निविश्टे, नतु मैत्रावरुणादिपृष्ठेष्वितौति तच्चैव कौस्तुभे स्यष्टम् । अतस्य हृष्टद्रथरविकारत्वात्तदर्थप्राप्तिरिपि पूर्वाधिकरणोक्तरोत्त्वा अविवादैव । सा च किं समुच्चयेनोभयधर्मप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीय-संस्कारसमूहायाः प्रकृतौ तत्तद्वक्त्वामादिसामग्रोभेदेन विकल्पेनोत्त-पत्तावपि वैश्यस्तोमे कर्खरथन्तरतदाश्रयभूतकठगादिरूपसामग्रैक्येनैकस्मिन्नेव सप्तदशसंख्यके संस्कारसमूहे तत्त्वान्यगुणाभिधानसमूहालम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वे-नाऽविद्वस्त्वोलनादर्थाणां समुच्चयोविद्वहोच्चसूत्रादीनां तु विकल्पे इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्वैव समाहितम् । वार्त्तिककारस्तु पृष्ठ-द्वयजन्यापूर्वस्यैकजातोयत्वेनाऽतिदेशेनेह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पे-नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनौभूतसंस्कारसमूहप्रयस्य च प्राप्ते-स्तादशसाधनत्वेनैव चोपदिष्टयोः कर्खरथन्तरादिसामतद्वचोर्विकल्पे-

नैव तज्जनकत्वम् । न च सामग्रीवशादैजात्यहयावच्छबोत्पत्तः, निमौलनादेरपि सामग्रीत्वसम्यादकतया ऋक्साममाचस्य तदभावात् । न च सम्मौलनादेरपि समुच्चयः सम्मौलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वादैजात्यहयावच्छबोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मौलनादिसमुच्चय इति इतरेतरात्मथत्वात् एकशत्तौ जातिहयाङ्गौ-कारे साङ्घर्षप्रसङ्गात् । अतः सम्मौलनादौनामैच्छको विकल्प एवेति । ६ । २ । १३ ।

॥ उभयसान्नि ॥ यत्र संसवगोसवस्थेनादौ वृहद्रथन्तरयोः प्रक्षतौ विकल्पे प्राप्ते “उमे वृहद्रथन्तरे भवत” इति श्रुतम् । तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साक्षोरेव च तस्मिन् विकल्पस्तदाऽनेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकाच्छिक्षेव सप्तदशस्तोमके पृष्ठे अंशतः सामहयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्तदर्थाः । यदा तु प्रक्षतावेव पृष्ठस्तोत्रहयं वैकल्पिकं इह च तयोरेव वृहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्स्तोमकपृष्ठहयस्य प्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्य करणाद्वर्णाणां व्यवस्थैव । नद्यत्रैकैककार्यं समुच्चितस्तोत्रहयविधानं येन-कैककार्यं उभयविधानादुभयत्रोभयधर्माः स्तुः । विशिष्टविधिगौरवादप्राक्षतकार्थतापत्तेष्व । यथावस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गौकरणात् । अतस्तत् सान्नि तत्तदर्थाः एव सम्मौलनादयः । नैमित्तिकब्रह्माग्रतानियमस्तु सत्यपि सामहये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावाद्भवतोत्युक्तं कौस्तुमे । अत्र च पृष्ठहयजन्म्यापूर्वस्तैकजातोयत्वेऽपि समुच्चयानुराधेन व्यक्तिहयोत्पत्तिरिति खेयम् ।

इदस्त्र पृष्ठहयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं मूले ज्ञात्वा-

चित्तयेति द्रष्टव्यम् । वसुतसु तेषु उभे हुहद्रथन्तरे भवत इति प्रकाश्य “पवमाने रथन्तरं कुर्याहृत् पृष्ठं भवतौ” ति पञ्चविंशत्रात्मा-चानुरोधेन लाक्षायनिकस्ये रथन्तरस्य पवमानस्तोचे निवेशाभिधानाच पृष्ठस्तोचे उभयोः साम्नोर्न वा एकस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोचयोः समुच्चयः । अतएव पवमानेऽपि रथन्तरं विधीयमानं न सम्प्रोक्षना-दोन् धर्मान् यद्भाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तर-स्वरूपे आनन्दकादपूर्वसाधनत्वलक्षणात् पृष्ठजनकसंस्कारसमूह-साधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वात्तदभावे यूपावटस्तरस्वविंदप्राणात-कार्यापदे रथन्तरादावप्राप्तेः । अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्षं यथा स्तोभादिभिस्त्रितरात्मेपकात्वे प्रमाणाभावाद्यदा तदा-श्यभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आचित्येरन् । तदा तदङ्गभूतस्तोभादोनां “प्रधानं नौयमानं हि तदाऽङ्गान्वपकर्त्तौ” ति न्यायिनाऽनुष्ठाने न काचित् चतिः । अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यस्त्वे स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम् । ८ । २ । १४ ।

॥ पार्वत्यहोमयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोः “स्वेष पार्वत्यौ होमी जुहोतौ” ति ज्ञुतम् तत्त्वं संख्याभिन्नं कर्महयं खुशपर्वदेवताविशिष्टं विधौयते । न च इविः समभिव्याहाराभावाद्याऽयं देवतात्मितः । सम्बन्धसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः । तदिदं होमइयं विज्ञतावतिदिश्यते न वेति चित्तायां प्रयाजादिवदतिदेशः । न च पर्वशब्दवाच्चकर्मसमुदायस्यैवाऽवदेवताभूत स्तोहेशांशेन संस्कारात्तस्य च विज्ञतावभावाद्याऽतिदेशः । पर्वशब्दस्य काले मुख्यतया कर्मचित् लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अतोऽत कालस्यैव देवता-

त्वात् तस्य चाऽसंस्कार्यत्वादारादुपकारकयोर्युक्ताएवातिदेशः । यदि
तु कालस्याऽपि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्वादौ स्मृत
स्याऽपि पुनरकालत्वसम्भावनानिमित्तकाश्रद्धापरिहारार्थं कर्म-
वदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमिष्ठेत् ।
तथाऽपि विज्ञतौ तत्कालोनायामतिदेशे बाधकाभावादन्त्यकालो-
नायामपि पशुपुरोडाशादिवदूहेनाऽतिदेशोपपत्तेन काचित् चतिः ।
असु पार्वत्यशब्दस्य पृष्णतीर्दानवाचित्वादधिकरणव्युत्पत्त्या काल-
वाचित्ववद्वावव्युत्पत्त्या कर्मवाचित्वस्याऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्म-
परत्वमेव । तथाऽपि पर्वत्यशब्दवाच्यस्याऽनेयादिसमुदायस्य विज्ञतावपि
देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिह्नाधकम् ।
यदि तु सन्निपत्त्योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारकत्वमिष्ठेत् ।
तथाऽपि पर्वत्यस्य दानत्वापरपर्वत्यायस्य प्रत्येकमान्यादिहत्तितया
समुदायवृत्तित्वाभागादपूर्वसाधनरूपेणाऽनेयादौनां प्रत्येकमेवो-
हेष्वत्वावगतेऽविभिर्मर्घनमन्वरहिक्षतावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव इविवासुहेश्यत्वावगतेऽहेश्यसाहित्यस्य
चाऽविवित्त्वाच्युक्तोऽतिदेशः । प्रकृते तु तद्वितशब्देन देवतात्वेन
तेषामुपादानात् साहित्यविवक्तोपपत्तेः सत्यपि वैस्त्रधन्यायेनोहेश्य-
वाचकपदान्तरकात्यनयाऽनेयादौनां प्रत्येकमुहेश्यत्वे उपादेयता-
दशायां विवित्तसाहित्यानामान्येयादौनामेव देवतात्वावगमाहिक्षतौ
च तेषामनुपयोगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेदेवतासंस्कारकयोः पार्वत्य-
ओमयोरनतिदेश इति वाच्यम् । उहेश्यसामर्थ्यानुरोधेनाऽनेया-
दौनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विक्षतावति-

देशोपपत्तेः । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अन्नग्रन्थी-
षोमत्वादिनैव देवतात्मोपत्तेः सौर्यसवनोयादौ तेषामतिदेशा-
नापर्त्तिः ।

इदच्च सर्वं तद्वितस्य देवताविधायकलमङ्गोऽत्योक्तम् । वस्तुतस्तु
विशिष्टविधौ गौरवापत्ते र्हविःसमभिव्याहाराभावेन च देवतातद्वि-
तत्वानिश्चयात् पञ्चमि भवते पञ्चसंस्कारकौ वेत्येवमपि तद्वितोपपत्ते-
र्योन्यतयाऽपि तदवधारणायोगात्माऽय देवताविधिः

मन्त्रवर्णादेव तु ऋमावगताङ्गभावादेवताप्राप्तिसिद्धेः पार्वत्यपदं
नामधेयमेव । अतएव याज्ञिकानां “ऋषभं चाऽजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । अमावास्या सुभगा सुषिवे”ति मन्त्रगतपूर्णमासामावास्या-
शब्दयोरेव त्वागवेलायामुहैशो न तु पर्वशब्दस्य । एवच्च तत्रत्वपूर्ण-
मासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगभावाम्यन्नायपर्यालोचनया
कर्म्मपरत्वावगतेरकैकस्याऽग्नेयादित्तिकसंस्कारकलेऽपि पूर्वोक्त
रौत्त्वपशुपुरोडाशादिवत् सौर्यादावतिदेशे बाधकाभावः । न हि उद्दे-
शांशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजोवित्यागांशे स्फूरपेणाऽग्नेयाद-
देवेदेवतात्वं सम्भवति । अतो येनैव अपूर्वसाधनविशेषरूपेणोऽशेषांशं
प्रति संस्कार्यता, तेनैव रूपेण त्वागांशं प्रतिदेवतात्मामति युक्त एव
पशुपुरोडाशादेविव पार्वत्याङ्गोमयोरप्यतिदेशः । एवं वैमुषिदृपि
येनैव रूपेणाऽपूर्वसाधनविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देश्यता, तेनैव
रूपेणोऽत्तरकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वात्तु समुदिताग्नेयत्वादिरूपे
णेति उद्देश्यतावच्छेदककोटी साहित्यस्याऽग्नेयत्वादेशाऽविवक्षित-
त्वाद्युक्त एव वैमुषिदृपि विक्षतावतिदेशः । अस्तु वा तच्चोऽशेषताव-

च्छेदककोटी साहित्याश्विवक्षायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपादेयत्वाइर्णपूर्णमासाभ्यामिष्ठे” तिवतहिवक्षा ।

अतस्य सोमे विज्ञात्युत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्त्वं त्तरत्वाभावाऽन्तिदेशप्रसङ्गः । अन्वारथणैयायां तु साहित्यादेरविवक्षा दर्शपूर्णमासस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति शुक्लसास्याचतिदेशः । प्रक्षते पार्वणहोमयोक्तु आश्रयिकर्मत्वेन परप्रयुक्तदेवतोपजौविलात् स्वरूपेणाऽन्तेयादीनां देवतात्वानुपपत्ते युक्ताएवाऽन्तिदेशः । यत्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयोर्विज्ञतौ च सौर्यादौ तदभावादनतिदेश इति । तत्र, एवमपि वैष्णवदेवादिपर्वणे तत्सत्त्वेनाऽन्तिदेशापत्तेः । प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन सौर्यादावनतिदेशापत्तेच । न हि प्रयाजादीनां प्रक्षतौ परमापूर्वप्रयुक्तत्वं द्विःकरणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेनाऽपि तु उत्पत्त्वपूर्वावहितापूर्वत्वेनेति तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयोरपि तु स्वमितिप्राप्ते । सत्यमेवं । तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां विज्ञतौ पार्वणहोमाननुष्ठानादाचारस्येव प्रक्षतौ साहित्यस्यान्तेयत्वादेष्वोद्देश्यतावच्छेदककोटी विवक्षा न श्रीहित्यादिवदविवक्षेत्वेव तात्पर्ययाहकत्वावसायात्तस्य च विज्ञतावभावादनतिदेशः पार्वणहोमादीना । अतएव नाऽन्तरिण तत्त्विक्षतिपर्युदासरूपेणाऽनन्तमृतिकल्पनागौरवापत्तिः । सूक्ष्माख्यप्याचारमेवोररोक्षत्वं समुदायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि । ८ । २ । १४ ।

॥ उभयोः ॥ संख्यया कर्मभेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्महयस्याऽपि

सचिवानादवान्तरप्रकरणादा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगते:
 कर्महयस्ताऽपि पूर्णमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या-
 देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानहयानुरोधेन च मन्त्र-
 हयस्ताऽपि तत्र तथाऽऽवृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्महयसाहित्य-
 बलाच सकृत् स्तुतस्ताऽपि पुनःअरणं “ताज्जतुर्भिर्गतिवद्वाऽनुपपत्तम् ।
 न इच्छ यथाक्रमं पाठो यैनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रोऽऽप्तं भवेत् ।
 एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्वं अतएव नाऽच सूक्ष्मवाकविभाग
 इतिप्राप्ते । “समसंख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्धः” इति
 व्यायस्यौत्सर्गकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकाङ्क्षात्वाचा-
 नुतमन्त्रावृत्तिकल्पने पुनःअमारकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादेक-
 स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाहिभागः । ८ । २ । १५ ।

॥ प्रयाजेऽपौति चेत् ॥ समिदादोनां चतुणां प्रयाजानां
 यटि समिदादिपदैदिंतोयान्तैर्विष्णुं यजतीतिवहेवताविधिर्यदि वा
 विशिष्टविधिगौरवापत्तेमन्त्रवर्णदेव समिदादिदेवताविधिरुत्-
 पर्याप्तवाक्यस्तु समिदादिपद देवतानुवादोनामधेयमेव वा, सर्वथा
 सचिपत्वोपकारकत्वलाभाय तत्त्वेवतासंस्कारार्थत्वमेव पावैषाङ्गाम-
 स्ताहाकारोप्तमानुयाजादिवत् । न च समिदादौनासुपभोगाभावः ।
 वेदे सर्वं च समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरणदर्शनेनाऽग्नेये
 उपयोगसम्भवात् समिदादवस्थैव वा समिदनादावुपयोगसत्त्वेन
 तस्यैव सचिपत्वोपकारकत्वमितिप्राप्ते । सत्यपि वेदे समिदादिपदाना-
 मग्निपदसामानाधिकरण्ये इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि-
 पदैस्तप्रकाशनानुपर्याप्तिः । शब्दस्य देवतात्वेन तद्देवे पदान्तर-

प्रयोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्वणहोमयोदेवतात्वेऽपि
तदर्थस्याऽपि आन्नेयादेहैशांशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोहेश-
सम्बन्धित्वात् पार्वणहोमसंस्कार्यत्वदिहाऽपि समिदादिपदस्य देव-
तात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽम्भेः संस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्म् । तथात्वेऽपि
“समिधोम आज्ञस्य व्यन्तु तनूनपादम् आज्ञस्य वेत्ति”त्वादिमन्त्र-
वर्णवच्चमेः सम्बोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय-
प्रतौतेः समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे
पश्चावतिदेशानुपपत्तेष । यत्त्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि
समिद्यागस्य सामिधेन्द्रिभूतसमित्स्मारकत्वमिति । तत्र । तथात्वे
“यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बहौरिव यजतौ”ति लिङ्गानु-
पपत्तेः । अत इह इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनाऽरोपितं बहुत्वमिति
सूच्यते । न च तत्समिद्यनाङ्गसमित्सु युज्यते वस्तुत एव तासां
बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपच्चे तु सत्यपि बहुवचनात्मसमितपदस्य
देवतात्वे प्रान्तिपदिक्षसंज्ञावलेनेकस्येव ममितपदार्थस्य मिहौ लिङ्ग-
वशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपकारका
एवेति न विज्ञातावृहितव्याः । ६ । २ । १६ ।

इति श्रोखण्डदेवविरचितायां भाष्टोपिकायां

नवमस्य द्वितीयपादः ।

भाष्टुदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

द्रृतीयपादः ।

॥ प्रकृतौ ॥ “अग्नेरहं देवयज्यया ब्रौहोणां मेधि”त्वादिमन्त्रेषु
समवेतार्थत्वादियुक्तिवलेन अग्निब्रौहादिपदानां सौर्यनौवारादिषु
हारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्मक ऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत् ।
तद्दशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भास्त ऊहः अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समा-
धीयते । प्रकृतौ हि अग्निब्रौहादिपदेनाऽग्निब्रौहादोनां लक्षण-
यैवाऽपूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनौवारादीनामपि
तेनैव रूपेण प्रकाशनत्वोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपो युक्तः । अतएव
पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृताविवैकपाशकायां विज्ञाता-
वपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वाद्बोहः । नह्यन्निब्रौहादिपदं शत्या
अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादिपरं अपि सु लक्षणयैव । “शक्तादन्तेन
रूपेण भाने भवति लक्षणे”ति न्यायात् । विशेषतस्य शब्दस्यैव देव-
तात्वान्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतेः सूर्यस्याऽपि तयैव प्रतीति-
सिद्धौ नोहसिद्धिरितिप्राप्ते ।

सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निब्रौहादि-
पदेन स्वशक्तिजन्यबोधहारा अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादि संस्कृथ्या-
दित्यर्थोऽवगम्यते । अतएव शक्तिजन्यो बोधोऽपि ब्रौहित्वाग्नि-
त्वादित्वारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः । लिङ्गकल्पशुतिवाक्ये

तदवच्छन्नस्योहेश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गतब्रीह्मन्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएव ताटशब्देनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टविशेषं एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तूहेश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्वसाधनत्वे । अतस्मोपकारकपृष्ठभावेन हारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विक्षतावनिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याऽम्न्यादिपदस्य सौर्यादौ बाधात् हार्दासव्ययं पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अतएवाऽग्निब्रीह्मादिपदानामवधातादिवस् तस्वेनैव रूपेण प्रक्षतौ निरक्षकार्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्षत्वेऽपि युक्त एव तस्य विक्षतौ लोपः । तद त्वेतावान् विशेषः । कार्याभावे लोप एव । अशक्षत्वे तु तज्जनकोपायान्तरानुष्ठानमिति ।

यनु मूले प्रक्षतावेव नोपायस्य तस्वेन विधेयता । अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अत-स्याऽम्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तत्र । तथात्वे प्रक्षतावेव ब्रौह्मिपर्यायाणां दलनादेश्वाऽनुष्ठाने वैगु-स्थानापत्तेः । यैनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच । यत्तु अग्निपदेन शब्दरूप-देवताप्रकाशनार्थं लक्षणावश्यभाव इति । अत्र ब्रूमः । सत्यामपि लक्षणायां यैन स्वशक्षवाचकत्वसम्बन्धेन प्रक्षतौ शब्दलक्षणा न तेनैव मम्बन्धेन विक्षताविति हारमेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्य शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वीयदेवतारूपशब्दवाच्यत्व-सम्बन्धेनाऽर्थस्याऽप्यपूर्वसम्बन्धात् प्रकाशत्वोपपत्तेनैव मन्त्रान्तर्गता-

इत्यादिशब्दे शब्दलक्षणेति युक्तो व्रीहिपदइव पदान्तरप्रचेपः । अतएव सब्दं चैव तत्प्राप्तौ “पूयति वा एतद्वोऽचरपदेन यदूहति तस्माद्वचं नोहे” दिति ऋगवरोहपर्युदासोऽपि सङ्क्लिपते । अतएव तत्प्रकार्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थं ऋगवरोहएव कार्यो वैदिकत्वसामान्यात् । तदसभवे लौकिकवाक्योऽहः तथा “न माता-मन्यता” मित्याद्य ग्रन्थपैषे मात्रादिशब्दोऽप्रतिषेधोऽपि “न माता वर्दते न पिते” त्वादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् । यद्यपि च नाइयं प्रतिषेधविधि-न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तम् भन्नाधिकरणे कौस्तुभे । तथाऽपि नित्यानु-वाद एवाऽयमन्यत्रोहलिङ्गम् । न चोहस्य न्यायमिहत्वे विकृतिविशेषे “विश्वेषां देवानामुम्भाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि अग्नये च्छागस्य वपायामेदसोऽनुब्रूहो” त्वादिभन्नपाठवैयर्थ्यं तस्य भन्नभेषप्रायश्चित्त-प्राप्तिफलकमन्वत्वसिद्धर्थत्वात् । ६ । ३ । १ ।

॥ जाति ॥ मौहूचरौ “पौष्ट्रोकाणि वर्हींषि भवन्तौ” ति श्रुतं । तत्र वर्हिःपदेन तत्प्रकार्याणि हविरासादनवैदिस्तरणहोत्रषदन-पवित्रकरणादोनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुष्ट्रोकाणि विधोयन्ते । जन्यत्वसम्बन्धायकश्च तद्वितः । तत्र वैदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते “स्तूषीत-वर्हिःपरिधन्त वैदिं जामिं मा हिं सौरमुपाशयाना * दर्भं स्तूषीतह-रितैः सुपर्णैः निष्का इमे यजमानस्य व्रज्ञस्य” इति भन्नोवश्यं वर्हिःपदे दर्भंपदे चोहितव्य एव हरितपदेऽपूर्वाहितव्यो न वैति चिन्तायां गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूहः । कथच्चित्त्वान्ववणिं कगुणविधिकत्वनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह

* जयामि मा हिंसौरिति भाष्यसम्मतः पाठः ।

पुरुषरौकपदस्य गुणविशिष्टपश्चावाचित्वाहर्भपदस्थाने ऊहितेन पुरुष-
रौकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेन पुनःपदान्तरेण प्रकाश-
नापेद्धा । अतोहरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तर-
प्रथेष इति प्राप्ते ।

विधौ शुतस्य पुरुषरौकपदस्य गुणविशिष्टपश्चावाचित्वेऽपि प्रक्षतौ
दर्भादिपदस्य जातिमात्रावाचित्वात् तस्मात्प्रकाशनार्थं जातिमात्र-
वाचकस्य पश्चादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितत्वात् प्रक्षता-
विव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्याने पुरुषरौकपदशक्त-
निष्ठगुणवाचिपदान्तराह आवश्यक एव । तच्च यद्यपि “पुरुषरौक-
सिताभ्योज”मिति विकारणोयस्तरणात् सितपदं प्रसञ्चयते, तथापि
“यथाकथ्यासं पुरुषरौकमेवमन्विष्यो” इति वेदे प्रयोगात् पुरुषरौ-
काद्य इत्यादौ रक्षाभ्योज एव शास्त्रस्थानां पुरुषरौकपदप्रयोगात्
रक्षाभ्योजस्यैव विधेयत्वेन रक्षपदमेवोहितव्यम् शास्त्रदौपिका-
यान्तु दर्भपदस्थाने पुरुषरौकपदोहवत् । अतःपार्थसारथेरक्षगुणस्याऽपि
तेनैव प्रकाशनात्र रक्षपदोऽहः सिद्धेदिति ध्येयम् । ६ । ३ । २ ।

॥ लौकिके ॥ दैर्घ्ये पश्चौ “यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमामुच्छते यद्युप-
न्यस्तेव ज्ञस्य दुरिष्टमामुच्छते तस्माद्यूपोनोपस्थृश्वयोद्योकं यूपमुप-
स्थृश्वदेष्व ते वायो इति, ब्रूयाद्यदि इवेतौ ते वायू इति, यदि बङ्गनेते
ते वायव” इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्-
संख्याकसर्वाएवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम् । सर्वः परं विहितः
अविहितो वेति चिन्तायां प्रकरणादस्यप्रतिश्वेषित्यायिन च
विहितस्यर्शाङ्कतया तन्मित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कर्माऽङ्कतया

विधीयते । नहींदं दोषनिर्वातार्थं येन विहिते तदभावादप्रहृतिः । यज्ञस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात् । यदि-त्वत् सर्वनिषेधाधिक्षाद्यदिशब्दोपादानाचाऽस्मप्रतिप्रहृतिवैलक्षण्यमाशङ्केत । ततोऽस्त्वयं विहितस्येव युपान्वारचादेः सर्वस्य ग्रहणा-ग्रहणवत् पात्रिकत्वसिद्धार्थो निषेधः । ततस्य तत्करणपक्षे अयं मन्त्र गठोऽङ्गमिति यदिशक्त्वाविरोधः । यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-भिया निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्यर्थविषयत्वमाशङ्केत, ततो निषेधस्याऽपि क्रतुमध्यप्रसक्तागमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्यर्थविषयत्वेन “नाऽनुतंवदेच-स्त्रियमुपेया”दित्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः । सर्वस्य क्रतुवैगुस्मापाद-कत्वावसायात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाऽयं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थं एव ।

एवस्तु युपानेकत्वन्यायादेवै“तौत” इत्याद्युहोमन्त्वसिद्धार्थं पुनः प्रव्याप्ते । नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि हावित्यादित्रिनियोगप्रयोजनाभावः देवसत्रिधिपठितानां चयाणा-मेषां पाशाधिकरणन्यायेन तचैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्त्त्वसिद्धार्थत्वा-दिति प्राप्ते ।

वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्थायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे यज्ञप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्यर्थकर्त्तरि सच्चारसङ्गैर्जनेनाऽस्य निषेधस्य यज्ञप्रयोगसमाप्तुपत्तरकालौनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-रस्याऽपि तद्वेष्टनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं वाधित्वा पुरुषार्थत्वमेव । अतएव स्वभाष्यस्य सारस्याद्यूपकार्यापवर्गेत्तर-मेवेदं प्रायश्चित्तं नतु वार्त्तिकादिस्वारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्यर्थ-ऽपौति ष्ठेयम् ।

अतएव यज्ञस्वैव यूपनिषदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्वे कारणा-
भावेन अशुचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्यर्थंपि
न दोषः । अतएव “यूपचित्याद्युपस्थर्णे स्त्राया”दिति स्मार्तमपि
प्रायश्चित्तं वह्निःक्रतुविषयमेव । निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् ।
अस्तु वा तस्य सामान्यविपयत्वादतःक्रतुगतलौकिकविषयत्व-
मर्पि । तदा तु कृत्विक्कर्तृको विहितोऽपि स्यर्थः शामिच्चव-
च्रिषेधविषय एव तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्याऽर्थिर्ज्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा
यूपकार्यापवर्ग एवाऽयं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः । अतएव निषेधवाक्य-
प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रवर्यमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्संख्याकस्यर्थं निर्मिते
तत्त्वव्याघोषनिर्वातायं विद्योयते । न तु कश्चित् कस्यचिदूह इति
सिद्धम् । ६ । ३ । ३ ।

॥ अन्याय ॥ दैत्येवपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणाद्यमन्त्रात्म ।
“अदितिःपाशं प्रमुमोक्तेत”मित्येकवचनान्तमेकं । “अदितिःपाशान्
प्रमुमोक्तेतानि”ति बहुवचनान्तमपरं । तवाऽर्थस्याऽपि विकल्पेनैक-
पाशकायामेव प्रक्षतौ निवेश इति वस्तते । तदेतत्त्वद्याद्यं हिपशुकायां
विक्षतावतिदेशेन प्राप्तं तवैकवचनान्तस्य तावत् प्रक्षतावेव समवेत-
पाशसंख्याप्रकाशकत्वाद्द्विवचनेनोह इत्यविवादमेव । न च प्रति-
पाशमोचनमस्य वृत्तेरनूहःशक्तः । अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्मेषेव
प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रक्षतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं वा
साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विक्षतावनूहः ।

अस्तु वा लक्षण्याऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति साधुत्वाद्यर्थक-
त्वस्याऽन्याद्यत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम् । तथाऽपि स्वशक्ता

अथावयवजन्यावयविवृत्तिसंख्यात्वसम्बन्धेन प्रक्षतावेकत्वलक्षणाया इव
विक्रतौ हित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनुह । नचैव “निषिद्ध-
मुपांश्चित्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधि श्छन्दसि-
भवतोयनुशासनात् प्रक्षतावस्थ दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विक्रता-
वदृष्टत्वेन हित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति । वाच्यम् । प्रकरणेन प्रक्षतौ
दृष्टत्वदतिदेशेन विक्रतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षेणात्म-
मन्दस्योपपत्तेरैकत्वस्याऽपि लक्षणानापत्तेः । अतो हिपाशकायामपि
विकल्पेन हित्वनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—सत्यं । निरूप-
सम्बन्धेन हित्वे लक्षणासम्भवस्थाऽपि सा किं “सुपांसु” इत्यनु-
शासनशिष्टतया निरूपलक्षणा वा स्या “झङ्गायां घोष” इतिवत् साम्भ-
तिकौ वा, नाऽप्यः अनुशासनस्य “दृष्टानुविधिः श्छन्दसो”त्यनेन यत्तैव
पाठात्मां दशनं तद्विषयत्वेनैव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाण-
प्रमितमावस्थ दृष्टपटार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च
श्छन्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतश्छान्दसविधिः पठितमावविषयत्वा-
हिक्रतावतिदिष्टमन्दे अप्रबृत्तेर्नाऽनुशासनिकनिरूपलक्षणया हित्वोप-
स्थितिः । ६ । ३ । ४ ।

॥ नान्यः ॥ अनुशासनाविषयौभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गौ-
कारे अनुशासनवैयर्थ्यपत्तेः अस्तु वा सा । तथाऽपि प्रक्षतौ यया
वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तया विक्रतौ हित्वोपस्थितिरिति प्रक्षत-
वृत्तिबाधात्तद्वारकस्य बहुवचनस्याऽपि बाधे हित्वप्रकाशनरूपकार्यानु-
रोधेन शक्तहित्वचनप्रक्षेपावश्यभावः । स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्य-
वाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह इति व्यायात् । अतएव हित्वोपस्थित्यर्थम्

अङ्गलिविद्यासोप्यनाशङ्कः मन्त्रपदान्तराणामर्थबोधकत्वानापत्तेः । अतएव बहुपाश्चकस्यले बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं प्रकाशतौ निरुद्धलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिंश्चमन्त्रत्वात् इह शत्र्या बहुत्वप्रकाशके तस्मिंश्चमन्त्रत्वानुपपत्तेः । ६ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्तौ ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैत्येव निवेशमङ्गौ-
क्षत्वं विज्ञतावृहस्तितः । स एव त्विह चिन्हस्ते किं बहुपाशकाया-
मुत्कर्षं उत दैत्य एव निवेश इति । तद बहुत्वप्रकाशनलिङ्गादनुष्ठान-
सादेश्चादेवाधि पूषानुमन्त्रणादिवद्विज्ञतावुत्कर्षः । न च तद्वत्
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । ज्योतिष्ठोममहाप्रकरणस्यैवा-
नर्थक्षतदङ्गन्यायसहजतस्य क्रतुपशुषु सामान्यसम्बन्धबोधकस्य
सत्त्वात् । न चैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितौयार्थस्य कर्म-
त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैत्येऽपि सञ्चिनेन तत्प्रति-
पादकानां लिङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानसादेश्चादिवाधि प्रमाणाभावात्
गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकत्वना युक्तेति । वाच्यम् । अने-
केषामपि पदानामेकव्रोद्धादिपदानुरोधेन व्राह्मणप्रयोग एव सङ्कोच-
वदुत्कर्षस्याऽपुरपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदाना-
मुत्कर्षानापत्तेश्च । गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादेमेषोवर्ज्ञं
सङ्कोचवदगुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षोपपत्तेश्च प्रातिपदि-
कार्थवल्लिङ्गसंख्यादेरपि कारकएवाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति-
संख्यादेगुणत्वे प्रमाणाभावाश्च । एवस्यैकवचनान्तपाशमन्त्रेण
विकल्पोऽप्यष्टदोषदुष्टो न भवेदितिप्राप्ते ।

नात्रोत्कर्षः । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बङ्गना-

मुत्कर्षे प्रमाणाभावात् । विभक्तुपात्तलिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपसत्त्व-
समाख्यानुरोधेन पार्श्चिकान्वयवेलायां लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदि-
कायं प्रत्यप्राधान्येनेवाऽन्वयाच । नचेव लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधान-
भूतबहुतरेतरपदसङ्गोचस्याऽप्यनापत्तिः गुणभूतानुरोधेन प्रधान-
भूतस्य सङ्गोचेऽपि प्रकरणादिकाधपसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् ।
सङ्गोचे अवर्जनौयतया नान्तरीयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्त-
रोयकत्वाभावेन तदाधस्याऽन्यायत्वाच । यूपादिपदानान्तु गुण-
त्वाभावात् तद्वितिरेकेणेतरपदानां प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वा-
भावाचोत्कर्षे इति वैषम्यम् । प्रकृते तु पशुपाशकर्मकोषोचन-
माचप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशना-
नपेक्षत्वात् संख्यावाचकपदवैर्यर्थपरिहारार्थं तस्य पाशसंख्या-
प्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्वितिरेकेण प्रकृतोप-
योग्यर्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । अतएव बहुवचनं “सुपांसु”
इत्येवं स्वशक्यबहुत्वाश्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयविहृत्तिल-
सम्बन्धेनैकत्वलक्षणायमेव ।

एवस्तु फलमुखत्वाद्विषमशिष्टोऽपि विकल्पो न दीप्तायेति
ध्येयम् । इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्वस्यैवोहेन बहुपाश-
कायामन्वस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफल-
मन्वत्वमावसिद्धिरूपं मन्दं स्यात् । ८ ३ । ६ ।

॥ आपूर्वे ॥ अतएव दर्शपूर्णमासयोः “पद्मीसमाह्ये”त्येकवचनान्तो
मन्वएकपद्मीकप्रयोगइव द्विबहुपद्मीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयो-
क्ताव्यः । न च लिङ्गेनैकपद्मीकप्रयोगाणव मन्मोऽङ्गः द्विबहुपद्मीक-

प्रयोगयोस्तुहेनाऽतिदिश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्यरं प्रकृतिविकार भावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वस्त्रमाणरौत्था सर्वं साधारणत्वाच । यत्र हि उपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च कार्यसुखेनाऽतिदेश्यतः प्राप्तिस्त्रैवोह्नः । न च प्रापकप्रमाणस्य सर्वं विषयत्वे अत्र च पाश्वन्यायेन प्राप्तिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वं विषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगादाऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपद्मोपयोगमात्रविषयत्वम् । न च क्रतुपशुनां समानविधानत्वक्त्वाच्चिन्मायां “प्रासादा” इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन भेषीवज्जं सङ्कोचवदिहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारणं पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तार्थपि प्रकृते सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । नह्यत द्विबहुपद्मोकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा । प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । यथैव हि शुक्रा घटा इत्यादौ शुक्रगुणस्य प्रत्येकवृत्तिलेनाऽन्वयः । तथैकवचनाभिहतस्येकत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तिलेनाऽन्वये न काचित् चतिः । न वैवं “बहुषु बहुवचन”मित्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शब्दबोधे विवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं पशुना यजितेत्यादौ द्विविपश्यहणेऽपि बाधकानापत्तिः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छकपश्चम्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः । अतस्य द्विबहुपद्मोकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोह्नो न वा “द्वौहोणा भेषे”निवङ्गोप इति सिद्धम् । ८ । ३ । ७ ।

॥ विज्ञतौ ॥ एवं प्रकृतावेष समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपद्मोपयोगयोरपि मन्त्रस्याऽविकारे सिद्धे विज्ञतौ द्विबहुपद्मोकप्रयोगयोरपि

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैवैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेनोहः । नचैवमनेक-
पाशकायां विकृतावपि एकवचनान्तर्य पाशमन्त्रस्योहानापत्तिः
एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतौ पाश-
स्यैकत्वेन तद्रौपदीकृतवचनस्याऽपूर्वं साधनवृत्तिपरिच्छेदकौभूतसंख्या प्रका-
शकत्वेन विकृतावपि तादृशसंख्या प्रकाशनार्थमूढ़ावश्यक्वावात् ।
प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपद्मनेकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेऽपि
पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकौभूतसंख्या प्रकाशकत्व-
मिति वैषम्यम् । ६ । ३ । ८ ।

॥ अधिगुः ॥ एवं क्रतुपशुनां समानविधानत्वपूर्वपदे “प्रासा”
इत्यन्निग्रैषएकवचनान्तर्य तेषु प्रयोक्ताव्यः । पद्मोशब्दवत् ।
नत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैच्चादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि
प्रायेण गणेऽपि शुत्यैव सम्भवात् । अतएव यस्य पुंलिङ्गस्य शुत्या
स्त्रीपुंगणे असम्भवस्त्रवाऽत्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावान्मेषीवर्ज-
पुंपशुब्देव सहृदोच इति वैषम्यम् । असमानविधानत्वासाहान्ते तु
“प्रासा” इत्ययं वचने लिङ्गे च “प्रैभ्यो स्थानिं भरतादि”त्वेवमूहितव्य
एव । तदेततात्त्वीयस्य समानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमाच-
क्षयनम् । ६ । ३ । ८ ।

॥ प्रतिनिधी ॥ यत्र तु अवयवसादृशेन प्रतिनिधिनियमो यथा
नौवारपूतौकादौ तत्र ब्रौह्मादिशास्त्रैव नौवारादिगतब्रौह्मवयव-
समानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-
द्रव्यममानविधानत्वस्य दृतौर्ये स्थापितत्वात् “ब्रौह्मीणां मेषे”ति
मन्मोऽपि अविकारेणैव प्रवर्तते । नतु नौवाराणामित्येवमूहितव्यः ।

एवं सोमपदघटितमन्वा । अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापस्थतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नौवारगतब्रीह्मवयवादौ ब्रौह्मित्वजातौ प्रमाणाभावेन तच कथं ब्रौह्मिपदप्रयोगः । पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन ब्रौह्मिपदवाच्चब्रौह्मित्वजातेः प्रकृतित्वायोगे ब्रौह्मिपदेन लक्षण्या ब्रौह्मित्वमाध्यनताक्षिसाधनताकृत्वसम्बन्धेन ब्रौह्मवयविन इति तदवयवानामध्युपादानेन नौवारगतब्रीह्मवयवानामपि प्रकाशनोपपत्तेः । ब्रौह्मिर्भिर्जीतेत्यनेन हि ब्रौह्मित्वजातेः साधनता शब्देनोच्यते तदाच्चयावयविनस्तदवयवानाच्च साधनता त्वर्दाद्विषयते इत्युक्तं दृष्टीये ।

वस्तुतः पुरोडाशस्य ब्रौह्मवयवत्षुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन ब्रौह्मिपदेन ब्रौह्मवयवानामेव लक्षणाच्च । सोमत्वादिकं त्वयवयवावयविहृत्तिजातिरिति पूतौकगतसोमावयवेष्टपि साऽस्त्वेव पूतौकगतविजातौयावयवाच्चात् तु सा नाऽभिव्यच्यते । अतस्त्वाऽपि नोहः । यदि हि नौवारत्वादिना नौवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्कृप्रधानकरणासम्भवे कर्मविधाच्छिसानां संस्कारविधिगत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावाङ्गवेदपूर्णः ।

वस्तुतस्तु तदाऽपि नौवारेषु ब्रौह्मिधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः । सत्येऽपि ब्रौह्मिकार्थापदत्वे लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाच्छत्वायूपावटस्तरणवर्हिष्ठौवाऽतिदेशकस्त्वनानुपपत्तेः । अन्यथा यूपावटस्तरणेऽपि वर्हिःसाध्यत्वसादृशादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु “तमस्यैभक्षं प्रयच्छे”दिति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम् । यदि तु द्रव्यमात्रसम्भवे कर्मविधिमात्रलोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव

नौवाराणा साधनत्वावगम इति विमाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्मांशे
समानविधानत्वेऽपि “ब्रोहीणां मेध” इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव
नौवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेत् तृहः ।

इयमेव च इयो गतिर्यक्त नाऽवयवघटितसाहृश्येन प्रतिनिधिर्यथाऽव-
घातप्रतिनिधितयानुच्छनिनिर्लुभ्वनादौ । तत्र सर्वं शैव धर्माणां
लोपोऽ“धिसवनमसि वानस्यत्व”मित्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते
तु नौवारपूतौकादौनाम् अवयवघटितसाहृश्येन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्य-
शास्त्रेणैव साधनत्वावगतेः संस्काराणामिव ब्रौद्धादिपदघटितमन्त्र-
स्याऽपि अनुहृतं प्राप्यविधातः । तदेतदपि तात्त्वीयाधिकरणस्य
प्रयोजनमात्रकथनम् । ८ ३ । १० ।

॥ असंसगिंषु ॥ देवे अधिगुप्रेषे “उद्दीचीनाम् अस्य पदोनिधत्तात्
सूर्यक्षम्भूर्गमयताहातं प्राणमन्ववृजतादन्तरिक्षमसुन्दिशः श्रीं
पूर्णिवॉ शरोर”मिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचने हिवचनबहु-
वचनोहो निरपवादः । पद इत्यत्राऽनुहृतेऽपि चक्षुरादिपञ्चकविषये
त्रूहानुहचिक्षायां सत्यऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाहृग्रासञ्ज-
डुख्येकमेव कथते । अभिमतञ्च परेषामपौदं प्राणवायौ । अतश्च
तस्यैकत्वादेकवचनं समवेतायांकमेव पशुभेदे तद्देहादूहितव्यम् ।
प्राणपदवाक्षे ग्राणन्तु अधिष्ठानस्याऽपेक्षादेकमेवेति तत्र सुतरा-
मूहः । शरीरस्य तु प्रलक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चक्षुषो
व्यासञ्जडुक्तित्वे एकगोलकविनाशेऽपि चाक्षुषोपपत्तेरितिप्राप्ते, भिन्न-
देशावस्थिताश्चयभेदे तदाधियभेदस्य रूपादाश्रौतमर्गिकस्य त्वागेन

व्यास च्यहुत्तित्वकल्पने प्रमाणभावादन्यथासर्वप्राणिसाधारणेनैक-
चक्षुःकल्पनापत्तावस्थादिष्टसिद्धग्रापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् ।
तत्र प्रमाणान्तरवशात्तैजसादोत्यन्यदेतत् । तत्र पढ़ीन्यायेनेकत्वस्थ
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽपुरपपत्तेरनूह एव ।

वसुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनासभवात् ततो निर्गत-
स्यैवाऽव चक्षुःपदेनाभिधानं । न च पर्यग्निकरणोत्तरमेवाधिगुणेषात्
तदानोच्च चक्षुरादौनां गोलकस्यत्वाच्च निर्गमनमिति वाच्यम्
अनन्तरभाविसंज्ञपनफलस्यैव पूर्वमुच्चमानत्वेन बाधकाभावात् ।
अतस्य निर्गतस्य चक्षुषः प्रदोपप्रभावदनेकस्याऽपि संसर्गेणैकीभावात्
प्रकृतावेकवचनं निर्बाह्यम् । ततस्य विकृतावपि तथेव सशब्दादनूहः ।
न हि निर्गतचक्षुषां प्रदोपानामिव भिन्नदेशावस्थानस्यैवकल्पनास्यैकी-
भावः । एकगोलकनिमौलने तत्पुरःप्रदेशावस्थितघटादेगोलकान्तर-
स्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः ।
अत्र च तेजस्त्वादिवचक्षुषद्वादिकमपि अवयवावयविवृत्तिजातिः ।
तेन तत्त्वोलकस्थिततत्त्वकुर्भिरारब्धोवयव्याऽपि चक्षरेवेति नोह-
प्रसक्तिः । एवं प्राणपदवाच्याणेन्द्रियेऽपि बोधम् । शरीरे तु
यद्यपि नैकीभावसभवस्थापुराच्यमानस्य कारणैभूतसूक्ष्मपृथिव्यां
लयापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेक स्तुत्यर्थमुच्च-
मानतया असमवेतार्थकलादनूहो द्रष्टव्यः । शरीरे ऊहं केचि-
दिच्छन्ति । ६ । ३ । ११ ।

॥ एकधा ॥ तत्रैव प्रैषि “एकधाऽस्य त्वचमाच्छता” दिति श्रुतम् ।
तत्र षष्ठ्यन्तं हितौयान्तस्य पशुगणे हिवहुवचनान्तेनोहितव्यमित्य-

विवादम् एकधाशब्दस्य त्विकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भास्तु ऊह
 इति चिन्तायां एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च
 लौकिकप्रयोगेण नानार्थकत्वावगतेः प्रकृतावेकत्वात्त्वचोहेशतः
 कालतो वा साहित्यरूपार्थाऽप्यभवेन त्वचःसाक्ष्यसम्पत्तये एक-
 प्रयत्नसाध्यत्वंस्येव आश्वलेऽपि विकृतावश्चुताभ्यासकल्पने प्रमाणा-
 भावादेकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वक्छेदन-
 साहित्यमेव शतया प्रकाश्यत इत्यविकारादनूहः । यदि तु उपकार-
 पृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योर्थो निर्णीत-
 स्यस्य तदर्थंपृष्ठभावेनेव प्राप्यवगतेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्व-
 कल्पनमुपपत्तिमटिति विभाव्यते । तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव
 विकृतावपेकधाशब्दार्थः । तथाऽपि तु नाऽभ्यासः । सङ्गदुच्चरिते-
 नेवेकधाशब्देन सर्वत्वग्रगतैकप्रयत्नसाध्य छेदनकल्पस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
 यद्यपि च सहितानां सर्वासां त्वचामिकप्रयत्नसाध्य छेदनकल्पं बाधितम्
 तथाऽपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविव-
 क्षणात् प्रत्येकमेव सम्मार्गादिवत्तास्तेकप्रयत्नसाध्य छेदनकल्पस्या
 न्यवोधोपपत्ते नर्थोऽभ्यासेनेति प्राप्ते ।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे
 फलोपधायकता विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्वं एव तादृशपद-
 ज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्वावानुप-
 पत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्षेणैकत्वक्त्वं
 विशेषतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेषकैकप्रयत्नसाध्य छेदनकल्पप्रकारकः
 पर्याप्तिसंसर्गको निषेयोजनितः । न चाऽमौविकृतौ सङ्गदुच्चरितेनैक-

धाश्वेन सहकार्यान्तरनैरपेण सम्भवति । तस्य समुदितत्वक्त्वं विशेषताष्वच्छेदकोक्त्वाऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतस्य तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसम्भानस्याऽपि उक्तनिर्णये सहकारि�कारणता वाच्येति । अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्वावबाधापत्तिः । अतः प्राज्ञतसहकारिकारणमाचेण प्रत्येकत्वग्विशेषकनिरुक्तबोधजननार्थं एकधापदस्य यावस्त्वचमभ्यास आवश्यक एव । सोऽयं अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावादूह इति व्यवहृत्यते न तु अयं वस्तुतः संस्कारोहादिसाधारणोहलक्षणाक्रान्त इति धैर्यम् । ८ । ३ । १२ ।

॥ मेधपतित्वम् ॥ तच्चैव प्रेषे “उपनयत मेधादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेध”मिति श्रुतम् । केषाच्चित् तु शास्त्रिनां “मेधपतयो मेध”-मिति । तत्र न तावच्छाख्यभेदेनाऽव मन्त्रभेदः । एकदेशवैलक्षण्येऽपि शास्त्रान्तराधिकरणन्याग्रेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वावगतेः । ततस्य तदर्थोऽपेक्ष एव वाच्यः । तेन मेधस्य पश्योः पतिर्यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न तूभयं न च मेधपतित्वस्य शक्षतावच्छेदकस्यैकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोषः इति वाच्यम् तथात्वेऽपि इतरपदानां तततदर्थघटिततहाक्षार्यविषयकविलक्षणबोधहयजनकत्वानुपपत्तेः । तथा हि यजमानपरत्वे यजमानाय यो मेधः पशुर्भोगसाधनत्वेनाऽसौत् तं मेधा भवन्तकृत्विजः दुरो यज्ञद्वारश्चोक्त्तानोत्करयोर्मध्यं उपनयत सौयदक्षिणां यजमाननिष्ठं फलं वा आशासानाः सन्त इत्यर्थः । देवतापञ्चदेवतायै मेधं पशुमाशासाना मेधा भवन्तस्तु दुरःप्रति उपनयतेर्थः ।

केचित् देवतापते देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेषग्रहदीया
दुरो यज्ञद्वाराचि इदयादीनुपनयतेत्यर्थं इत्वाहुः । सर्वथा विल-
क्षणबोधहयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूपएवाऽर्थो वाच्यः । न च बोध-
हयजनकत्वे सक्षम्भृतस्य शब्दस्य सक्षमदर्थप्रत्यायकत्वमिति निवाम-
भङ्ग एव दूषकतावौजं न च तदताऽस्मि शास्त्रमेदेन हिंशुतस्य
सक्षम्भृतवाभावादिति वाच्यम् तदाऽपि लिङ्गवास्त्रितश्चुतेरत्नेकत्व-
कल्पनागौरवमिया एकस्यैवाऽर्थस्य वाच्यत्वात् तदित्थ किंपरत्व-
मिति चिन्तायां देवताया विग्रहाद्यभावेन स्वामित्वापरपर्वायपति-
त्वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्यैकत्वेन हिंशुतनानुपपत्तिः
पाशन्यायेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु इम्यत्वोर्वासञ्ज्ञघृत्तिकार्तृत्वैक्याद्यजितेतिवदेकवचनं
पद्मोयजमानाभिप्रायेच च वसानावितिवद्द्विवचनम् । अतएवैक-
पद्मोकप्रयोगे हिंशुतनाम्नात्मएव मन्त्रोऽन्यच त्वेकवचनाम्नात्मेति
नाऽप्यन्यते विकल्पोऽपौति प्राप्ते—

यज्ञमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थं इक्षिदा-
दौनां चाऽशुतानां कल्पनाम् तदाशासनमपि सम्भवि । अतोदेक-
स्वादिव्यवहारसिद्धर्थं देवताया अपि स्वौकारास्वसञ्ज्ञस्य द्वतोऽ-
साधित्वात् तमाद्य मेषपतित्वोपपत्तेदेवतापरत्वमेव । वक्षन्तु
त्वदुक्तरौत्येव देवतात्वस्य अन्तोषोमयोर्वासञ्ज्ञघृत्तिलादेकत्वोपपत्ते-
रघिष्ठानमेदेन च हित्वोपपत्तेर्माऽपुरपपत्तमेव । कर्तृत्वद्वचनं च
देवतात्वेऽपि मेषपतित्वं सामानाधिकारस्यादेवोपपत्तमिति न काचित्
क्षतिः ।

एवम् विकल्पोऽपि फलमुखत्वात् दोषाय । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
सचे इयोरपूर्णहो विकल्पस्य अर्थद्वयानुसन्धाने सिद्धान्ते त्वयिमाधि-
करणे वस्तते । ८ । ३ । १३ ।

॥ नियमो वा ॥ यत्र देवतात्वमेकमधिष्ठानन्तु एकं बहु वा
तत्र हिवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोहः । एकवचना-
न्तस्य त्वयिचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा “वायव्यं खेतमालभेत”
“वैद्यदेवं धूममालभेत” “स एतान् पश्चानादित्येभ्य आलभेते” त्यादौ ।
अत्र वायुरेकमधिष्ठानं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्वाहवो
देवा अधिष्ठानम् । यद्यपि च शब्दस्यैव देवतात्वाऽवशब्दानां बहुत्वं ।
तथाऽपि देवस्थादिव्यवहारसिद्धर्थं कल्पयस्य स्तौकारस्याऽप्यर्थनिष्ठ-
स्यैव कल्पनात् स्तौकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यर्थत एवोपपत्तेरथं
एवाऽकाऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यते इति तद्बहु-
त्वोपपत्तिः । एवमादित्यानामपि बह्नामेवाऽधिष्ठानत्वं बहुवच-
नानुरोधात् । न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे प्राति-
पदिकलस्याऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेना-
ऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यम् सत्यामपि
लक्षणायां स्वशक्तात्रयवाचकपदहृत्तिवसम्बन्धेनैव लक्षणादात्रयरूपे-
ऽप्येकबहुत्वोपपत्तेः । अतस्य तत्र देवताधिष्ठानसंख्यानुरोधेन हिवच-
नान्तस्योहः । देवतात्वम्बेकम् अनेकत्वे प्रमाणभावात् । आदि-
त्येभ्य इत्यचाऽपि न बहुत्वं विभक्ष्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहु-
त्वस्याऽप्यर्थकमर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तत्तज्जितैकत्वमेवेति तत्राऽपि
देवतात्वैकत्वम् । अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वमेद इति न

तदिहोदाहरणं किञ्चयिमस्तु एव । तदेतत् पूर्वाधिकारणस्य
प्रयोजनमादकथनमिति मन्त्रव्यम् । ८ । ३ । १४ ।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं लेकमनेकं
वा तत्रैकवचनान्तस्याऽपूरहो यथा “त्वाङ् पाद्मोवतं अग्नये पावकाय
पशुमालभेत” । “आग्नेयः क्षणाग्रोवः सारस्तौ मेषीवभुः सौम्य”
इत्यादौ । अत्र त्वष्टृपद्मोवतोरन्निपावकयोस्याधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्वित-
चतुर्थीभेदादेवतात्वभेदः । द्वौयोदाहणे तूभयभेदः । अतस्याद
उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संस्थावश्नेनोऽहः । न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ-
इयपरत्ववश्नेनोऽहाङ्कारे प्रक्षतौ विक्षतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान-
रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् उभयोरपुग्मयार्थप्रति-
पादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा-
सम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्धघटकतया अधिष्ठानमपुग्प-
स्यापयति । अग्नौषोमत्वादिना तदुपस्थितिसु मेधपतिपदादश-
क्येव । हिवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन् स्वीकाराण्यसम्ब-
न्धस्य देवतात्वाधीनत्वादेवतात्वमपुग्पस्यापयतौति सत्येऽपि विषयता-
भेदे उभयोरपुग्मयोपस्थापकत्वाह्विकल्पोपपत्तिः ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाष्टदौषिकायां
नवमस्य द्वौयोवादः ।

भाटूदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

चतुर्थपादः ।

॥ बड़विंशति ॥ तचैव प्रैषे “बड़विंशतिरस्व बड़क्रयस्तानुष्ठोच्चा-
वपतादिति” श्रुतं तवाऽस्म मन्त्रस्म करणमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेत-
प्रकाशक्त्वसञ्च च समवेतार्थत्वस्याऽन्याव्यत्वादविकार एव पश्चगच्छ
इति तावदनाशङ्गं विकारोऽपि कौटुम्बिधि इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिहृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावादशुतपदान्तरकाल्पनाशुपपत्ते-
र्यावत् पश्चगतसमस्तवंक्रिप्रकाशनार्थं बड़विंशतिरस्तेति पहचानाहृत्ति-
रेव । अतएव प्राकृतपदबाधे प्रमाणाभावात् क्वचिदपि एकत्रच नोहः ।
“अदितिःपाशं मेधपतये मेध”मित्यादावपि अभ्यासेनेव सर्वपाशादिप्र-
काशनोपपत्तेः । अशुतहिवचनान्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्त्रैवाऽभ्यासकाल्पने
लाघवाच्च । अन्यथा हिधा चिधेत्वेवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-
स्याऽप्यभ्यासानापत्तेः । न च एकत्रादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुहृ-
त्यत्वादपूर्वसाधनौभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विकृतावपि पश्चवहृ-
त्वादेवपूर्वसाधनौभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपावश्यभाव
इति वाच्यम् । “आग्नेयं क्षणयोवं सौम्यं वभ्नु”मित्यादौ पश्चेकत्वस्त्रैव
तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि
यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादनेनाऽतिदेशप्राप्तस्म एव

तत्तदपूर्वं साधनत्वात् । अतस्य तत्प्रकाशनार्थं माहत्तिरेव श्रुतपदस्य श्रुता । न तु सर्वादिपदवत् पदान्तरप्रचेपः । यस्तु मूले एतत्-पदसाधनार्थं षड्-विंशतिसंख्या पश्चभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रति-पश्चमेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमन्यसनीयमिति दुक्षिणपन्थस्ता । सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेवाक्यार्थरूपस्य चाऽग्राम्भद्वेग सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपश्चूडेनाऽपि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता । अत उक्तायुक्तैऽपि पद-इयाभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पदः ।

हितोयस्तु पश्चगणे एकप्रयोगविधिपरिग्रहौ तानामनेकेषां साङ्घानां यागानां यौगपदावगतेरर्थं प्रकाशनकार्यस्याऽपि यौग-पदावगमात् तदनुरोधेन शुगपदनेकप्रकाशकप्रचेपस्याऽवश्यकत्वात्-क्वचिच्छ्रूयमात्मसैवाऽभ्यासः । “अदितिःपाश”मित्यादौ तु गुणानु-रोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽसौ अपि तु बहुवचनाद्युह एव ।

यद्यपि च बहुतं न कस्यचिदद्भुतं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेनाऽनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रचेपस्यैवाऽवश्यकत्वात् । नैक-वचनान्तपद्मीशम्भवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेष्यैकवचनप्रयोगः तस्य पाशैकत्वानेकत्वसम्बद्धजनकतया निर्णयकत्वाभावात् । प्रक्षतिवद्वाव-बाधप्रसङ्गेनाऽप्रयोग्यत्वादतएव “द्विधानयोर्ख्यचे” त्याद्युहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नाद्यसाध्यच्छ्रूदेनकत्वशङ्काजनकतया निर्णयकत्वा-भावादगत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गौकरणम् । प्रक्षते तु विवक्षि-तार्थविषये संशयजनकत्वाभावाद्यौगपद्यसम्पत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव

युक्तम् । तत्राऽपि षड्विंशतिपदिके अन्यथाते प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशत इत्येवं वचनएवोः । संख्याप्रधानत्वाच्चास्य वाक्यस्याऽयमर्थोनिर्णीयते । तथाहि । सर्वत्र ही वय इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येप्रधाना एव विंशत्यादयसु संख्याप्रधानाः । दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनात् साक्षात्वगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्गत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः । नचैव विंशतिर्गवामितिवद्वंक्रौणां गुणते वंक्रौशब्दस्य षष्ठ्यत्वापत्तिः । संख्याप्राधान्येऽपि “देवदत्तादयःपर्षत्” “पञ्चपञ्चाशतस्तितिः संवत्सरा” इत्यादौ लक्षण्या संखेग्रयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरणदर्शनेन वंक्रिमस्तत्त्वाया वंक्रिशब्दस्याऽपि सामानाधिकरणोपपत्तेः ।

न च लक्षणाभियैव संखेग्रयवंक्रिप्राधन्यं विंशतिर्गव इति वदिति वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संखेग्रयसामानाधिकरण्यसम्पत्तये तत्प्रकाशणाङ्गोकारस्यावश्यकत्वात् । नामार्थयोः पार्श्विंकान्यवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गोकारे तु ममाऽपि वंक्रौणां समवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेन लक्षणा । न च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमस्तत्त्वाया संख्याविशेषणते तस्य एकत्रेनैकवचनापत्तिः बहुवचनस्य स्थशक्त्याश्रयसमवेतत्प्रतित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थत्वात् । तत्र मतेऽपि संखेग्रयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येकवचनेन स्थशक्त्याश्रयसमवायित्प्रतित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । नचैव विनि मनाविरहः वंक्रिपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावा-

नुपपत्तेः । “षड्विंशती अनयो वंक्रय” इत्येवं वचनोह एवेति प्राप्ते ।

“ता अनुष्टुप्यावयता” दिर्ति वंक्रोणमेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यं संखग तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाइट्रार्थतापत्तिः ।

एवम् षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनाऽसमवेतार्थत्वाद्वेवोहसभावना । अपि तु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वाद्वृहः । अतस्य “हिपञ्चाशदनयोवंक्रय” इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च प्रकातावप्येकैकस्मिन् पाञ्चे वयोदश वयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्ता इति इहाऽपि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपौदं समाप्तवचनं एकधा षड्विंशतिरिति “हिहिर्बद्धना” मित्याश्लायनसूत्रमूलभूतश्चत्या सुब्रह्मण्यानुहवदभासोकर्त्तुमुचितम् । तथाऽपि “षड्विंशतिरिति समाप्तेन वे” ति साङ्घायनसूत्रमूलभूतशुल्वा पञ्चे समाप्तस्याऽप्यभ्यनुज्ञानात् विरोधः । अतएव पञ्चेऽभ्यासेऽपि हिवारमेव न तु यावत् पशु । एकधाशब्देपेत्रवमिति द्रष्टव्यम् । वौप्स्यैव यावत् पञ्चे कप्रयद्वच्छेद्यत्वनिर्णयोपपत्तेः । ८ । ४ । १ ।

॥ अश्वस्य ॥ अश्वमेधे सवनोयपशुरश्वस्तुपुरगोमृगौ चेतरौ विहितौ । तेषामिकप्रयोगत्वात् तम्बेणाऽधिगुप्रेषि पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशहंक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिवंक्रिकत्वात् पूर्ववत् समस्य वचने षड्ग्रीतिरेषां वंक्रय इति प्राप्तम् । तत्रायं मन्त्रः समाप्तातः । “चतुस्त्रिंशहाजिनो देववन्धो वंक्रोरश्वस्य स्खधितिः समेति । अच्छद्रा-

गात्रा वयुना क्षणोत परम्परनुधांश्चाविशस्ते”ति । अयस्य लिङ्गप्रकरणाभगं वंक्रिविशसनप्रैष एव विनियुक्तते न तु याज्ञादौ अतश्चौपदेशिकेनाऽनेनाऽतिदेशप्राप्तस्वाऽधिगोरज्ञविषये वंक्रिप्रकाशनमात्रांश्च बाधादश्वस्ताऽयं मन्त्रान्ययोऽस्तु हिपञ्चाशदनयोर्वंक्रय इति समाप्तस्त्वयपि प्राप्तम् ।

तत्तेदमपरं वचनं “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंश्चतिरित्येव ब्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चित्तायां न तावदच्चप्रतिषेधविधिः । स हि चतुस्त्रिंशत्पदमाच्चप्रतिषेधो वा स्यात्ताद्वक्त्वप्रतिषेधो वा । उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्ते-रसम्भवः । अत्थ ऋग्नशब्दापत्तिस्त्र ऋक्प्रतिषेधे च षड्गौत्रितिरित्येवं समाप्तस्यैव प्राप्तेः षड्विंश्चतिपदयुक्ताऽधिगुप्रैषस्वाऽप्राप्तत्वेन तस्माऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेष्व षड्विंश्चतिपदेन षड्गौत्रितिपदो-पेताऽधिगुप्रैषलक्षण्या तस्माऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः । अतो न गिरागिरेतिवद्ध चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः । षड्विंश्चतिरिति च षड्विंश्चतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इत्यपदविधानं । तद्देव च निषेधानुवादबलाच्चतुस्त्रिंशत्स्यानापद्मत्वं विधानबलाच्च मन्त्रात्म-र्गतष्षड्विंश्चतिपदेनाऽस्त्रवंक्रिसंख्यालक्षणायामपि न दोषः ।

नचैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धाच्च षड्विंश्चतिरित्यस्त्र विधित्व-मिति वाच्चम् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । “अत ल्लेवाऽवपन्तो”त्यादौ तयुक्तोऽपि विधिदर्शनाच्च । नचैवकारेण स्वार्थ एव विधेयत्वापादनेन षड्विंश्चतिपदे विधेयत्वप्रतिबन्ध इति वाच्चम् षड्विंश्चतिपदस्यैव विधिमङ्गौक्षयैक्यारस्यैवाऽयोगव्याहृतिरूपं फल-

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्याहृत्याऽन्ययोगव्याहृतिरूपं फलमादा-
यैव वाऽनुवादत्वोपपत्तेः । अतश्च “षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्मो”-
रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावदचैवकारोऽयोगव्याहृत्यर्थकतयाऽन्ययोगव्याहृत्यर्थकतया
वाऽनुवादो वैयर्थ्यपत्तेः, पदमात्रेण स्फूर्त्यनुपपत्तेश्च अन्ययोग-
व्याहृत्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च ।
निषेधाद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्याहृतेस्तावत् षड्विंशति-
पदस्य पदेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रसक्तात्वेन विधानासम्भवः । षड्-
विंशतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्याः प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिष्टत्तेः तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवाऽव-
श्येवाऽवपत्तो”त्वादविवकारार्थविधौ “न तौ पश्चौ करोतौ”ति तद्वि-
कल्पापत्तिरित्यत्रां कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारण्यस्ये प्रतिप्रसवरूपता स्ववि-
षयस्याऽनुवादत्वेव वाऽनुभवसित्वा । शब्दशक्तिवैचित्रप्रस्याऽनुभव-
मिहस्याऽपङ्गोतुमशक्त्यात् । न च वैशेषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदस्य
प्रतिप्रसवः सम्भवति । न च प्राकृतएवाऽधिगौ षड्यौतिपदप्राप्तौ
तस्य प्रतिप्रसवः तथात्वे “न चतुस्त्रिंश”दिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेणाऽखांशे प्राकृताऽधिगुवाधेन तत्र षड्विंशति-
पदप्रतिप्रसवानुपपत्तेश्च । तूपरगोमृगयोर्द्धिपञ्चाशत्पदप्राप्तौ तत्र
षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्येव ।

आश्चलायनमताङ्गैकारे तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्यात्
प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन षड्-

विश्वितिपदोपलक्षितषडशोतिपदोपेताऽन्निगुप्रेषज्ञवया तस्येव प्रतिप्रसवः । सोऽपि न विधेयः । एवकारेणाऽनुवाद्यत्वावगमात् । तत्प्राप्तिस्थेत्यम् । “न चतुर्ख्यं श” दित्यं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः । चतुर्ख्यं शतपदेन लक्षण्या तदादिसम्बन्धाभिधानात् । पदमावप्रतिषेधे तत्र षड्विश्वितिपदप्राप्त्यभावेन “षड्विश्वितिरित्येव ब्रूया”-दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्तेः । अतोवैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधएवाऽयं तत्त्वं “न तौ पश्चौ करोतो” तिवहिहितप्रतिषिद्धत्वाहिक्त्वः । अभावपत्ते च अतिदेशप्राप्तस्य षडशोतिपदोपेतस्याऽन्निगोरेव व्यायेन प्राप्त्यात् षड्विश्वितिरित्येवेत्यनुवादः ।

आख्यलायनमते तु “षड्विश्वितिःषड्विश्वितिस्तुख्यं शदेषां वंक्रय” इत्येवमाकारकाऽन्निगुप्रेषस्य षड्विश्वितिपदेन लक्षणात्तस्मैवाऽयमनुवादः । एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽन्निगुप्रेषस्यैव प्रतिप्रसवविधिः । वाचनिकेन चाऽन्निगुप्रेषेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य बाधाच्च चतुर्ख्यं शदिति निषेधोनित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य वाचःस्तोमादौ विनियोग च वेयर्थमपि । एवस्त्र विकल्पोऽपि नाऽष्टदोषदुष्टोभविष्यति । एवकारस्याऽयोगव्याहृत्तेरन्वयोगव्याहृत्तेर्वाऽनुवादो भविष्यतोत्पास्त । निषेधपूर्वकैवकारस्यस्ते एवकारसम्बन्धस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीतेः । तादृशस्यस्ते यच्छब्दादिवदेवकारस्याऽपि स्यसम्बन्धिविधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव उपवासाःपतस्तोत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं गच्छेत्यत्र प्रवासनिवृत्तिरिव विधेया न तूपवास इत्यनुभवसिद्धम् । यत तु न निषेधपूर्वकता तत्राऽनुभवबलादेवकारसम्बन्धस्याऽपि विधाने न

का चित् चतिः । यथा “अबद्धेवाऽवपन्ती” त्वादौ । प्रक्षते तु एवकार-
स्थान्विनोऽधिगुप्रैषस्याऽविधेयत्वात् चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः ।
शास्त्रप्राप्तस्य निषेधात् “न तौ पश्चौ करोती” तिव्वाहिकत्यः ।
षड्विंशतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः सत्त्वकरणप्रशंसया
करणस्यैव निष्ठार्थवादः । एवस्तु वैश्वेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न
वाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवक्त्र विरुद्धते ।

नचैवमधिगुप्रैषस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैश्वेषिकमन्त्रा-
स्यान्यनिष्ठत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्ते “न चतुरुं शदि” त्वस्यैवाऽनुवादत्वं
किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिष्ठत्तेरविशेषण विकल्प-
स्याऽपरिहार्यत्वात् । अतएवा “तद्धेवाऽवपन्ती” त्वादावप्राप्तपरि-
संख्यैवाऽङ्गोक्तता कौस्तुमे । तत्त्वरद्धकारस्य तु तत्त्वेवकारार्थविधि-
मङ्गोक्तुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्त्रहदेव चेह तदनापत्तिरित्ययं पर्यनु-
योगोदुरुद्धरो न तु मम । न च तवाऽपि विनिगमनाविरहताद-
वस्थ्यम् एवकारस्यायोगव्याहृत्यन्ययोगव्याहृत्तिरूपनानार्थकतया
सम्बिधार्थकत्वेन निःसन्दिध्यार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गोक्तारात् ।
अतःसिद्धोऽङ्गमेष्टेऽप्याऽधिगावूहः ।

अच च सूतव्याख्यानुरोधेन किञ्चिहैलक्षणेन च भाष्यकारिणैका-
धिकरणं वार्त्तिककारिण चाऽधिकरणहयमाचितं तत्प्रमेयमात्र-
लिखनप्रहृत्तेन मयोपेच्छितम् । ८ । ४ । २ ।

॥ वनिष्ट ॥ अधिगुप्रैष एव “वनिष्टुमस्य माराविष्टोरुकं मन्त्र-
माना” इति चूतं तत्रोरुकपदेन किं उलूकस्याऽभिधानं किंवा वपाया
इति चिन्तायां वपायामुरुकशब्दप्रयोगभावादन्यत्र वेदे लकारस्याने

रकारदर्शनाहोकेऽपि च रोमाणि लोमानीत्यादै रलघटितपदयोः समानवृत्तिकलदर्शनादुरुकपदेनोलूकाभिधानं ततसोलूकबुद्ध्यावनिष्टुं माच्छिदतेर्ति मन्त्रार्थः । ततश्वपानेकत्वेनोरुकगच्छस्योह इति प्राप्ते ।

न तावहनिष्टोः सर्वथैव लवनं निषिध्यते । छद्यादिवत्तस्य हविष्टेन लवनस्वाऽवश्यकत्वात् । नाऽपि उलूकसादश्यबुद्धिर्लवनकाले निषिध्यते अट्टार्थत्वापत्तेः । अत उरुकशब्देनाऽवयवयोगेन वपाभिधानमेव वपोहरणकाले वपां मन्त्रमाना भावत्या वनिष्टुं मा च्छिद्यतेर्त्यर्थः । वनिष्टोर्बपायोगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अतस्य पूर्वलवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति । अवयवयोगस्त्रोहशब्दोविस्तोर्णवाचो दोर्घञ्चान्दसः । कशशब्दो मेदोवाचौ नामेकदेशे नामग्रहणात् कशशब्दोऽपि तद्वचन एव ततश्च पदहृयमिदं समाप्तो वा विस्तीर्णं मेदोवपास्यत्त्वं तदथः । न च रुद्ध्या योगबाधः । रेफघटितस्य पदस्त्रोलूकेऽपि रुद्ध्यभावात् । अतश्च वपानेकत्वे उरुणिकानीति पदहृयपदे उरुकाणीति समाप्तज्ञे च ऊहः कार्यः । ६ । ४ । ३।

॥ प्रश्नसा ॥ तच्चैव प्रेषे “प्रश्नसावाङ्ग” इति श्रुतं अत्र क्षणुतादिति अनुष्ठयते । तत्र प्रश्नसेत्यनेन किं करणीभूतः शास उच्चते उत प्रश्नस्तत्वमिति चित्तायां प्रश्नसायामट्टार्थत्वापत्तेः प्रश्नसेति छत्रीयान्तं अकारलोपेन छक्षेन च शासवाचिशासशञ्चञ्चासिं वैश्वासमावस्ति इत्यादिलिङ्गादसिवचनः । ततश्वासिना खण्डेन बाह्यक्षिन्दतेर्ति प्रेषार्थः । यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतम्भेदेन विहितस्तथाऽपि बाहुरुदेने मान्त्रवर्णिकोविशेषविधिरनेन न विरुद्धते । अतश्वाऽखमेधे “शतं वाजताहरितच्छरवोसयो भवत्तो”ति

असिद्धहुत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्ते भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे मान्ववर्णिकशासविधिकल्प-नायां गौरवात् प्रशस्तापदं प्रशस्तत्वपरमेवेति तत्तु स्वयमेव “दश-प्रयाजानिष्ठाशासमाहरे”ति वाक्यस्य लिखितत्वाच्छासस्याऽपि पश्चौ विहितत्वेनोपर्यात्तम् ।

वस्तुतस्य वौधायनादिसकलकल्पपर्यालोचनया शासपदस्य स्वधितिवपि शक्त्यवगमादाहुच्छेदेनेऽपि स्वधितिरेव प्रसर्तेन मान्व-वर्णिकद्रव्यान्तकल्पना । यत्तु “असिं वैशासमाचक्षत” इति लिङ्गं तत् स्वधितिरेव असितुत्तत्वेन स्तुत्यथं असिशब्दस्य निर्धारणौ स्वधितिपर्यायत्वेन पाठादा शासशब्दस्य स्वधितिपर्यायत्वसूचनाथं न विरुद्धते । अतस्य शासस्य बाह्यच्छेदेने करणत्वसत्त्वेऽपि प्रशसेतिपदेन न तदभिधानं तकारमावलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति अकारलोपस्य इत्यस्य च बाहुलकत्वाङ्गोकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयाद्विवचनान्तत्वाङ्गी करेण बाहुसामानाधिकरणे सम्भवति वेयधिकरणस्याऽन्यायत्वाच्च । द्विवचनस्याऽकारादेशस्तु स्वतन्त्र रूतविराहत इति न तस्य बाहुलकत्वं एव स्व शनादोषणीत्यादिप्रायपाठोऽपि सङ्क्षिप्ते । अतस्य प्रशस्तपदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाऽविकलत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वाद्वाहुविवृद्धावूहः । तचाऽपि प्राकृतपदस्य बाहुद्वये क्षान्दसत्वादाहुबहुत्वे द्विपाशकायां विज्ञतौ बहुवचनान्तपाशमन्वस्येवाऽप्रहृत्तेः स्वाधीने शब्दप्रयोगन्यायेन प्रशस्तान् बाह्यनित्यूहः । पूर्वपक्षे च प्रशासैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदम् महाभाष्यस्वारस्यात् कान्तधातोरिव सान्तधातोरपतुत्य-

न्यायत्वात् क्षिप्तिचौ नस्तु इत्यङ्गीकृत्य शासपदस्यैव शसेति छान्द-
समित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्त्तिकस्त्रावसा-
द्वहुप्रयोगात् सान्तधातोः क्षिप्तिचावित्येतदापाद्यमानस्त्रावनुगुणां-
च्छस्त्रुहिंसायामित्यनुशिष्टस्य हि सार्थकस्य शस्त्रातोर्लुप्त्विवक्तस्य
दृतीयान्तर्घापात्रयणेऽपि च्छान्दसत्वकल्पनाहिंसासाधनस्त्रितिकर-
त्वकत्वावगते याज्ञिकसम्भवः शासवृद्धावेवोहोऽनुसन्धेयः । ६ । ४ । ४ ।

॥ श्वेन ॥ तत्रेव प्रैषे “श्वेनमस्य वक्षःक्षण्या” दिति चुतम् ।
तत्र श्वेनपदं इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इव-
शब्दार्थात् सादृश्यमित्यपि । तच्च बहुतरधर्मैः सभवे कतिपयधर्मैरन्वा-
यत्वादकारविशेषेणैव । अतश्च वक्ष उत्तर्य कर्त्तनादिना श्वेनाकारतां
सम्बाद्य यष्टव्यमिति पक्षो विधिस्तु पश्चवत् प्रकृतिलंबेति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये “इथवक्षस” इति अवशात् तस्यैव हविष्टप्रतीतेन
कर्त्तनादिना तत्राशः शक्यः कल्पयितुं तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलो-
हरणादेव जायत इति अविकलोहरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो
दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्वेनाकारताया मान्ववर्णिका विधाने गौरव-
मदृष्टार्थता वाऽपद्यते । एवं “शलादोषणीकश्चपे वांसौ कवषोरुप्त्वेक-
पर्णाष्ठौवन्त्वाद्यादि” च्चपि द्रष्टव्यम् । शला शलाके कश्चपे च कच्छपा-
विव कवषा गतिसाधनाश्वादियानसद्ग्रे सेकपर्णाकरवौरपर्णा-
क्षातौ अष्टौवन्तौ अस्तिसंयुक्तौ । अत च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च श्वेना-
दीनामुपमानत्वस्याऽवश्यकत्वात् तत्त्वापि चेवशब्दश्रवणेन सिंहो देव-
दत्त इतिवहौलत्वाभावात् सिंह इव ते वौरा इतिवहौलविहौल
अनूहितश्येनपदेनैवोपमानसिद्धेनूह एव श्वेनादिपदानां न्याय-

सिद्धः कल्पसूक्तकारसम्मतस्येति यद्यपोदमधिकरणं नोहविचारोपयोगि तथाऽपि प्रासङ्गिकत्वात् दोषः । ६ । ४ । ५ ।

॥ प्रासङ्गिके ॥ अग्निहोत्रे “अग्नयेष्योतिष्ठते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदस्याग्निहोत्रे हुतेऽग्निहोत्रे उदापेदि”ति चुतं तद्विभिन्दं प्रायश्चित्तं दर्शाद्यर्थप्रणीतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्घाने भवति नेति चिन्तायां—

यस्त्वद्समभिव्याहृतेन लिङ्गा पदशुत्या निमित्तत्वमुद्घानस्य प्रतीयते । न च तदुद्घानमाचस्य नाशापरपर्वायस्य सभवति यत्किञ्चिद्वाशस्य सर्वदासस्येन कादाचित्कात्वव्याप्तिनिमित्तस्य । सभवात् । अतो हविरात्तिन्यायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽग्निर्विशेषणं । तद्वाऽपि चान्नेरवयवशोनाशस्य सर्वदा सप्त्वादग्नित्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिसर्वाग्निनाशस्य च कदाप्यसभवादवशः करिष्यमाणाग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्यवयविनाश एवेदं अवश्यक्षायमर्थोभेदनहोमादावपि वक्तव्य एव । प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात् अस्तस्तु देवेदमारादुपकारकं अग्निहोत्राङ्गम् ।

अस्तु वा नष्टस्याऽग्नेत्युत्पादकाङ्गायां वैष्णवग्न्यायेन पदाग्न्तरकल्पनयाऽस्याग्निहोत्रापेच्छितादृष्टरूपान्युत्पादकात्वकल्पनया सविष्योपकारकात्वमेव । भेदनहोमस्य दृष्टरूपकपालजनकात्वस्य वाधितत्वादारादुपकारकात्वमिति विशेषः । अतएवाऽग्नेत्पादनप्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत् प्रायश्चित्तवैयर्थ्यपत्तेः अहुतेऽग्नि-

हीत इच्छनुवादः । भेदनहोमस्तु कपातकार्यं निष्प्रवेऽयुद्धासनात् पूर्वं भवत्येवेति विशेषः । सर्वथा दर्शार्थं प्रणोतस्याऽप्यन्नेरग्निहोत्रोपयोगित्वाद्विमित्तसंस्कार्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन तदर्थं कर्तव्यैवेष्टिः । न च तथाऽपि दर्शादौ वैधममन्त्रकोहरणाभावादुद्धृताग्निनाशाभावेन निमित्ताभावः । उद्धृत्वस्य हविरुभयत्वदग्निविशेषत्वेनाऽविवक्षितत्वादिति प्राप्ते ।

नाऽब्रोहृत्वं उद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोगुद्धृतत्वावच्छिद्धप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् वैधस्यैव चोहरणस्य निमित्तकोटिप्रवेशात् नाऽर्तिप्रसङ्गः । उद्धृतशाग्निरेवेति अग्निपदं नित्यानुवादः । इतरथा अजस्तपञ्चे उद्धृतत्वाभावादुद्धृत इत्यस्य पाञ्चकलेनानुषादत्वापत्तेः, गार्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिष्ठतीच्छापत्तेष । अतस्य दर्शार्थं प्रणोतेनैवाऽग्निहोत्रानुष्ठानादुद्धृतरणस्य प्रसङ्गसिद्धकार्यनया लोपे निर्मित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपि तु अन्वाहिताग्निनाशप्रायस्त्रित्वमेव अत्र च पूर्वपञ्चे उद्धृताग्न्यभावमावेणान्यथात्वाद्वाहोहप्रसङ्गेः सिद्धान्ते तटपवादात् सङ्गतिः । ८ । ४ । ६ ।

॥ धारणे ॥ “अनारभ्य धार्यो गतश्रिय आहवनोय” इति अतं तत्र गतश्रोत्वं अन्यान्तरे अन्यथा व्याख्यातमपि तत्त्वरब्दे प्राप्तश्रीत्वमिति व्याख्यातं । तदिह यदा तत्रिमित्तके आहवनीयधारणे छतेऽग्निहोत्रकाले म उद्दापित्तदा तदुत्पत्त्वर्थं ज्योतिष्ठतोष्टिः कर्तव्या न वेति चिन्तायां निमित्तसंस्कार्ययोः सत्त्वात् कर्तव्या । न च धारणे छते तत्प्रयोगोपयोगुद्धृतरणाभावादकरणं अनुद्धृतस्य धारणायोगेन सत-

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, II, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,
 AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, *Bookseller, Leipzig, Germany.*

Complete copies of those works marked with an asterisk cannot be supplied—some
 of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	A.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV., Fasc. 1-8 @ 10/- each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. I	2	0
*Anu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ 10/- each	2	8
Anumana Didhiṭi Prasārīni, Fasc. I, @ 10/-	0	10
Astaśāsrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 10/- each	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acāvaidyaka, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/- each	18	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. I, @ 10/- each	1	14
Baudhāyanā Srauta Sūtra, Fasc. 1-3 ; Vol. II. Fasc. 1-4 @ 10/- each	4	6
Bhāṣṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. I, @ 10/- each	4	6
Baudhastotrāsaṅgraha	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ 10/- each	2	8
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/- each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3	2
Cri Cāntinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Catadūṣani, Fasc. 1-2 @ 10/- each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	0
*Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 ; Vol. V, Fasc. 1-4 @ 10/- each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 10/-	3	2
Catasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ 10/- each	10	0
*Caturvarga Chintamani, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 10/- each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/- each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ 10/-	1	4
Clokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	8	2
*Crāuta Sūtra of Cānkhyāṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. I @ 10/- each	10	0
Cri Bhāṣhyam, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1	14

		Rs.	A.
Dāna Kriyā Kaumudi, Fasc. I-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadahara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. I-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. I-4	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. I-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parsista	...	2	0
Ditto Grihya Sangraha	...	0	10
Haralata	...	1	14
Karmapradipī, Fasc. I	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. I-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. I-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kurma Purana, Fasc. I-9 @ /10/ each	...	5	10
Kiranavali, Fasc. I, @ /10/	...	0	10
Madana Pārijāta, Fasc. I-II @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. I-9 ; Vol. II, Fasc. I-12 ; Vol. III, Fasc. I-10 @ /10/ each	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. I-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Manutkā Sangraha, Fasc. I-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. I-9 @ 1/- each	...	9	0
*Mimamsā Darcana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Mugdhadhodha Vyakarana, Fasc. I-2, @ /10/ each	...	1	4
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. I, @ Rs. I-4	...	1	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	...	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. I-7 @ /10/ each	...	4	6
Nityācārapradipa, Vol. I, Fasc. I-8, Vol. II, Fasc. I-3 @ /10/ each	...	6	14
Nyāyabindutikā, Fasc. I @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumānjali Prakarana, Vol. II, Fasc. I-4 @ /10/ each	...	1	14
Nyayasarah	...	2	0
Padumśwati, Fasc. I-6 @ 2/ each	...	12	0
Prākrita-Paingalam, Fasc. I-7 @ /10/ each	...	4	6
Prakṛta Laksanam, Fasc. I @ /1/8 each	...	1	8
Parācara Smṛti, Vol. I, Fasc. I-8, Vol. II, Fasc. I-6 ; Vol. III, Fasc. I-6 @ /10/ each	...	12	8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Pariksamukha Sutram	...	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. I-3 @ 1/4/ each	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. I-3	...	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. I	...	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. I-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraicca Kaha, Fasc. I-4, @ /10/ each	...	2	8
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. I-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. I-3 @ 1/- each	...	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts	...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudi, Fasc. I-6 @ /10/ each	...	3	12
Sucruti Samhitā, (Eng.) Fasc. I @ 1/- each	...	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. I-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	...	1	0
Suryya Sudhanta, Fasc. I-2 @ I-4 each	...	2	8
Syainika Sastra	...	1	0
*Taittreyā Brahmana, Fasc. II-25 @ /10/ each	...	9	6
*Taittiriya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
*Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Tantr Vārtika (English) Fasc. I-10 @ /1/4	...	12	8
Tattva Cintāmani, Vol. I, Fasc. I-9 ; Vol. II, Fasc. I-10 ; Vol. III, Fasc. I-2 ; Vol. IV, Fasc. I ; Vol. V, Fasc. I-5 ; Part IV, Vol. II, Fasc. I-12 @ /10/ each	...	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. I-4 ; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	...	3	2
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. I-4, @ /10/ each	...	2	8

			Rs.	A
Tattvārtha-dhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ 10/-	...	...	1	14
Tirthaeintamoni, Fasc. 1-3, @ 10/- each	...	...	1	14
Trikānda-Mandanam, Fasc. 1-5 @ 10/-	...	...	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ 10/-	...	...	3	2
*Upamita-bhava-prapafica-kathā, Fasc. 1-2, 2-13 @ 10/- each	...	...	6	14
Uvasagadasā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. I @ 10/-	...	...	0	10
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ 10/-	...	...	3	12
*Vāyu Purāna. Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II. Fasc. 1-7 ; @ 10/- each	...	...	6	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8 ; Vol. II. Fasc. I @ 10/-	...	...	5	10
Ditio Vol. II. Fasc. 2-4, @ 1/4	...	...	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 10/- each	...	...	4	6
Vrhat Svayambhā Purāna, Fasc. 1-6 @ 10/-	...	...	3	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	...	...	3	12
<i>Tibetan Series.</i>				
Amarakosha	...	...	2	0
Baudhastotrasangraha, Vol. I	...	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	...	...	4	0
Nyayabindu Dharmakirti, Fasc. I	...	...	1	0
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Rtogs brjod dpag khri S'iā (Tib. & Sans. Avadāha Kalpalata) Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II. Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	...	18	0
Shet-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	...	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	...	...	4	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2-each	...	...	36	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	...	35	8
Akbarnāmah English Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 ; Vol. III, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	...	...	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A Sprenger @ 10/-	...	...	0	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 10/- each	...	...	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	...	...	2	0
Catalogue of Persia Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	Rs. 3	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	...	31	8
Faras Nama, Fasc. 2	...	...	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Hadiqatu'L Haqiqat, (Text & Eng.)	...	...	3	8
History of Gujarat	...	...	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 12/- each	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	7	8
Iqālnamah-i-Jabāngiri, Fasc. 1-8 @ 10/- each	...	...	1	14
Issbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	...	51	0
Ma'ssir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	...	...	5	0
Massir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol II, Fasc. 1-9 ; Vol. III, 1.10 ; Index to Vol. I. Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II. Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/- each	...	...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	...	...	2	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

		Rs.	A.
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	...	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/- each	...	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	...	16	0
Muntakhabu-l-Lucāb, Fasc. 1-19 @ 10/- each	...	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	...	0	10
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 12/- each	...	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	...	1	0
Qawaninu's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut-Col D. C. Phillott	...	5	0
Riyāzu-s-Salāqin, Fasc. 1-5 @ 10/- each	...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	...	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisan	...	1	0
Tabaqat-i-Nāsiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	...	14	0
Ditto Index ...	...	1	0
Tārikh-i-Firuz Shāhi of Ziyād-dim Barni Fasc. 1-7 @ 10/- each	...	4	6
Tārikh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ 10/- each	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/- each	...	3	0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	...	0	8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. @ 1/-	...	1	0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/- each	...	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/- each	...	10	10

ASIATIC SOCIETIES PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each ... 20 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ 1/8/- per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Journal and Proceedings. N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 9905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
  5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to members.
  6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8 0
  8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4 to. @ 6/- each ... 18 0
  9. Kacmiracobdamta, Parts I and II @ 1/8/- ... 3 0
  10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/- each ... 35 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the 'Treasurer, Asiatic Society,' only, 31-10-11.

Books are supplied by V. P. P.